

EVERAERT VERSUS VIVES?

**PERCEPTIE ROND ARMENZORG EN LIEFDADIGHEID BIJ JUAN
LUIS VIVES (1492-1540) EN DE BRUGSE REDERIJKER
CORNELIS EVERAERT (CA. 1480- 1556)**

Stan Naert

Masterproef voorgelegd tot het behalen van de
graad van Master of Arts in de Geschiedenis

2016- 2017

Promotor: prof. dr. Anne- Laure van Bruaene
Aantal woorden: 41 052

Verklaring in verband met auteursrecht

De auteur en de promotor(en) geven de toelating deze studie als geheel voor consultatie beschikbaar te stellen voor persoonlijk gebruik. Elk ander gebruik valt onder de beperkingen van het auteursrecht, in het bijzonder met betrekking tot de verplichting de bron uitdrukkelijk te vermelden bij het aanhalen van gegevens uit deze studie. Het auteursrecht betreffende de gegevens vermeld in deze studie berust bij de promotor(en). Het auteursrecht beperkt zich tot de wijze waarop de auteur de problematiek van het onderwerp heeft benaderd en neergeschreven. De auteur respecteert daarbij het oorspronkelijke auteursrecht van de individueel geciteerde studies en eventueel bijhorende documentatie, zoals tabellen en figuren. De auteur en de promotor(en) zijn niet verantwoordelijk voor de behandelingen en eventuele doseringen die in deze studie geciteerd en beschreven zijn.

Dankwoord

Graag wil ik enkele mensen bedanken die mij elk op hun eigen manier geholpen hebben bij het schrijven van deze masterproef.

Ten eerste gaat mijn dank uit naar professor Anne-Laure Van Bruaene. Als promotor van mijn bachelor- en masterproef was ze altijd bereid me te helpen. Ook toen het wat moeilijker ging en ik twijfels of problemen had, reikte ze behulpzaam oplossingen aan en stuurde ze me in de juiste richting.

Ten tweede wil ik ook mijn oom Jan bedanken. Niet enkel voor het nalezen van mijn masterproef, maar ook voor zijn hulp doorheen heel mijn opleiding. Ik kon iedere paper die ik de laatste vier jaar maakte naar hem doorsturen. Hij verbeterde niet enkel mijn spelling maar zorgde ook telkens voor kritische opmerkingen. Zijn hulp zorgde er zeker voor dat zowel de grote als de kleine opdrachten kwaliteitsvoller konden worden ingediend.

Bijzondere dank gaat uit naar mijn ouders. Zowel voor de morele als voor de financiële steun tijdens mijn opleiding. Bij problemen, twijfels of stress boden ze altijd een luisterend oor en een helpende hand. Ook mijn zus wil ik hiervoor bedanken.

Ten slotte wil ik ook mijn vriendin Eline bedanken. Bedankt om de afgelopen vier jaar met me samen te hebben geleefd, mijn stress tijdens de examens en het schrijven van mijn papers te verdragen en altijd een luisterend oor te bieden.

Inhoudsopgave

Verklaring in verband met auteursrecht.....	3
Dankwoord.....	4
Inhoudsopgave.....	5
Lijst van afbeeldingen	7
Lijst van tabellen	7
Inleiding.....	8
a) Everaert en Vives.....	8
I) Een vergelijking	8
II) De figuren.....	9
b) Armen en liefdadigheid in zestiende- eeuwse beeldende kunst: de aanzet tot het onderzoek ..	10
c) Probleemstelling.....	11
d) Opbouw en methodologie	13
Hoofdstuk 1: Denken rond armen en liefdadigheid in de Nederlanden (+- 1450- 1550)	14
1.1 Armoede?.....	14
1.2 Ware en valse armen?.....	15
1.2.1 “Ware” armen?	15
1.2.2 “Valse” armen in de zestiende eeuw?	16
1.3 Liefdadigheid als plicht?.....	19
1.3.1 Religieuze plicht	19
1.3.2 Burgerlijke plicht	20
Hoofdstuk 2: De Brugse middengroepen: de rederijderskamers.....	23
2.1 Het belang van de stedelijke middengroepen	23
2.1 De Brugse rederijderskamers	25
2.2.1 De Heilige Geest	27
2.2.2 De Drie Santinnen	29
2.2.3 Conflict en samenwerking.....	30
Hoofdstuk 3: Armenezorg te Brugge in de 15 ^e en de 16 ^e eeuw.....	33
3.1 Economische situatie: meer en meer armen?	33
3.2 Bestaande instellingen	36
3.3 Hervormingen en wetgeving in de zestiende eeuw.....	43
3.3.1 De eerste fase (1490- 1512)	43

3.3.2 De tweede fase (1512- 1550)	44
3.3.3 De derde fase (1550- 1600).....	47
Hoofdstuk 4: Juan Luis Vives	49
4.1 Leven en werk	49
4.2 <i>De subventione pauperum</i> : analyse	53
4.2.1 Voorstelling van de arme	55
4.2.2 Hulp aan de arme: waarom en hoe?.....	57
4.2.3 Rol binnen de economie: arbeid	61
4.2.4 Rol van de stedelijke overheid	62
4.2.5 Besluit.....	67
Hoofdstuk 5: Cornelis Everaert	69
5.1 Everaert in de literatuur.....	69
5.2 Zijn leven	75
5.2.1 Cornelis en de familie Everaert	75
5.2.2 Ambachtsman en klerk.....	76
5.2.3 Een misprezen en katholiek rederijker?.....	78
5.3 Zijn werk	83
5.4 Analyse van enkele spelen	88
5.4.1 <i>Tspel van Een Sanders Welvaren</i> (III, 1512)	89
5.4.2 <i>Tspel dat ghespeilt was voor de Aragoenoysen</i> (VII, 1525).....	91
5.4.3 <i>Esbatement van Aerm in de Beurse</i> (XVII, 1529).....	94
5.4.4 <i>Tspel van dOnghelyke Munte</i> (XV, 1530)	97
5.4.5 Besluit.....	102
Besluit: Everaert versus Vives?	105
Bibliografie	112
Tabellen.....	122

Lijst van afbeeldingen

- Afbeelding 1 Anoniem, *Blazoen van De Heilige Geest uit Brugge*. p.28.
Overgenomen uit Erné (B. H.) en Van Dis (L. M.), eds. *De Gentse Spelen Van 1539*. 's-Gravenhage, Nijhoff, 1982, 2 dln, p. 86.
- Afbeelding 2 Anoniem, *Blazoen van De Drie Santinnen uit Brugge*. p.30.
Overgenomen uit Moser (N.). "Rhetorica is als een bloeme bloeyende.' De dichtkunst als plant in woord en beeld bij rederijkers (circa 1450- 1620)." In: *Literatuur*, 15 (1998), p. 147.

Lijst van tabellen

- Tabel 1 *De spelen van Cornelis Everaert: chronologie*. pp. 122- 123.
Overgenomen uit Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert: Opnieuw uitgegeven, van inleidingen, annotaties en woordverklaringen voorzien. Deel II*. Hilversum, Verloren, 2005, p.1040.

Inleiding

a) Everaert en Vives

I) Een vergelijking

“Welk een verschil, welk een afstand tusschen hem en Cornelis Everaert!” Met deze uitspraak vatte Jacob Wijbrand Muller exact honderdentien jaar geleden samen welk verband hij zag tussen de Brugse rederijker Cornelis Everaert en de vaak in Brugge residerende humanist Juan Luis Vives. De in 1945 overleden Amsterdamse filoloog liet er geen enkele twijfel over bestaan, de vergelijking tussen de twee personen moest negatief uitvallen:

“Zeker niet op zijn voordeel, maar wel in zijn ware grootte en beteekenis komt Everaert uit, wanneer wij hem plaatsen naast een man als zijn tijdgenoot, die zoo vaak en zoo lang in hetzelfde Brugge vertoefde en er zijne werkdadige belangstelling toonde in het lot der armen, den vermaarden Johannes Ludovicus Vives ... Welk een verschil, welk een afstand tusschen hem en Cornelis Everaert! Beiden kennen, schilderen en betreuren dezelfde maatschappelijke ellende; beiden verfoeien den oorlog. Maar waar onze brave verver-voller geenerlei uitkomst ziet en geen beteren raad weet te geven dan te berusten en te lijden, doet de geleerde humanist, met een antiek ideaal voor oogen, dat hij te Brugge gaarne verwezenlijkt zag, een geneesmiddel aan de hand. Zij hebben elkander zeker niet gekend; men heeft zelfs eenige moeite zich voor te stellen dat zij terzelfder tijd in dezelfde stad gewoond hebben. Tusschen hen gaapte de kloof, door Renaissance en Humanisme gegraven tusschen de geletterden en het volk, een kloof, wijder en dieper dan er in de middeleeuwen bestond tusschen klerken en leeken. Vives, de cosmopoliet, de aristocraat des geestes, de Christen-humanist, de man van den nieuwen tijd; - en Everaert, de Vlaming, de ambachtsman en rederijker, kind des volks, nog met beide beenen in de middeleeuwen staande, tot wien in zijn stad en zijn stand nog nauwelijks eenig geluid van dien nieuwen tijd is doorgedrongen, wiens critiek en satire, wiens geheele gedachtenwereld nog dezelfde is als die zijner voorvaderen: een middeleeuwsche Christen-democraat.”¹

De these dat er van een werkelijke invloed van de renaissance of het humanisme bij Everaert niets te bespeuren valt, werd bovendien ook in het eerste echte overzichtswerk rond de Brugse rederijker verkondigd.² Deze visie van Muller werd, hoewel ze bijzonder uitgesproken en ongenueanceerd is, nooit echt kritisch benaderd. Filologen en historici die zich doorheen de twintigste en eenentwintigste eeuw inlieten met onderzoek naar de Brugse rederijker lijken deze stelling dan ook gewoon als een vaststaande waarheid overgenomen te hebben. Zo omschreef Groot Everaert als een “geheel geloovige middeleeuwer, die ... hekelde wat zijn christelijk gemoed kwetste” en de

¹Muller (J. W.). “Cornelis Everaerts spelen als spiegel van de maatschappelijke toestanden zijns tijds.” In: *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, 21 (1907), pp. 433-486.

²Muller (J. W.) en Scharpé (L.), eds. *Spelen Van Cornelis Everaert. Vanwege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Met inleiding en aantekeningen uitgegeven*. Leiden, Brill, 1920, p. XXXI.

“maatschappelijke opvattingen der middeleeuwen handhaaft”. Hij was een middeleeuws denker, geen humanist.³

Omtrent de specifieke vergelijking tussen Everaert en Vives waaraan Muller zich waagde, bleef het echter bijna honderd jaar stil. Het duurde tot 2005 vooraleer de Nederlandse historicus Wim Hüsken in zijn moderne uitgave van Everaerts repertoire de vergelijking van onder het stof haalde. Hüsken raakte Muller zijn stelling kort aan, maar deed geen poging om ze verder te onderzoeken en kritisch te benaderen.⁴ De opmerkelijke lezer zal ongetwijfeld al vermoeden dat dit in deze scriptie wel geprobeerd zal worden.

II) De figuren

Juan Luis Vives was een in 1492 te Valencia geboren zoon van bekeerde Joden. In 1509 verliet hij echter zijn geboorteland om er nooit meer terug te keren. Hij studeerde aan de Sorbonne in Parijs en vestigde zich vanaf 1512 in Brugge. Hoewel het zijn uitvalsbasis werd, verliet hij de stad vaak. Vives wordt meestal gezien als het prototype van de renaissancehumanist, aangezien hij meende dat de studie van wetenschap en filosofie moest bijdragen tot een moreel beter leven in de praktijk.⁵ Vives genoot tijdens en na zijn leven veel prestige als geleerde. Hij was immers zeer populair bij de Europese elite (Karel V, Hendrik VIII, etc.), doceerde aan de universiteiten van onder meer Leuven en Oxford, was een geëerde privéleraar (Willem van Croÿ, Maria Tudor, etc.) en was bevriend met andere scholastici en adellijke politieke figuren uit zijn tijd. Ook liet hij een indrukwekkend oeuvre van Latijnse geschriften na. Tijdens de zestiende eeuw zou hij behoord hebben tot de meest gelezen humanisten van Noord- Europa.⁶ Vives overleed te Brugge op 6 mei 1540.⁷

Cornelis Everaert werd waarschijnlijk tussen 1480 en 1485 te Brugge geboren en stierf in diezelfde stad in november van het jaar 1556.⁸ Hij was in het dagelijkse leven bijzonder actief binnen de Brugse textielnijverheid. Als voller voorzag hij in zijn dagelijkse levensonderhoud. Daarnaast was hij klerk van het verversambacht (1523- 1543), waar hij het Brugse laken moest controleren op kwaliteit en graad van witheid. Tussen 1517 en 1556 vervulde hij bovendien ook de functie van klerk “van der breeder rame”(1517- 1556). Ook buiten de textielnijverheid was Everaert bijzonder bedrijvig. Zo was hij sinds

³ Groot (V. S. D. S.). “Cornelis Everaerdt (plm. 1485- 1556, 14 Nov.). De heksluiter van een tijdperk.” In: *Dietsche Warande en Belfort*, 28 (1928), pp. 183- 192.

⁴ Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert: Opnieuw uitgegeven, van inleidingen, annotaties en woordverklaringen voorzien. Deel I*. Hilversum, Verloren, 2005, pp. 43- 44.

⁵ Vives (J. L.) en Debaene (R.), vert. *Over de hulp aan de armen*. Zoetermeer, Klement, 2015, pp. 7- 32.

⁶ Noreña (C. G.). *Juan Luis Vives*. Den Haag, Nijhoff, 1970, p. 1- 3.

⁷ Padmos (T.) en Vanpaemel (G.), eds. *De Geleerde Wereld van Keizer Karel. Catalogus Tentoonstelling Wereldwijd. Wetenschappers rond Keizer Karel*. Leuven, University Press, 2000, p. 349.

⁸ Muller (J. W.) en Scharpé (L.), eds. *Spelen Van Cornelis Everaert*. p. XVIII- XX.

1519 actief als klerk van het Brugse handbooggilde van Sint- Sebastiaan.⁹ Ten slotte was hij ook lid van de twee rederijderskamers die Brugge rijk was: De Heilige Geest en De Drie Santinnen. Het valt niet met zekerheid te zeggen of hij ooit hoge ambten bekleedde binnen deze kamers.¹⁰ Wat echter niet ter discussie staat, is dat hij actief was als schrijver van minstens vijfendertig rederijdersspelen. Het handschrift waarin Everaert zijn vijfendertig spelen eigenhandig uitschreef is heel uniek. Het bevat namelijk het grootste aantal spelen van een bij naam gekende rederijker uit de vroegmoderne Nederlanden.¹¹ Bovendien zijn we slechts heel fragmentarisch geïnformeerd over andere Brugse rederijders uit zijn tijd, wiens repertoires de tand des tijds niet overleefden. Toch kan Everaerts handschrift waarschijnlijk als representatief voor de Brugse middengroepen van die tijd worden gezien. De vroegmoderne rederijderskamers bestonden namelijk vooral uit leden van de stedelijke middengroepen, waarmee mensen bedoeld worden die actief waren binnen het corporatieve leven van een stad.¹² Everaert was dit dus ongetwijfeld.

b) Armen en liefdadigheid in zestiende- eeuwse beeldende kunst: de aanzet tot het onderzoek

Voor mijn bachelorproef onderzocht ik de representatie van bedelaars en liefdadigheid in de zestiende- eeuwse prent- en schilderkunst van de Nederlanden. De centrale onderzoeksvraag bij dit beknopte onderzoek luidde als volgt: “Illustreren prenten en schilderijen de mentaliteitswijzigingen in verband met bedelarij en liefdadigheid die in tekstuele bronnen te lezen zijn, of helpen ze gewoon op hun eigen manier mee aan het creëren ervan? Is de afbeelding een “beeld- toner” of een “beeld- vormer”?”

Algemene historiografische inzichten in verband met bedelarij en liefdadigheid in de zestiende eeuw werden samen met passages uit schriftelijke bronnen (zoals *Das Narrenschiff*, 1494 en *Liber vagatorum*, 1504) vergeleken met representaties van bedelarij en liefdadigheid in beeldende kunstwerken. Komen beide beelden met elkaar overeen en wat vertelt dit over het kunstwerk als historische bron? Hierbij werd gekozen om de *Bedelaars*- tekeningen (1500- 1560) van Jheronimus Bosch en Pieter Bruegel de Oude's *Caritas* (1559), *Strijd tussen Carnaval en Vasten* (1559) en *Kreupel bedelaars* (1568) dieper te analyseren. De afbeeldingen (tekeningen, prenten en schilderijen) van Bosch en Bruegel werden hierbij behandeld als krachtige visuele bronnen voor het bestuderen van

⁹ Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert. Deel I.* pp. 21- 30.

¹⁰ Muller (J. W.) en Scharpé (L.), eds. *Spelen Van Cornelis Everaert.* p. XXV.

¹¹ Mareel (S.) “You Serve Me Well’: Representations of Gossip, Newsmongering and Public Opinion in the Plays of Cornelis Everaert.” In: Bloemendal (J.), Van Dixhoorn (A.) en Strietman (E.), eds. *Literary Cultures and Public Opinion in the Low Countries, 1450-1650.* Leiden, Brill, 2011, pp. 37–53.

¹² Van Bruaene (A.-L.). *Om beters wille: Rederijderskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650).* Amsterdam, Amsterdam University Press, 2008, pp. 157- 162.

denkbeelden uit het verleden. Ze werden niet als ondergeschikt, maar als evenwaardig aan tekstuele bronnen beschouwd.

Als er één iets uit dit onderzoekje duidelijk werd, is het dat het sociale discours in verband met de bedelaar en de liefdadigheid veel opener stond voor dialoog dan de geschreven bronnen en de historiografie lijken te suggereren. Kunst draagt verschillende betekenislagen in zich en valt niet zo eenduidig te interpreteren. Het is een veelzijdig medium en over de betekenis van de afgebeelde taferelen en de werkelijke bedoeling, mening of stellingname van de kunstenaar ontstaat wellicht nooit zekerheid. De kunstenaar beschikte over een grote speelruimte en had toegang tot verschillende denkpatronen, meningen en visies. Het is niet ongeoorloofd te stellen dat kunstenaars elementen uit verschillende visies of standpunten vaak combineerden of zelf kritisch benaderden. Kunst is dus zeker niet uitsluitend een “beeld- toner”, maar ook een zelfstandige “beeld- vormer”.¹³

Door de fascinatie voor het kunstwerk als bron voor historisch onderzoek en de interessante inzichten die het kan opleveren, besloot ik dan ook voor mijn masterscriptie de artistieke wereld niet volledig te verlaten. Toevallig stootte ik op de indrukwekkende verzameling spelen van Cornelis Everaert, een tot één jaar geleden voor mij compleet onbekende provinciegenoot. Dat hij dan ook nog eens vergeleken werd met de beroemde Juan Luis Vives, prikkelde mijn nieuwsgierigheid.

c) Probleemstelling

Deze studie kan worden geplaatst in het verlengde van de argumenten die Jan Dumolyn uiteenzette in zijn pleidooi voor onderzoek naar wat hij het “corporatieve element in Middelnederlandse literatuur” noemt. Dumolyn, die ook Cornelis Everaert en zijn spelen in zijn analyse betreft, meent namelijk dat het belang van de ideologie van gildes, ambachten en rederijderskamers (kortom, de stedelijke middengroepen) bij het vormen van publieke opinie en de creatie en circulatie van literatuur al te vaak verwaarloosd werd en wordt. Het voorbeeld van de rederijders maakt deze stelling duidelijk. De invloedrijke Nederlandse historicus Herman Pleij verdedigt sinds de laatste decennia van de twintigste eeuw de stelling dat de rederijderskamers een instrument waren in een elitair beschavingsoffensief. Hij omschreef Cornelis Everaert, in de lijn van dat beschavingsoffensief en de daarmee gepaard gaande creatie van een burgermoraal, als een lid van de conservatieve elite.¹⁴ Zoals recent onderzoek van onder meer Anne- Laure van Bruaene reeds aantoonde, rekruteerden de vroegmoderne rederijderskamers hun leden echter vooral uit stedelijke

¹³ Naert (S.). *De bedelaarsfiguur in de vroegmoderne Nederlanden: beeldvorming in de prent- en schilderkunst (vijftiende en zestiende eeuw)*. Gent (onuitgegeven bachelorproef Universiteit Gent), 2016, 32 p.

¹⁴ Dumolyn (J.). “Het corporatieve element in de Middelnederlandse letterkunde en de zogenaamde laatmiddeleeuwse Burgermoraal.” In: *Spiegel der Letteren*, 56 (2014), pp. 123- 154.

middengroepen, en praktisch niet uit de stedelijke elite.¹⁵ Pleij zijn stelling moet dus minstens worden genuanceerd.¹⁶ Dat ook Everaert tot deze stedelijke middengroepen kan worden gerekend en dus geen lid was van de conservatieve elite, werd reeds duidelijk en zal ook verder duidelijk blijken. Opmerkelijk is dat Juan Luis Vives daarentegen wel als lid van de nieuwe, humanistische elite moet worden gezien. In dit werk wordt dan ook een poging gedaan de visies en standpunten in verband met liefdadigheid en armenzorg van beide personen te achterhalen en na te gaan hoe zij deze tot uiting konden brengen. Was Everaert als lid van de stedelijke middengroepen vertrouwd met Vives zijn geschriften? Was hij een verkondiger van de idealen van de stedelijke middengroepen, of kunnen er ook elementen van een soort elitair beschavingsoffensief in zijn ideeën worden teruggevonden?

Centraal in deze scriptie staat dan ook de kritische benadering van de eerder aangehaalde passage uit het artikel van Muller. Hieruit kunnen de volgende onderzoeksvragen worden opgesteld:

Betrouwen beide mannen dezelfde maatschappelijke ellende?

Reikt Vives oplossingen aan voor de problemen te Brugge, terwijl Everaert geen uitkomst ziet en pleit voor lijdzame berusting?

Hebben ze elkaar zeker niet gekend? Drogen de inzichten van Vives en de andere humanisten met andere woorden de leefwereld van Everaert nog niet binnen? Gaapte tussen hen een enorme door renaissance en humanisme gegraven kloof, namelijk die tussen de geletterden en het volk?

Was Vives een wereldburger, een vertegenwoordiger van de intellectuele elite, een christen-humanist en een vooruitstrevend man van de nieuwe tijd?

Was Everaert als ambachtsman en rederijker een conservatief en christelijk kind van het volk dat nog met beide benen in de middeleeuwen staat?

Zijn er belangrijke parallellen tussen de figuren en hun visies te trekken?

De centrale, overkoepelende onderzoeksvraag luidt dus:

Zijn Everaert en Vives werkelijk elkaars tegenpolen?

Om deze vragen in verband met de twee centrale figuren te kunnen beantwoorden, wordt er specifiek aandacht besteed aan hun leefmilieu en hun visies in verband met armenzorg en

¹⁵ Van Bruaene (A.-L.). *Om beters wille: Rederijerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*. pp. 157- 162.

¹⁶ Dumolyn (J.). "Het corporatieve element in de Middelnederlandse letterkunde en de zogenaamde laatmiddeleeuwse Burgermoraal." pp. 123- 154.

liefdadigheid. Van Vives analyseer ik zijn *De subventione pauperum* (1526), van Everaert neem ik *Tspel van Een Sanders Welvaren* (1512), *Tspel dat ghespeilt was voor de Aragoenoyen* (1525), *Esbatement van Aerm in de Beurse* (1529) en *Tspel van dOnghelyke Munte* (1530) onder de loep.

d) Opbouw en methodologie

Ten slotte geef ik een kort overzicht van wat volgt in deze scriptie. In een eerste hoofdstukje worden algemene historiografische inzichten in verband met denken over liefdadigheid en armenzorg in de overgangperiode tussen de vijftiende en de zestiende eeuw geschetst. Vervolgens wordt er in de context van het belang van de stedelijke middengroepen aandacht geschonken aan de twee Brugse rederijderskamers: De Heilige Geest en De Drie Santinnen. In een derde hoofdstuk wordt de armenzorg te Brugge in de vijftiende en zestiende eeuw onder de loep genomen. Wat was de economische situatie, welke instellingen stonden in voor armenzorg en welke hervormingen werden in de loop der tijden doorgevoerd? Om de visies van Vives en Everaert in verband met armenzorg en liefdadigheid te kunnen begrijpen, is het namelijk noodzakelijk uitgebreide aandacht te schenken aan de Brugse situatie. In het vierde hoofdstuk komt het leven en het werk van Juan Luis Vives aan bod. Aan de hand van een analyse van zijn *De subventione pauperum* (1526) worden zijn standpunten in verband met armenzorg en liefdadigheid kritisch benaderd. In het laatste en grootste hoofdstuk wordt uitgebreid stilgestaan bij Cornelis Everaert. Na aan te geven wat over hem verscheen in de historiografie wordt zijn leven als ambachtsman, klerk en rederijker bestudeerd. Er wordt uitgebreid aandacht geschonken aan zijn uniek handschrift en bij een grondige analyse van vier van zijn spelen wordt op zoek gegaan naar zijn denkbeelden over armenzorg en liefdadigheid in tijden van crisis. Op basis van deze achtergrondschetsen en analyses werd gepoogd aanvaardbare antwoorden te formuleren op de hierboven voorgestelde probleemstelling.

Hoofdstuk 1: Denken rond armen en liefdadigheid in de Nederlanden (+- 1450- 1550)

1.1 Armoede?

“Armoede” is een breed begrip dat voor iedereen een andere lading dekt. De grens tussen arm en niet- arm is helemaal niet duidelijk te trekken, ook niet in de hedendaagse samenleving. Het is aangewezen om kort te onderzoeken wanneer een vijftiende- of zestiende- eeuwse inwoner van de Nederlanden als arm of hupbehoevend werd gezien. De Poolse politicus en historicus Bronislaw Geremek meent dat er een technische en universele definitie van armoede bestaat, namelijk: "het punt waarbij het overleven van een persoon en zijn of haar familie bedreigd wordt."¹⁷ Volgens Seebohm Rowntree is de armoedegrens te zien als "het minimumbedrag waarbij de fysieke werking van een persoon behouden kan blijven."¹⁸ Anderen, zoals Michael Harrington, zien armen als personen die onmogelijk zelfstandig deel kunnen nemen aan het normale sociale leven en dus leven als personen in de marge.¹⁹ Armoede kan gezien worden als een combinatie van de voornoemde stellingen. Armen kunnen dus omschreven worden als personen die voor het overleven van hun familie of zichzelf aangewezen zijn op externe hulp en zich in een positie bevinden waarin geen normale deelname aan het sociale leven mogelijk is. Dit kan aan zowel financiële als lichamelijke factoren te wijten zijn, maar ook een bewuste keuze van de persoon inhouden.

De begrippen “arme” en “bedelaar” worden vaak niet aan elkaar gelijk gesteld. Ook in de zestiende eeuw werd dit onderscheid al duidelijk gemaakt bij de intellectuelen en invloedrijke personen die zich bezighielden met de wettelijke bepalingen in verband met deze personen. Een bedelaar onderscheidt zich van een arme door zijn zichtbaarheid in het straatbeeld. Bedelaar worden is dus veeleer een bewuste keuze van een arme die uit de anonimiteit wil treden. Ook stonden beide groepen niet gelijk op de morele ladder in de samenleving. Een goed voorbeeld hiervan is de “pauper verecundus” of “verlegen arme”, die meer aanzien genoot bij de stedelijke elite dan de bedelaar. De 'verlegen armen' zijn personen die voordien welgesteld waren, maar door omstandigheden in de armoede verzeild raakten. Hun vroegere positie als vooraanstaanden in de gemeenschap in gedachten houdende, was deze groep zeer terughoudend om op straat om aalmoezen te vragen. Bij tijdgenoten werd deze terughoudendheid en zelfs weigering gezien als een morele deugd die hun

¹⁷ Geremek (B.). *Poverty: A History*. Oxford, Wiley, 1991, p. 3.

¹⁸ Rowntree (B. S.). *Poverty and Progress: A Second Social Survey of York*. Londen, Longmans Green, 1942, p. 102.

¹⁹ Harrington (M.). *The Other America*. New York, Simon & Schuster, 1962, p. 20.

superieure status van voorheen weerspiegelde.²⁰ Betekent dit dan dat enkel de publieke bedelaar ten tonele verschijnt, en de echte arme voor het oog en het oor verborgen blijft? Het lijkt niet correct daar zomaar van uit te gaan. Het is niet omdat niet elke arme op straat gaat bedelen, dat enkel de (mogelijk valse) bedelaars afgebeeld en besproken kunnen worden. Daarnaast kunnen personen ook geholpen worden terwijl ze niet expliciet om aalmoezen vragen. Het gesuggereerde onderscheid tussen “bedelaars” en “armen” is dus vaak niet duidelijk te merken en is zeker niet absoluut.

1.2 Ware en valse armen?

1.2.1 “Ware” armen?

Een centrale gedachte in de Nederlanden van de late middeleeuwen hield in dat de liefdadigheid die weldoeners aan armen betoonden in feite via hen aan Christus zelf werd doorgespeeld. Het komt er in feite op neer dat de armen als metafoor stonden voor de levende lichaamsdelen van Christus (het “Corpus Christi”). De arme kon met andere woorden fungeren als tussenschakel tussen de gever en God. De vrijwillige armen, ook “pauperes Christi” genoemd, deden bewust afstand van hun bezittingen (bijvoorbeeld in bedelorden).²¹ Hun leven als “imitatio Christi” betekende naast het bestaan zoals de armen ook een leven en omgang mét de armen. Net zoals de vrijwillige armen werden hun onvrijwillige lotgenoten een bijzondere verbondenheid met Christus toegeschreven. Ze werden vaak omschreven als de “ledematen van Zijn lichaam” en reglementen van onder meer gasthuizen en leprozenhuizen legden armen allerlei religieuze verplichtingen op. Armen werden gezien als schakel tussen God en gever, die door gebed het zielenheil van hun helper of helpster verzekerden. Liefdadigheid tegenover de stedelijke armen was dus voor gelovigen van groot belang bij het verwezenlijken van het actieve apostolaat.²²

Tijdens de reformatie en de bloei van het humanisme in de zestiende eeuw kwam er echter een groeiende kritiek op zowel de vrijwillige als onvrijwillige armen.²³ Er werd steeds meer ingezet op controle van de echtheid van de arme, om deze te onderscheiden van zijn valse tegenhanger. De ware armen werden steeds meer gezien als respectabele leden van de gemeenschap, terwijl de valse buiten de maatschappij werden geplaatst. Het profiel van de stereotiepe ware arme zou er volgens de overgeleverde bronnen ongeveer zo moeten uitgezien hebben: oud, lijdzaam, gebeden

²⁰ Boele (A.). *Leden van één lichaam. Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300- 1650*. Hilversum, Verloren, 2013, pp. 225- 236.

²¹ Boele (A.). *Leden van één lichaam*. pp. 225- 236. en Wandel (L. P.). *Always among us. Images of the poor in Zwingli's Zurich*. Cambridge, University Press, 2003, pp. 15- 21.

²² Boele (A.). *Leden van één lichaam*. pp. 236- 241.

²³ Boele (A.). *Leden van één lichaam*. pp. 225- 236.

opvoerend en berustend in hun situatie.²⁴ Ook waren echte arbeidsongeschiktheid en het lidmaatschap van de stedelijke gemeenschap belangrijke criteria in een maatschappij waar arbeidsethos en gemeenschapsgevoel aan belang won.²⁵ Onder deze armen waren er vaak oorlogsslachtoffers en geloofsvluchtelingen te vinden. Zo kwamen er uit de Zuidelijke Nederlanden veel protestanten aan in de Republiek, die daar dikwijls vanuit volledige bezitsloosheid een nieuw leven moesten zien op te bouwen.²⁶

1.2.2 “Valse” armen in de zestiende eeuw?

Het categoriseren van armen in een “ware” en een “valse” groep is helemaal geen vroegmoderne uitvinding. Ook in de middeleeuwen werden armen al in verschillende groepen gecategoriseerd. Toch kwam dit proces in een stroomversnelling vanaf de zestiende eeuw. De ware arme werd steeds uitvoeriger gedefinieerd en zijn tegenpool werd afgeschilderd als een misdadige, bedriegende crimineel die de hele stedelijke gemeenschap schade berokkende. Waarom deze verharding? Verschillende historici, zoals Hugo Soly en Catharina Lis, zien deze strengere definiëring als het gevolg van een toenemend aantal armen en een sterke sociale polarisatie in de zestiende eeuw. Dit zou dan weer het gevolg zijn van een sterke bevolkingsgroei na de zwarte dood en de hongersoden van de vijftiende eeuw. Ook zou verstedelijking, migratie en een economische neergang bijgedragen hebben tot een verpaupering van de bevolking. De vraag hoeveel personen er effectief afhankelijk waren van bedeling om te kunnen overleven kan voor deze periode, door het gebrek aan cijfermateriaal en de sterke regionale schommelingen, enkel geschat worden.²⁷ Wat wel duidelijk op te merken valt, is het toegenomen aantal geschriften waarin over bedelaars gesproken werd.²⁸

De veranderende noties in de zestiende eeuw zorgden voor heel wat spanningen. Als de ware arme steeds duidelijker gedefinieerd werd (cfr. supra), was het ook gemakkelijker voor de valse arme om zich voor te doen als een ware arme. Bedelaars werden steeds vaker omschreven als een soort bedriegende acteurs die een toneeltje opvoerden. In 1494 beschreef Sebastian Brant dit in *Das Narrenschiff*, een bundel van 112 satirische allegorieën waarin hij een onbarmhartig beeld van de

²⁴Boele (A.). *Leden van één lichaam*. pp. 278- 297.

²⁵ Vandenbroeck (P.). *Over wilden en narren, boeren en bedelaars. Beeld van de andere, vertoog over het zelf*. Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, 1987, pp. 142- 148.

²⁶ Kuijpers (E.). *Migrantestad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e- eeus Amsterdam*. Amsterdam, Verloren, 2005, pp. 293- 297.

²⁷ Lis (C.) en Soly (H.). *Armoede en kapitalisme in pre- industrieel Europa*. Antwerpen, Standaard, 1980, p. 65.

²⁸ Blondé (B.), Buylaert (F.), Dumolyn (J.), Hanus (J.) en Stabel (P.). “Samenleven in de stad: sociale relaties tussen ideaal en realiteit.” In: Van Bruaene (A. L.), Blondé (B.) en Boone (M.), eds. *Gouden Eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen (1100- 1600)*.Gent, Academia Press, 2016, pp.77- 120

bedelaars schetste. Vol spot sprak hij in grote lijnen over allerlei bedelaarstrucs.²⁹ De listen en leugens die ze gebruikten werden systematischer vastgelegd in het *Liber vagatorum*, dat in 1504 voor het eerst gedrukt werd en in het Nederlands verscheen onder de naam *Der fielen, rabauwen oft der schalcken vocabulair* in 1563.³⁰ In *Der fielen* worden ondermeer achtentwintig soorten bedelaars opgesomd, wat er nog maar eens op wijst dat ook “bedelaar” geen eenduidig begrip is. Daarnaast wordt er melding gemaakt van een bedelaarstaal, ook het “Arragoens” of “coopmans latijn” genoemd, wat het optreden van bedelaars in georganiseerd groepsverband lijkt te suggereren.³¹ Ook het benoemen van een “Cruepelen Bisschop” lijkt een praktijk te zijn geweest die wijst op een vorm van organisatie in groepen. De leider van een groep werd vaak, waarschijnlijk met spottende ondertoon, de titel van bisschop toegeschreven. Zo bestonden er ook bierbisschoppen of blindenbisschoppen.³² Met valse verhalen en leugens probeerde deze bedrieger vrijgevigheid bij het volk uit te lokken. Een centraal gegeven hierbij is het belang van het uiterlijk, de kledij en de attributen die de beroepsbedelaar tentoon spreidde. Ook Erasmus sprak in zijn *Ptochologia*, waarin hij een gesprek tussen de beroepsbedelaars Irides en Misoponus verhaalde, over valse zweren en rode plekken, valse handicaps en het optreden in groepsverband (zelfs als een soort beroepsvereniging). De valse bedelaars maakten onder meer gebruik van verf, wierook, lijm, zwavel en in bloed gedrenkte vodden.³³ Ze waren vaak in gescheurde en bevuilde lompen gekleed, droegen een grote verscheidenheid aan hoofddekseis, monnikspijen en kappen. Hun attributen bestonden vaak uit lege flessen, kommetjes, lepels, stokken en dolken, maar ook bepaalde muziekinstrumenten, zoals luiten, harpen en draailieren.³⁴ Ze droegen vaak tekens van heiligen in wiens naam ze om geld vroegen en probeerden er vaak uit te zien als beroofde edelman of koopman. Ook pelgrims en geestelijken (bedelmonniken, priesters, ...) werden geïmiteerd.³⁵ Daarnaast werd er veel gebruik gemaakt van bezegelde brieven en verklaringen om hun geloofwaardigheid kracht bij te zetten. In dergelijke “vuilbrieven” werd de eerlijkheid van hun armoede en de echtheid van hun ziekte bevestigd. Deze brieven werden door lokale autoriteiten uitgegeven, maar het spreekt voor zich dat

²⁹ Brant (S.) en Vandervoort (E.), vert. *Das Narreschiff*, Budel, Damon, 2007 (1494), 416 p. en Geremek (B.). *Het Kaïnsteken. Het beeld van de armen en vagebonden in de Europese literatuur van de 15e tot de 17e eeuw*. Baarn, Anthos, 1992, p. 108.

³⁰ Anoniem. *Der fielen rabauwen oft der schalcken vocabulaer*. Antwerpen, Jan de Laet, 1563, 78 p.

³¹ Boele (A.). *Leden van één lichaam*. pp. 271- 273.

³² Van der Coelen (P.) en Lammertse (F.), eds. *De ontdekking van het dagelijks leven van Bosch tot Bruegel*. Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam, 2015, pp. 226- 227.

³³ Boele (A.). *Leden van één lichaam*, pp. 267- 268.

³⁴ Nichols (T.). *The Art of Poverty. Irony and Ideal in Sixteenth- century Beggar Imagery*. Manchester, Manchester University Press, 2007, p. 64.

³⁵ Boele (A.). *Leden van één lichaam*. pp. 274- 276.

er ook veel vervalsingen in omloop waren.³⁶ In verschillende steden werden eveneens loden insignes³⁷ en penningen uitgegeven die de echte armen van de valse zouden moeten onderscheiden. De loden of tinnen dispenningen die door de armendissen of stedelijke overheden werden uitgedeeld, konden de armen inruilen tegen een “prove” zoals vlees, brood, kledij of enkele stuivers. Ook die werden vervalst of uitgewisseld.³⁸ Het *Liber vagatorum*, waarin dergelijke praktijken uitvoerig beschreven werden, was bijzonder populair en kende verschillende uitgaven. Zo bestaat er een editie (*Von der falschen Betler Bueberey*) waar Luther de inleiding voor schreef. Hij maakte van de gelegenheid gebruik om van leer te trekken tegen zowel de bedelorden als de bedelaars. In de zestiende en zeventiende eeuw verschenen nog meer soortgelijke bedelaarsboekjes, die omschreven werden als “sowel stichtelijk als vermakelijk”.³⁹ Het doel van dit boekje was de bedriegers ontmaskeren, maar tegelijkertijd zorgde het er voor dat het kon dienen als een richtlijn voor deze bedriegers. De kenmerken van een valse arme konden op die manier vermeden worden.

Bedelaars legden vaak de nadruk op hun lichamelijke gebreken om hulp te verkrijgen. Ze focusten op ontbrekende lichaamsdelen, zoals een arm of voet. Dit wijst op het belang van de fysieke toestand van de arme bij de legitimiteit van zijn of haar bedelen.⁴⁰ Zwangerschap, invaliditeit en oprechte ziekte waren ongeveer de enige geldige redenen om te gaan bedelen. De bedelaar had er dus alle baat bij dat zijn beperking echt was, of er ten minste echt uitzag.⁴¹ Sommigen, zoals de Spanjaard Guzman de Alfarche maakte zelfs een soort carrière als bedelaar. Hij genoot een groot aanzien door zijn uitstekende kennis van bedeltechnieken en valse verminkingen. Door zijn waarheidsgetrouwe bedrog verdiende hij veel geld, dat hij gebruikte om zijn buitensporige braspartijen te financieren.⁴²

Dergelijke praktijken werden gezien als een uiting van luiheid en verspilling, zaken die in humanistische en protestantse kringen als zeer nadelig voor de hele samenleving werden beschouwd. Zowel humanisten als protestanten stelden hun tegenpolen centraal. Inwoners van de Nederlanden werden namelijk gezien als personen met een hoge ijver, spaarzaamheid en arbeidszin.⁴³ Een werkzaam leven werd gepropageerd, terwijl bedelen in een kwaad daglicht werd geplaatst. Dit is duidelijk aanwezig in de protestantse preken van Jean Taffin en Balthasar Copius.

³⁶ Ebbinge Wubben (S.). *Leven als doodverklaarden. Leproenzorg in Europa (500- 1800)*. Zeist, Christofoor, 1993, pp. 34- 35.

³⁷ Blondé (B.), Buylaert (F.), Dumolyn (J.), Hanus (J.) en Stabel (P.). “Samenleven in de stad: sociale relaties tussen ideaal en realiteit.” pp.77- 120

³⁸ Boele (A.). *Leden van één lichaam*. p. 275.

³⁹ Geremek (B.). *Het Kaïnsteken*. p. 64.

⁴⁰ Geremek (B.). *Poverty: A History*. pp. 48- 49.

⁴¹ Vanhemelryck (F.). *Marginalen in de geschiedenis. Over beulen, joden, hoeren, zigeuners en andere zondebokken*. Leuven, Davidsfonds, 2004, pp. 22.

⁴² Geremek (B.). *Het Kaïnsteken*. pp. 332- 333.

⁴³ Vandenbroeck (P.). *Over wilden en narren*. pp. 142- 148.

Wie niet voldeed aan de gepropagandeerde idealen werd omschreven als een ziekte die heel de gemeenschap besmet. De ondeugden van luiheid en verspilling werden verbonden met misdaad, onmenselijkheid en ongeloof. Valse armen waren tegenpolen van de ware armen, die ondanks hun zuinigheid en werkmentaliteit toch in armoede leefden, maar ook van de rest van de gemeenschap. Deze hechtte namelijk veel belang aan waarden als vlijt en werklust, net die zaken waar valse armen tegen afgezet werden.⁴⁴

Belangrijke criteria bij het bepalen of een arme echt of vals was, waren dus de lichamelijke staat van de persoon en zijn of haar inwonerschap in de stad. Enkel wie niet in staat was om voldoende inkomsten te genereren door lichamelijke beperkingen (ouderdom, handicap, ...) en burger of inwoner van de stad was, kon op hulp rekenen. Degenen die niet voldeden aan deze twee eisen, werden gezien als luiaards en bedriegers en werden geassocieerd met misdadig leven en moreel verval.⁴⁵ Toch blijkt dat het onderscheid tussen ware en valse armen, hoewel in theorie zeer duidelijk, in de praktijk veel moeilijker te maken viel. In welke categorie dienden bijvoorbeeld kinderen die door hun ouders bewust verminkt werden te worden ondergebracht?⁴⁶

1.3 Liefdadigheid als plicht?

1.3.1 Religieuze plicht

Vanuit kerkelijk perspectief diende iedere hulpbehoevende uit de gemeenschap geholpen te worden (wat dus in feite betekent: elke christen). Aangezien dit praktisch onmogelijk was, kwam men in de vijftiende eeuw tot een soort schaal van groepen of personen aan wie liefdadigheid kon verstrekt worden. Hierin werd er vaak gesteld dat men eerst de eigen familie moest helpen, dan vrienden en burens, vervolgens stadsgenoten en in laatste instantie pas de vreemdelingen. Dit onderscheid werd steeds sterker, vooral vanaf de zestiende eeuw.⁴⁷ Naast de graad van verwantschap werd er rekening gehouden met de morele levenswijze (boef, prostituee, muzikant, ...) van de arme. Soms werd het schenken van aalmoezen aan 'zondaars' zelfs gezien als het schenken aan de duivel (in plaats van aan God). Desondanks dienden vanuit christelijk oogpunt ook zondaars geholpen te worden, aangezien de plicht tot naastenliefde moest primeren op het zondige gedrag van de ontvanger.⁴⁸ Natuurlijk

⁴⁴ Boele (A.). *Leden van één lichaam*. pp. 261-266.

⁴⁵ Boele (A.). *Leden van één lichaam*. pp. 254- 258.

⁴⁶ Geremek (B.). *Het Kaïnsteken*. pp. 332- 333.

⁴⁷ Parker (C. H.). "The pillars of a new community. Conflicts and cooperation over poor relief in post-Reformation Holland." In: van der Heijden (M.), e. a, eds. *Serving the urban community. The rise of public facilities in the Low Countries*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2009, pp. 155- 167.

⁴⁸ Boele (A.). *Leden van één lichaam*. pp. 241- 248.

werden er vragen gesteld bij het ideaal om iedereen te helpen. Zowel in religieuze als seculiere kringen groeide, vooral vanaf de vijftiende eeuw, het idee dat armoede niet altijd een zaak was die door God werd opgelegd als beproeving, maar dat het ook het resultaat kon zijn van dom of misdadig gedrag, en dus niet altijd heilig was.⁴⁹

Als in de vroege middeleeuwen het zorgen voor armen en zieken nog uitsluitend de taak was van de Kerk (voornamelijk in kloosters op het platteland), dan werd particuliere hulp van stedelingen zelf steeds belangrijker in de late middeleeuwen. Stedelijke armenzorg (in gasthuizen, hospitalen, Heilige Geesthuizen, ...) gebeurde steeds meer met kapitaal van rijke stedelingen en leden van de adel die zich verenigden in broederschappen.⁵⁰ Hoewel "Armentafels" of "tafels van de Heilige Geest" vaak mede door stedelingen werden gefinancierd, nam de lokale parochiekerk toch een centrale functie in binnen het stedelijke netwerk van liefdadigheid. Ook de eerder genoemde vrijwillige "pauperes Christi" (zoals begijnen) bleven een heel belangrijke functie uitoefenen in de armen- en ziekenzorg.⁵¹ In ruil voor giften tijdens bijvoorbeeld memoriemissen en begrafenissen zouden de armen dan bidden voor de ziel van hun (al dan niet overleden) weldoener.⁵² De motieven tot liefdadigheid bleven overwegend religieus geladen. Heel belangrijk hierbij was het verwerven van het zielenheil van de potentiële gever. Liefdadigheid was een plicht die gelovigen aan elkaar verschuldigd waren en uiteindelijk zou God de mensen daarop beoordelen. Vanaf de zestiende eeuw werd de plicht tot het helpen van een arme steeds meer verbonden met gevoelens van empathie en verbondenheid, naast het verwerven van het zielenheil. Liefdadigheid werd steeds meer gezien als onderdeel van het actieve christelijke leven. Het egoïstische verlangen naar zielenheil werd aangevuld met oprechte empathie tegenover de hulpbehoevende, ware arme.⁵³ Vanuit het perspectief was de grootte van de gift ondergeschikt aan dit innerlijke medelijden, terwijl dat bij de armen zelf natuurlijk anders lag.

1.3.2 Burgerlijke plicht

De stedelijke overheid kreeg in de loop van de zestiende eeuw een veel belangrijkere functie in de organisatie van de armenzorg.⁵⁴ Religieuze waarden van naastenliefde en de werken van barmhartigheid werden door de stedelijke overheden steeds meer ingezet om burgers te motiveren om hun christelijke stadsgenoten in nood te helpen via schenkingen aan armenzorginstellingen. De

⁴⁹ Boele (A.). *Leden van één lichaam*. pp. 248- 253.

⁵⁰ Goudriaan (K.). *Volmaakte levens. Modellen van christelijk leven en laatmiddeleeuwse maatschappij. Inaugurale rede*. Amsterdam, Vrije Universiteit, 2002, 27 p.

⁵¹ Parker (C. H.). "The pillars of a new community." pp. 155- 167.

⁵² Kossmann- Putto (J. A.). "Armen- en ziekenzorg in de Noordelijke Nederlanden." In: Blok (D. P.), e. a, eds. *Algemene geschiedenis van de Nederlanden 2*. Haarlem, Fibula van Dishoeck, 1982, pp. 254- 267.

⁵³ Boele (A.). *Leden van één lichaam*. pp. 68- 110.

⁵⁴ Boele (A.). *Leden van één lichaam*. pp. 111- 112.

bemiddelende functie van de arme tussen schenker en God kwam in de zestiende eeuw steeds sterker onder druk te staan, en verloor geleidelijk aan belang. Het leidde tot een zekere desacralisering van de arme. Toch bleven de oude religieuze metaforen van de arme als verbindende factor wel degelijk een functie behouden. Er werd steeds meer gefocust op de verbondenheid van de arme met zijn of haar (potentiële) weldoener. Hieruit wordt duidelijk dat het gemeenschapsgevoel steeds belangrijker werd. Een ware arme helpen zorgde voor zijn integratie in een steeds hechtere gemeenschap die verbonden werd door onderlinge solidariteit. Zo kon ook de rijke schenker op hulp rekenen indien die het in de toekomst nodig zou hebben.⁵⁵ Goed handelen zou niet alleen goed zijn voor het individu, maar kwam ook de gemeenschap ten goede. De (stedelijke) overheid werd steeds meer naar voor geschoven als de bewaker van dit “bonum commune”.⁵⁶

Zoals vermeld werd de zestiende eeuw gekenmerkt door een toename van interesse in en geschriften over bedelaars in de vroegmoderne stad. Boekjes als het *Liber vagatorum* werden populair en de bedelaars werden steeds meer gecriminaliseerd. Reeds in de vijftiende eeuw voerden stedelijke overheden maatregelen door die het aantal bedelaars in hun stad moesten beperken. Deze maatregelen waren louter repressief en het bleef wachten tot in de zestiende eeuw vooraleer er constructieve en gecoördineerde oplossingen werden voorgesteld. Een centrale figuur hierbij was onmiskenbaar de in Brugge residerende Spaanse humanist Juan Luis Vives, die verder in dit werk grondiger aan bod komt (hoofdstuk 4). Hij pleitte voor een centralisatie van de stedelijke armenzorg, en dit onder het toezicht van het stadsbestuur. Hij stond niet alleen in zijn betoog. Ook andere humanistische denkers, zoals Dirck Volkertsz. Coornhert, Thomas More en Desiderius Erasmus deelden zijn mening. Hoewel de religieuze hervormers Zwingli, Luther en Calvijn op veel punten van mening verschilden, steunden ook zij de grote lijnen van Vives zijn betoog, met een nadruk op het belang van de arbeidsethos. Praktisch elk van deze denkers ijverde voor een strikt verbod op bedelarij, arbeidsplicht voor valide armen en de oprichting van scholen voor verpauperde kinderen. Een centraal punt hierbij was het verzamelen van alle giften in een centrale armenkas, van waaruit later een herverdeling zou gebeuren aan de ware armen. Veel mensen zouden door het stijgende aantal valse bedelaars in de steden terughoudender geworden zijn om aalmoezen te geven. De stedelijke overheid moest er daarom voor zorgen dat de verzamelde giften aan de juiste armen toekwamen, om zo het vertrouwen van de weldoeners terug te winnen.⁵⁷ Zo werden ook rederijders ingezet om loterijen en collectes te houden om de oprichting van armenzorginstellingen te

⁵⁵ Boele (A.). *Leden van één lichaam*. pp. 298- 299.

⁵⁶ Boele (A.). *Leden van één lichaam*. pp. 191- 192.

⁵⁷ Lis (C.) en Soly (H.). *Armoede en kapitalisme in pre- industrieel Europa*. pp. 100- 107.

bekostigen. Ook zou de inhoud van hun stukken de mensen moeten aanzetten tot liefdadigheid.⁵⁸ Doorheen heel Europa wonnen de humanistische ideeën aan belang en verschillende steden (ongeveer 60) zetten tussen 1522 en 1545 hun eerste concrete stappen in de richting van een gecoördineerde sociale politiek. Ook vaardigden de centrale overheden van de Nederlanden (1531), Frankrijk (1535), Engeland (1531 en 1536), Schotland (1535) en Spanje (1541) ordonnanties uit die reglementen in verband met bedelarij en armenzorg aan het hele grondgebied oplegden.⁵⁹ Drie belangrijke principes van deze reglementen waren: steunverlening, controle en arbeidsdwang. Er werden onder meer armenlijsten aangelegd en rasp- of tuchthuizen opgericht. De stedelijke overheden beschikten over een nauwkeurig overzicht van de behoeftigen, hun kwalificaties en hun inkomen. Zo konden de armen ingezet worden in de toenmalige arbeidsmarkt, bijvoorbeeld als knechten bij commerciële elites. Volgens Hugo Soly was dit economisch nut zelfs de voornaamste reden voor het bestaan van stedelijke, georganiseerde armenzorg.⁶⁰

⁵⁸ van Dixhoorn (A.). *Lustige Geesten. Rederijkers in de Noordelijke Nederlanden (1480- 1650)*. Amsterdam, Universtity Press, 2009, pp. 253- 255. en Boele (A.). *Leden van één lichaam*. pp. 106- 107.

⁵⁹ Lis (C.) en Soly (H.). *Armoede en kapitalisme in pre- industrieel Europa*. pp. 92- 101.

⁶⁰ Soly (H.). "Economische ontwikkeling en sociale politiek in Europa tijdens de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijden." In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88 (1975), pp. 584-597.

Hoofdstuk 2: De Brugse middengroepen: de rederijderskamers

2.1 Het belang van de stedelijke middengroepen

Het belang van stedelijke middengroepen binnen de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne stedelijke samenleving werd in traditioneel historisch onderzoek al te vaak verwaarloosd. Hierin werd nagenoeg uitsluitend gefocust op de top of de bodem van de sociale ladder, terwijl de posities daartussen weinig aandacht kregen. Dit blijkt ten onrechte te zijn, aangezien recent onderzoek uitwees dat het belang van het maatschappelijke middenveld enorm was in de steden van de Lage Landen. De afbakening van wie al dan niet tot deze stedelijke middengroepen behoorde is echter zeer vaag. Algemeen gaat het om geschoolde personen die zich in samenlevingsverbanden gingen organiseren en zo een bepaalde impact hadden op het leven binnen de stad. De meeste stedelijke middengroepen kwamen in de loop van de dertiende eeuw tot stand. Verschillende personen gingen zich spontaan in groepen organiseren om hun politieke, sociale en economische belangen te verdedigen. Dergelijke organisaties of ambachten organiseerden gemeenschappelijke religieuze activiteiten en zorgden voor een bepaalde controle en regulering op de ambachtelijke productie binnen de stad. Ze wisten snel een belangrijke positie uit te bouwen binnen de stedelijke gemeenschap en kregen zelfs vanaf de veertiende eeuw vertegenwoordiging binnen het stadsbestuur. De corporatieve instellingen bleven ook in de vroegmoderne stad hun stempel drukken op het dagelijkse leven. Broederschappen, schuttersgilden, ambachtsgilden en rederijderskamers werden voor de stedelijke middengroepen instrumenten bij de creatie van een sociale identiteit en. Ze vormden als het ware een net van sociale, politieke, religieuze en economische verwevenheid binnen de stad. De stedelijke burgers waren namelijk vaak lid van meerdere bewegingen of corporaties. Dit zorgde voor een hoge mate van sociale stabiliteit en economische innovatie (bijvoorbeeld bij de productie van luxegoederen) in de vroegmoderne steden.⁶¹ Bovendien zorgden de corporaties ervoor dat de middengroepen hun eventuele ongenoegen konden uiten. Zo deinsden de rederijders, die meestal afkomstig waren uit het milieu van de middengroepen, er niet voor terug om de stadsbestuurders en de andere stedelijke burgers te bekritisieren en op hun plichten te wijzen. Hun disciplinerende had een specifiek doel: het in stand houden van de welvaart en het welzijn van de middengroepen.⁶² De vaak hoogopgeleide middengroepen waren bovendien belangrijk bij het verspreiden van het zogenaamde volkstalig humanisme binnen de steden. Het steeds dichter

⁶¹ Blondé (B.), Buylaert (F.), Dumolyn (J.), Hanus (J.) en Stabel (P.). "Samenleven in de stad: sociale relaties tussen ideaal en realiteit." pp.77- 120.

⁶² Boone (M.) en Haemers (J.). "Bien Commun: bestuur, disciplinerende en politieke cultuur." In: Van Bruaene (A. L.), Blondé (B.) en Boone (M.), eds. *Gouden Eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen (1100- 1600)*. Gent, Academia Press, 2016, pp.77- 120.

wordende netwerk van drukkers, uitgevers en boekverkopers in het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw zorgde er samen met de sterke (Latijnse) scholing van de middengroepen voor dat steeds meer mensen toegang kregen tot kennis. Drukwerk was relatief goedkoop voor de middengroepen, waardoor boeken vooral in hun middens (zoals de rederijderskamers) circuleerden. Vanuit het milieu van de middengroepen werden vertalingen van Latijnse klassieke auteurs en van Neolatijnse humanisten gedrukt en verspreid. Via de middengroepen sijpelde deze kennis en visies door naar de bredere lagen van de bevolking. Burgers waren steeds vaker op zoek naar een dieper religieus leven, kennis van de antieken en morele en ethische standaarden aangepast aan het vroegmoderne stedelijke leven.⁶³ Ook Jan Dumolyn wijst op het grote belang van de middengroepen binnen de stedelijke samenleving. Als alternatief voor en aanvulling van Herman Pleij's burgermoraal en het daarmee gepaard gaande elitaire beschavingsoffensief, pleit Dumolyn ervoor aandacht te schenken aan wat hij het "corporatieve element in de Middelnederlandse letterkunde" noemt. Het belang van de ideologie van gildes, ambachten en rederijderskamers (kortom, de stedelijke middengroepen) bij het vormen van publieke opinie en de creatie en circulatie van literatuur wordt al te vaak verwaarloosd in historisch onderzoek. Hun discours, dat gekenmerkt wordt door een moralistische kijk op arbeid, het recht op een veilig levensonderhoud, noties van broederliefde, liefdadigheid, sociale harmonie en een uitgesproken visie op politieke en sociale rechten en plichten, is nochtans alomtegenwoordig in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne literatuur. De voornaamste literaire producenten binnen de zestiende- eeuwse steden, namelijk de rederijderskamers, namen bovendien zelf een corporatieve organisatievorm aan. De stelling van Pleij dat de rederijderskamers als instrument dienden van het beschavingsoffensief van de elite moet dus worden genuanceerd.⁶⁴ Ondanks de stevige positie van de middengroepen konden ook zij echter niet verhinderen dat de sociale ongelijkheid binnen de zestiende- eeuwse steden toenam, zoals verder in dit werk zal blijken.⁶⁵

Cornelis Everaert kan, zoals reeds door Dumolyn beargumenteerd werd, tot deze stedelijke middengroepen gerekend worden. Hij was namelijk actief in de schuttersgilde, de textielambachten en de twee Brugse rederijderskamers.

⁶³ De Munck (B.) en De Ridder- Symoens (H.). "Opleiding en kennis: theorie en praktijk in een stedelijke context." In: Van Bruaene (A. L.), Blondé (B.) en Boone (M.), eds. *Gouden Eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen (1100- 1600)*. Gent, Academia Press, 2016, pp. 287- 328.

⁶⁴ Dumolyn (J.). "Het corporatieve element in de Middelnederlandse letterkunde en de zogenaamde laatmiddeleeuwse Burgermoraal." In: *Spiegel der Letteren*, 56 (2014), pp. 123- 154.

⁶⁵ Blondé (B.), Buylaert (F.), Dumolyn (J.), Hanus (J.) en Stabel (P.). "Samenleven in de stad: sociale relaties tussen ideaal en realiteit." pp.77- 120.

2.1 De Brugse rederijderskamers

In de loop van de vijftiende eeuw werden in de meest verstedelijkte gewesten van de Nederlanden, naast reeds bestaande andere gilden, verenigingen opgericht die zich inlieten met de ontwikkeling en de voordracht van poëzie en toneelspelen. Deze verenigingen, die bestonden uit een verzameling van burgers en ambachtslieden, werden “broederscepen”, “gheselscepen” of “cameren van rhetoriken” genoemd. De rederijderskamers speelden een grote rol in het uitbouwen en verrijken van de feestcultuur binnen de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne steden. Zo stonden ze onder meer in voor het opluisteren van processies en stedelijke feestelijkheden die gehouden werden voor specifieke gelegenheden zoals militaire overwinningen of schuttersfeesten. De rederijders kwamen echter het meest binnenshuis samen om dichtelijke wedstrijdjes te houden. Meestal ging het om “refreinen” die moesten voorgedragen worden, waarbij het onderwerp, de slotregels voor elke strofe (stokregel) en de lengte van de strofen vooraf bepaald werden. Ook competities tussen verschillende kamers onderling, waarbij elke kamer een toneelstuk moest opvoeren waarin een filosofisch, sociaal, politiek, religieus of moreel probleem aangekaart en opgelost werd, waren populair.⁶⁶ Denk bijvoorbeeld aan de Nieuwpoortse wedstrijden die bijna jaarlijks tussen 1490 en 1560 gehouden werden naar aanleiding van de Sacramentsprocessie in de stad.⁶⁷ De kamer die volgens de jury het beste antwoord bood op het naar voor geschoven probleem, won de wedstrijd. Competitie was dus zowel binnen de kamers zelf als tussen de kamers onderling een belangrijk terugkerend element.⁶⁸

De rederijderskamers vertoonden in hun organisatie en functionering veel gelijkenissen met andere stedelijke gilden. Belangrijk hierbij was officiële erkenning door de stad. Pas dan werden het bestuur en de kamerreglementen rechtsgeldig en mocht de rederijderskamer zich openbaar herkenbaar maken met een eigen blazoen, net als bij ambachts- en schuttersgilden. Erkende rederijderskamers konden rekenen op morele en financiële steun en een grote officiële status. Ook kerkelijke verankering binnen de stad als devotionele broederschap was een belangrijk kenmerk. Meestal beschikten ze dan ook over een eigen kapel of altaar. Een rederijderskamer onderscheidde zich door een eigen naam en een origineel motto. De namen werden vaak ontleend aan patroonheiligen, religieuze symbolen of religieus interpreteerbare namen van bloemen of planten. De spreuken en namen fungeerden als duidelijke herkenningstekens van de kamers. Bij wedstrijden werden de

⁶⁶ Geirnaert (D.). “De kamers van rhetorica te Brugge. Een blik op 400 jaar Brugse rederijdersactiviteit.” In: *Biekorf*, 95 (1995), pp. 234- 250.

⁶⁷ Van Bruaene (A.-L.). *Om beters wille: Rederijderskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*. p. 105.

⁶⁸ Van Bruaene (A.-L.). *Om beters wille: Rederijderskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*. p. 50.

aangebrachte stukken ermee ondertekend en ze werden creatief in de blazoenen en andere grafische voorstellingen verwerkt.⁶⁹

Het spreekt voor zich dat elke rederijderskamer ook intern een bepaalde vorm van organisatie kende. Meestal werd het bestuur van een Vlaamse rederijderskamer sterk gebaseerd op de lokale tradities van broederschappen of ambachten. In de meeste gevallen werden de kamers geleid door een jaarlijks verkozen bestuur met een deken en een aantal (twee tot twaalf) gezworenen. Dit bestuur kon voor praktische zaken beroep doen op een knaap en eventueel een klerk.⁷⁰ Belangrijke functies binnen het bestuur waren die van prins en van factor. De prins of hoofdman was meestal de voorzitter van het gezelschap en genoot het meeste prestige. Hij was meestal een vooraanstaand en bemiddeld persoon die een groot deel van de initiatieven van de kamers bekostigde.⁷¹ De functie van prins raakte echter nooit volledig ingeburgerd en in verschillende kamers werd de functie van prins op verschillende en vaak heel uiteenlopende manieren beschreven. De factor of spelleider moest er binnen de kamer voor zorgen dat de plaats en het uur van de repetities vast stonden en dat ieder lid tijdig verscheen en zijn plicht vervulde. Ook was hij verantwoordelijk voor de spelen die in naam van de kamer opgevoerd werden op verschillende wedstrijden. Hij selecteerde de gespeelde stukken of maakte ze zelf. Ten slotte stond hij ook vaak in voor de literaire (bij)scholing van de leden van de kamer.⁷² Vaak bestond de actieve kern van het rederijdersgezelschap gewoon uit het bestuur. De verplichtingen van de gewone leden konden namelijk heel sterk variëren. Soms hadden de leden heel uitgebreide financiële en religieuze verplichtingen, terwijl men in andere kamers heel weinig moest doen om er lid van te zijn en het ook te blijven. De voorwaarden voor toelating werden vaak bewust heel vaag omschreven. Hierdoor konden de leden van de kamers praktisch zelf beslissen wie ze al dan niet toelieten en ook geldige argumenten voor deze beslissing geven. De financiële eisen waren in de periode tussen 1466 en 1515 behoorlijk laag, zodat ook deze geen echte drempel vormden voor potentiële leden. Meestal rekruteerden de rederijderskamers uit de stedelijke middengroepen, zoals geschoolde ambachtsmeesters en schoolmeesters. Belangrijk om op te merken is dat ook geestelijken welkom waren als leden van de rederijderskamers, wat gezien de religieuze verankering van de kamers in de steden niet verwonderlijk is.⁷³

⁶⁹ Geirnaert (D.). "De kamers van rhetorica te Brugge. Een blik op 400 jaar Brugse rederijdersactiviteit." pp. 234-250.

⁷⁰ Van Bruaene (A.-L.). *Om beters wille: Rederijderskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*. p. 77.

⁷¹ Geirnaert (D.). "De kamers van rhetorica te Brugge. Een blik op 400 jaar Brugse rederijdersactiviteit." pp. 234-250.

⁷² Geirnaert (D.). "De kamers van rhetorica te Brugge. Een blik op 400 jaar Brugse rederijdersactiviteit." pp. 234-250.

⁷³ Van Bruaene (A.-L.). *Om beters wille: Rederijderskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2008, pp. 77- 80.

Opvallend is dat er een grote concentratie van dergelijke rederijderskamers was in wat we vandaag (Zuid-) West- Vlaanderen noemen. Vermoedelijk houdt dit verband met de Noord- Franse traditie van de “puys” die veel overeenkomsten, maar ook belangrijke verschillen, vertoonden met de West- Vlaamse rederijderskamers. Het waren broederschappen die reeds in de late dertiende en vroege veertiende eeuw ontstonden en wettelijk verplicht waren op bepaalde momenten van het jaar dichtwedstrijden te organiseren.⁷⁴ Het hoeft dan ook niet te verbazen dat ook Brugge in de eerste helft van de zestiende eeuw twee rederijderskamers kende, namelijk die van De Heilige Geest en die van De Drie Santinnen. Aangezien Cornelis Everaert lid was van beide kamers, is het aangewezen hier even dieper op in te gaan.

2.2.1 De Heilige Geest

Uit een versje in een resolutieboek van de kamer, dat dateert van 1640, kan afgeleid worden dat de oudste Brugse rederijderskamer op Witte Donderdag van het jaar 1428 opgericht werd door dertien Brugse mannen.⁷⁵ Deze mannen, onder wie Jan van Hulst, Jan de Roovere en Bartholomeus Huijs, waren afkomstig uit het kosmopolitische milieu van makelaars en hooggeschoolde ambachtsmeesters uit de luxenijverheden.⁷⁶ Het gezelschap van De Heilige Geest rekruteerde dan ook vooral ontwikkelde en welgestelde ambachtslieden en kunstenaars als nieuwe leden.⁷⁷ De Heilige Geest wordt voor het eerst vermeld in de stadsrekeningen van Brugge van 1441-1442. Hierin wordt verwezen naar de opvoering van een spel op de Burg op 11 juli 1442. Uit de stadsrekeningen van andere steden kan afgeleid worden dat het spel opgevoerd werd tijdens een wedstrijd die georganiseerd en bekostigd werd door De Heilige Geest zelf. In 1466 kreeg de kamer het altaar van de Heilige Drievuldigheid in de Heilige Geestkapel in de monastieke kerk van het Karmelietenklooster in permanente bruikleen van Lodewijk van Gruuthuse en op 15 mei 1485 gaven ook de Karmelieten het altaar van de Heilige Joos in bruikleen. Verder is bekend dat de kamer een wedstrijd organiseerde in 1517 en deelnam aan de Gentse wedstrijd van 1539.⁷⁸

⁷⁴ Geirnaert (D.). “De kamers van rhetorica te Brugge. Een blik op 400 jaar Brugse rederijdersactiviteit.” pp. 234-250.

⁷⁵ Van Bruaene (A.-L.). “De Heilige Geest.” In: *Repertorium van rederijderskamers in de Zuidelijke Nederlanden en Luik 1400- 1650*. Via: <http://www.dbnl.org/tekst/brua002repe01_01/brua002repe01_01_0056.php>, laatst geraadpleegd op 12/06/2017.

⁷⁶ Marnef (G.) en Van Bruaene (A. L.). “Civic religion: gemeenschap, identiteit en religieuze vernieuwing.” In: Van Bruaene (A. L.), Blondé (B.) en Boone (M.), eds. *Gouden Eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen (1100- 1600)*. Gent, Academia Press, 2016, p. 187.

⁷⁷ Van Bruaene (A.-L.). *Om beters wille: Rederijderskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*. p. 49.

⁷⁸ Van Bruaene (A.-L.). “De Heilige Geest.” In: *Repertorium van rederijderskamers in de Zuidelijke Nederlanden en Luik 1400- 1650*. Via: <http://www.dbnl.org/tekst/brua002repe01_01/brua002repe01_01_0056.php>, laatst geraadpleegd op 12/06/2017.

De kamer zou mogelijk ook voor 1428 bestaan hebben, onder de naam Penséken. De oudere kamer zou dan ook een pensée of penséken, een violet met drie opstaande blaadjes, als embleem gehad hebben. De pensée stond hierbij symbool voor de Heilige Drievuldigheid. Omdat de Heilige Geest op Witte Donderdag 1428 in de gedaante van een witte duif in het huis van Jan van Hulst zou verschenen zijn, droeg het gezelschap sindsdien de naam van Camere vander Rhetorycken van den Heylichen Gheest. Op het blazoen van de Heilige Geestkamer is dan ook een door stralen omringde duif (de Heilige Geest) te zien waaronder het devies van de kamer, “Myn werck es hemelic”, en het wapenschild van de stad Brugge geplaatst werden.⁷⁹

Afbeelding 1: Blazoen van De Heilige Geest uit Brugge. Overgenomen uit Erné (B. H.) en Van Dis (L. M.), eds. *De Gentse Spelen Van 1539.* 's-Gravenhage, Nijhoff, 1982, 2 dln, p. 86.

In 1495 werd besloten dat de dertien bestuursleden van de kamer vanaf dat jaar elke zondag voor Sinksen een nieuwe proost zouden kiezen. Bij het sterven van een bestuurslid moest de proost de andere twaalf leden samenroepen om een nieuw bestuurslid aan te stellen. Ook kozen de dertien bestuursleden elk jaar, op de eerste zondag na Driekoningen, een (spot)koning van recreatie. Hij organiseerde in de dagen voor Vastenavond een groot banket (“koningsfeest”) waarbij een tafelspel aan hem werd opgedragen. Zo werd de rijke Vlaamse edelman en politicus Jan V de Baenst in 1509 tot koning van De Heilige Geest benoemd. De dertien bestuursleden van de kamer waren herkenbaar aan hun zwart overkleed waarop een witte duif en het getal XII geborduurd werden. Daarnaast bestonden er sinds juni 1533 ook een tweede groep van dertien personen. Die kozen jaarlijks een prins en droegen een rok waarop een duif met stralen, het devies van de kamer en het nummer XIII geborduurd werden. Deze dertien leden waren, in tegenstelling tot de andere (oudere) dertien heel

⁷⁹ Muller (J. W.) en Scharpé (L.), eds. *Spelen Van Cornelis Everaert.* pp. V- VI.

actief in het ontwikkelen en opvoeren van de spelen.⁸⁰ De bekendste leden van De Heilige Geest zijn Romboud De Doppere en Anthonis de Roovere.

De Heilige Geest genoot als één van de drie Vlaamse hoofdkamers (sinds 1535) een grote reputatie. Als hoofdkamer kon De Heilige Geest uit Brugge, samen met Alpha et Omega uit Ieper en De Fonteine uit Gent, die beide ook Heilige Geestkamers genoemd werden, rederijkerskamers uit omliggende gebieden dopen. Dit hield in dat ze de kleinere rederijkerskamers (symbolische) erkenning verleenden en toelating gaven deel te nemen aan de Vlaamse wedstrijden. Bovendien konden de gedoopte kamers bij eventuele conflicten rekenen op bescherming van de hoofdkamer. De doop werd bezegeld door het toevoegen van de afbeelding van een duif bovenaan in het blazoen van de gedoopte kamer. Met het afbeelden van de duif werd verwezen naar de suprematie van de drie Heilige Geestkamers, maar ook naar de goddelijke inspiratie die de rederijkers claimden.⁸¹

2.2.2 De Drie Santinnen

De tweede, jongere Brugse rederijkerskamer is die van De Drie Santinnen. Deze werd kort voor 1474 opgericht door de broers Colaert en Pieter de Labye. In een akte van 18 december 1474 over verplichtingen die de dismeesters van de Onze- Lieve- Vrouwkerk tegenover de broers verschuldigd waren, staat namelijk te lezen dat het gezelschap toen “onlanx gesticht” was.⁸² De Drie Santinnen had dus, in tegenstelling tot De Heilige Geest, geen altaar in een monastieke maar in een parochiale kerk. In de Onze- Lieve- Vrouwkerk bezat de kamer een altaar de kapel van Sint Anna, hoewel de kapel zelf in het bezit was van de Brugse huidevetters.⁸³ Het devies van De Drie Santinnen luidde “Die lydt verwint” (de geduldige overwint) en op het blazoen zijn de drie Santinnen zelf, namelijk Maria Magdalena, Catharina en Barbara, te zien.⁸⁴ Ook staat een uit de hemel neerdalende duif afgebeeld met in zijn snavel een lelie, een roos en een korenbloem.⁸⁵

⁸⁰ Muller (J. W.) en Scharpé (L.), eds. *Spelen Van Cornelis Everaert*. pp. V- XIII.

⁸¹ Van Bruaene (A.-L.). *Om beters wille: Rederijkerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*. pp. 96- 101.

⁸² Van Bruaene (A.-L.). “De Drie Santinnen.” In: *Repertorium van rederijkerskamers in de Zuidelijke Nederlanden en Luik 1400- 1650*. Via: <http://www.dbnl.org/tekst/brua002repe01_01/brua002repe01_01_0057.php>, laatst geraadpleegd op 13/06/2017.

⁸³ Dit artikel was bij het schrijven van deze scriptie nog niet in publicatie. Mareel (S.). “Making a Room of One’s Own: Place, Space, and Literary Performance in Sixteenth Century Bruges.” onuitgegeven.

⁸⁴ Van Bruaene (A.-L.). “De Drie Santinnen.” In: *Repertorium van rederijkerskamers in de Zuidelijke Nederlanden en Luik 1400- 1650*. Via: <http://www.dbnl.org/tekst/brua002repe01_01/brua002repe01_01_0057.php>, laatst geraadpleegd op 13/06/2017.

⁸⁵ Moser (N.). “‘Rhetorica is als een bloeme bloeyende.’ De dichtkunst als plant in woord en beeld bij rederijkers (circa 1450- 1620).” In: *Literatuur*, 15 (1998), pp. 144- 153.

Eduard de Dene (ca. 1506- 1578), een van de bekendste rederijkers uit de zestiende eeuw was lid van De Drie Santinnen. Hij had een degelijk inkomen als klerk van de Vierschaar en had een behoorlijke kennis van het Frans en het Latijn, wat erop wijst dat hij een degelijke opleiding genoot. De Dene was actief als factor van De Drie Santinnen en stelde in 1561 zijn beroemde *Testament Rhetoricael* samen.⁸⁶ In de epitaphia die De Dene voor zijn overleden vrienden of kennissen neerpande in zijn *Testament Rhetoricael* is heel wat basisinfo te vinden over Brugse burgers die actief waren in het zestiende- eeuwse rederijkersmilieu. Zo heeft hij het over figuren als Jan de Scheerere en Andries de Wilde, die beiden actief waren in De Drie Santinnen.⁸⁷

Afbeelding 2: Blazoen van De Drie Santinnen uit Brugge. Overgenomen uit Moser (N.). "‘Rhetorica is als een bloeme bloeyende.’ De dichtkunst als plant in woord en beeld bij rederijkers (circa 1450-1620).” In: *Literatuur*, 15 (1998), p. 147.

Onze kennis over de werking en de leden van De Drie Santinnen is bijzonder gefragmenteerd.⁸⁸ Het is vooral vanuit een document dat opgesteld werd ter beslechting van een conflict met De Heilige Geest dat we ingelicht zijn over deze Brugse rederijkerskamer in de vijftiende en de zestiende eeuw.

2.2.3 Conflict en samenwerking

Een document van 28 december 1494 uit het Brugse stadsarchief verschaft ons heel erg veel inzicht in de verhoudingen tussen De Heilige Geest en De Drie Santinnen. Het gaat namelijk om een minutieus uitgedacht compromis dat een einde maakte aan de privilegestrijd tussen de twee rederijkerskamers. De Heilige Geest probeerde namelijk aan het einde van de vijftiende eeuw als

⁸⁶ Geirnaert (D.). "De kamers van rhetorica te Brugge. Een blik op 400 jaar Brugse rederijkersactiviteit." pp. 234-250.

⁸⁷ Muller (J. W.) en Scharpé (L.), eds. *Spelen Van Cornelis Everaert*. p. XXIII.

⁸⁸ Schouteet (A.). "Inventaris van het archief van de Brugse rederijkersgilden van de H. Geest, van de Drie Santinnen en van het H. Kruis op het stadsarchief van Brugge." In: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'émulation de Bruges*, 114 (1977), pp. 361- 385.

oudste Brugse rederijkerskamer de officiële erkenning van De Drie Santinnen tegen te houden. Het waren Pieter de Bliekere, een priester, en Adriaan Drabbe, baljuw van het Proosse van Sint-Donaas, die als scheidsrechters bij het conflict optraden en het document opstelden waarin de verhoudingen tussen de twee kamers officieel werden vastgelegd. Beide kamers verklaarden zich akkoord met het document en de overeenkomst werd ook in de Raad van Vlaanderen geratificeerd.⁸⁹

In het document werd De Drie Santinnen officieel erkend, maar stond het toch lager in de hiërarchie dan de oudere kamer van De Heilige Geest. Zo moest de kenmerkende duif aanwezig zijn in het blazoen van De Drie Santinnen (zoals bij gedoopte kamers), mocht De Heilige Geest bij toneelwedstrijden altijd eerst optreden en diende De Drie Santinnen altijd toestemming te vragen om op een bepaalde datum spelen te mogen opvoeren. Belangrijk is dat beide gezelschappen gestimuleerd werden om elkaar uit te nodigen bij georganiseerde evenementen en, indien mogelijk, samen te werken. De kamers trokken zo regelmatig samen naar regionale wedstrijden en wanneer slechts één kamer deelnam, waren er vaak toch leden van de andere kamer aanwezig onder de afgereisde artiesten. Om explosieve situaties te vermijden mochten beide partijen in hun spelen niet meer verwijzen naar de bijgelegde twisten. Ten slotte was ook dubbel lidmaatschap zeker niet ongewoon en konden de leden van de enen kamer onder bepaalde voorwaarden meedingen naar sommige erefunctie van de ander kamer.⁹⁰

Uit de profielen van de scheidsrechters en de getuigen die aangesteld waren bij het beslechten van de twisten kan afgeleid worden dat er ook vorstelijke inmenging in het conflict was. Zo kwamen één scheidsrechter en één getuige uit de entourage van Filips de Schone en zijn vader Maximiliaan van Oostenrijk. De Drie Santinnen meende dat het kort na de oprichting een vorstelijk privilege ontving. Dat dit vorstelijke privilege door de entourage van Maximiliaan werd verleend, lijkt gesuggereerd te worden in het compromis van 1494. De jongere kamer mocht namelijk voortaan de vorstelijke wapens in hun blazoen opnemen. Het hof was ongetwijfeld graag betrokken bij de regeling tussen de twee Brugse rederijkerskamers. In die kamers waren immers enkele invloedrijke Bruggelingen actief en de Brugse rederijkers beschikten vanuit het oogpunt van de vorst over een grote potentiële kracht.⁹¹

Ten slotte is het interessant om op te merken dat beide rederijkerskamers zelf geen gebouwen bezaten waar ze permanent heen konden. Rond het midden van de zestiende eeuw kwamen de

⁸⁹ Van Bruaene (A.-L.). *Om beters wille: Rederijkerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*. pp. 71- 73.

⁹⁰ Geirnaert (D.). "De kamers van rhetorica te Brugge. Een blik op 400 jaar Brugse rederijkersactiviteit." pp. 234-250.

⁹¹ Van Bruaene (A.-L.). *Om beters wille: Rederijkerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*. pp. 71- 73.

leden van zowel De Heilige Geest als De Drie Santinnen het meest samen in het Brugse Karmelietenklooster. Het is in de grote eetzaal van het klooster dat de meeste van hun (semi-)private activiteiten, zoals repetities (“scole houden”), koningsfeesten en kleine competities, plaatsvonden. Ook op andere, publieke locaties waar spelen werden opgevoerd voor een breder publiek, zoals op De Burg en in herbergen, kwamen de leden van beide kamers elkaar zeker tegen. De spelen van beide kamers die niet in opdracht van de kamer zelf of het Brugse stadsbestuur werden geschreven, kwamen meestal tot stand in opdracht van (semi-) religieuze instituties. Zo werden er stukken gemaakt voor de Brugse Bogarden, Franciscanen en Dominicanen en die werden dan ook in hun gebouwen opgevoerd. De kamers hadden niet de financiële middelen zelf een gebouw te kopen en moesten hun activiteiten dus uitvoeren in panden waartoe ze slechts beperkte toegang hadden en vaak deelden met andere broederschappen. Toch probeerden de rederijders hun eigen ruimte te “produceren” door de functie en de betekenis van de gedeelde ruimtes naar hun hand te zetten. Dit gebeurde onder meer door de fysieke ruimte te integreren in de gespeelde stukken. Zo werd de eetzaal van het Karmelietenklooster getransformeerd van de plaats waar gespeeld werd naar een plaats in het spel. Ook kon de ruimte tijdelijk en symbolisch toegeëigend worden door ze te versieren met objecten die de rederijderskamer symboliseerden, zoals het blazoen of schilderijen.⁹²

⁹² Dit artikel was bij het schrijven van deze scriptie nog niet in publicatie. Mareel (S.). “Making a Room of One’s Own: Place, Space, and Literary Performance in Sixteenth Century Bruges.” onuitgegeven.

Hoofdstuk 3: Arme zorg te Brugge in de 15e en de 16e eeuw

3.1 Economische situatie: meer en meer armen?

In de veertiende en de vijftiende eeuw was Brugge door de centrale positie van zijn haven één van de belangrijkste Europese haven- en handelssteden. Brugge ontwikkelde zich als een internationaal ontmoetings- en handelscentrum voor buitenlandse kooplieden.⁹³ Zo kwam de Brugse textielindustrie sterk tot bloei tussen 1280 en 1480, waardoor meer dan een derde van de Brugse bevolking in de sector actief was.⁹⁴

Eind vijftiende eeuw kwam er echter een einde aan die periode van sterke economische groei. Maximiliaan van Oostenrijk, die optrad als regent voor zijn zoon Filips de Schone, streefde met zijn oorlogspolitiek naar een sterke monarchie. Hij wilde het Groot Privilege (1477) van Maria van Bourgondië niet bevestigen, aangezien het grote autonomie verleende aan de steden in de Nederlanden. Brugge was één van de steden die hiervoor eind 1487 in opstand kwam tijdens de zogenaamde Tweede Vlaamse Opstand. Het onrustige politieke klimaat zorgde ervoor dat de Brugse handel stevig verstoord werd. Zo werd de toegang tot de stad bijvoorbeeld regelmatig onderbroken, wat onder meer resulteerde in een gebrek aan grondstoffen voor de ambachten. Ook zorgde de oorlogspolitiek van Maximiliaan voor een zware fiscale druk bij de Brugse bevolking.⁹⁵ De politieke devaluatie van de munt, om de winst op de muntslag te verhogen en dus ook in periodes van geldnood extra inkomsten te genereren, veroorzaakte een totale crisis in Brugge en in de rest van de Nederlanden. De munt werd gedevalueerd maar de levensmiddelen bleven even duur, wat zorgde voor een enorme daling van de koopkracht van de Brugse bevolking.⁹⁶

Naast de oorlogen en de monetaire problematiek was ook de toenemende concurrentie van Antwerpen als belangrijk handelscentrum een heel belangrijke factor bij de economische achteruitgang van Brugge rond de eeuwwisseling. Vaak wordt de verzanding van het Zwin naar voor geschoven als de ultieme oorzaak van de Brugse neergang en de Antwerpse bloei. Hoewel de verzanding van het Zwin ongetwijfeld belangrijk was, schiet deze eenzijdige verklaring echter te kort. De verschuiving kwam er hoogstwaarschijnlijk door de combinatie van verschillende factoren. Ten

⁹³ Prevenier (W.) en Blockmans (W.). *De Bourgondische Nederlanden*. Antwerpen, Mercatorfonds, 1983, pp. 16-17.

⁹⁴ Deneweth (H.). "De interactie tussen arbeidsmarktregulering, migratiebeleid en sociaal beleid. De textielnijverheid in zestiende- eeuws Brugge." In: De Koster (M.), De Munck (B.), Greefs (H.), Willems (B.) en Winter (A.), eds. *Werken aan de stad: stedelijke actoren en structuren in de Zuidelijke Nederlanden, 1500-1900. Liber alumnorum Catharina Lis en Hugo Soly*, Brussel, VUB Press, pp. 103- 118.

⁹⁵ Blockmans (W.) en Prevenier (W.). *De Bourgondiërs: de Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530*. Amsterdam, Meulenhoff, 1997, pp. 217- 235.

⁹⁶ Prevenier (W.) en Blockmans (W.). *De Bourgondische Nederlanden*. pp. 118- 171.

eerste probeerden de Brugse ambachtsgilden voortdurend de lokale handel en de kwaliteitsgarantie van hun producten te beschermen. Deze conservatieve en protectionistische ingesteldheid stond in contrast met het liberalere klimaat in Antwerpen, waar meer vrijheid van handel en nijverheid mogelijk was. Ten tweede heerste er in Antwerpen beduidend minder politieke onrust dan in Brugge, wat de economische ontwikkeling uiteraard ten goede kwam. Ten derde trokken ook veel internationale handelaars, zoals de Genuese natie en de Duitse Hanze, uit Brugge weg om zich in Antwerpen te vestigen, aangezien het politieke en economische klimaat daar meer kansen bood.⁹⁷ Bovendien nodigde Maximiliaan van Oostenrijk, als represaillemaatregel voor de stad, de in Brugge residerende handelsnaties tot twee maal toe (1484 en 1488) hun zetel naar Antwerpen te verplaatsen.⁹⁸ In 1477 telde Brugge nog ruim 40 000 inwoners, terwijl dat aantal tegen 1500 gedaald was tot om en bij de 30 000.⁹⁹

Hoewel de politieke spanningen, zowel binnen als buiten de stad, in de jaren negentig van de vijftiende eeuw afnamen, liep Brugge als handelsstad dus onomkeerbare schade op. Bovendien ging Karel V de strijd aan met Frankrijk in de zogenaamde Italiaanse Oorlog (1521- 1526). Dit conflict valt te kaderen binnen een grotere reeks van confrontaties, die de Italiaanse Oorlogen (1494- 1559) genoemd worden. Centraal in deze conflicten stond de heerschappij over het Italiaanse Schiereiland en het werd een lange machtsstrijd tussen de grootste Europese mogendheden.¹⁰⁰ Het spreekt voor zich dat deze oorlogen bijzonder duur waren en de fiscale druk op de Bruggelingen dus nog groter werd, waardoor de armoedecijfers de hoogte in klommen.¹⁰¹

Er was dus zeker een verband tussen de Italiaanse Oorlogen en de slechte staat van de Brugse economie. Hoewel de oorlogen van Karel V niet kunnen aanzien worden als de eerste redenen voor het economische verval, verslechterden ze de Brugse situatie aanzienlijk. De aanvoer van onbewerkte basisproducten uit het buitenland, waar de Brugse ambachten grotendeels afhankelijk van waren bij de productie van allerlei luxegoederen, ondervond zware moeilijkheden. In de Brugse textielnijverheid werd sinds de veertiende eeuw, naast Engelse wol, steeds meer gebruik gemaakt van hoogwaardige Spaanse wol. Deze wol, die meestal uit Castilië afkomstig was, werd per boot naar de Brugse voorhavens van Damme en Sluis getransporteerd. De boten moesten dus de Franse

⁹⁷ Blockmans (W.) en Prevenier (W.). *De Bourgondiërs: de Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530*. pp. 236- 237.

⁹⁸ Vandewalle (A.). "De handel tussen Vlaanderen en Spanje in de late middeleeuwen." In: *Vlaanderen*, 55 (2006), pp. 200- 203.

⁹⁹ Deneweth (H.). "De interactie tussen arbeidsmarktregulering, migratiebeleid en sociaal beleid. De textielnijverheid in zestiende- eeuws Brugge." pp. 103- 118.

¹⁰⁰ Mareel (S.). *Voor Vorst en Stad: Rederijersliteratuur en Vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant 1432-1561*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2010, pp. 188- 189.

¹⁰¹ Blockmans (W.) en Prevenier (W.). *De Bourgondiërs: de Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530*. pp. 229- 235.

Westkust volgen om de Vlaamse kust te kunnen bereiken. Door de conflicten tussen Karel V en Frans I werd dit echter steeds gevaarlijker voor handelaars uit Habsburgse gebieden.¹⁰² Toch bleef Brugge doorheen de eerste helft van de zestiende een belangrijk handels- en verdeelcentrum voor Spaanse wol in de Nederlanden. Sinds 1493 werd de stapel (het verkoopsrecht) van alle Spaanse wol in Brugge gevestigd, waardoor ook veel Spaanse wolhandelaren in de stad bleven. Karel V verdedigde het Brugse stapelrecht, waardoor de Spanjaarden (vooral de Castilianen) grote hoeveelheden wol invoerden: 13 000 balen per jaar in de eerste decennia van de zestiende eeuw, 20 000 tot 40 000 balen per jaar in de jaren 1530 en 1540, met een piek van 50 000 balen in 1548 (zo'n 6 à 7000 ton). Toch bleek het stapelrecht niet meer dan een doekje voor het bloeden. Na 1550 stokte ook deze laatste grote handelstrafiek, de Brugse economie raakte verder in het slop en uiteindelijk richtte de internationale handel zich volledig op Antwerpen.¹⁰³ Bovendien verdoezelen de hier aangehaalde globale (en indrukwekkende) cijfers dat de aanvoer van Spaanse wol, mede door de politieke spanningen, op momenten zo problematisch was dat ze zelfs in de jaren 1528- 1529 en 1552- 1554 volledig stokte.¹⁰⁴

Op de vraag hoeveel armen Brugge in de loop der tijden telde is heel moeilijk te antwoorden. Concrete cijfers ontbreken namelijk voor de meeste perioden. In de meeste overgeleverde bronnen wordt dan ook gesproken over "zeer veel armen" of "grote nood en werkloosheid in de stad", zonder concrete aantallen of percentages te noemen. Toch bestaan er cijfers over het toenemend aantal uitdelingen van de Brugse armendissen tussen de veertiende en de zestiende eeuw (cfr. infra). Dit zou wel wijzen op het toenemen van het aantal armen binnen de stad, maar concreet bewijs ontbreekt. Enkel voor het jaar 1544 beschikken we over concrete cijfers in verband met het aantal Brugse armen. In dat jaar overleed Jan II Carondelet, proost van het Brugse Sint- Donaaskapittel, hoofd van de Geheime Raad en aartsbisschop van Palermo. In zijn testament had hij laten opnemen dat elke arme inwoner van Brugge twee schellingen groten moest ontvangen. De Brugse magistraat had gehoor naar deze wens en belastte de dismeesters met het opmaken van lijsten. Per parochie werd het aantal armen geteld: Onze- Lieve- Vrouw: 2 083, Sint- Salvators: 1 142, Sint- Walburga: 79, Sint- Jakobs: 352, Sint- Anna en Sint- Kruis: 2 157, Sint- Gilles: 1 750 en Sint Katelijne: 133. Samen maakte dat 7 696 armen. Hoewel de accuraatheid van deze cijfers in vraag gesteld kan worden, werpen ze toch een belangrijk licht op de Brugse situatie in het midden van de zestiende eeuw. Maar

¹⁰² Mareel (S.). *Voor Vorst en Stad: Rederijersliteratuur en Vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant 1432-1561*. pp. 188- 189.

¹⁰³ Vandewalle (A.). "De handel tussen Vlaanderen en Spanje in de late middeleeuwen." pp. 200- 203.

¹⁰⁴ Mareel (S.). *Voor Vorst en Stad: Rederijersliteratuur en Vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant 1432-1561*. pp. 188- 189.

liefst een vierde van de Brugse stadsbevolking, die in die periode rond de 30 000 inwoners geschat wordt, leefde in armoede.¹⁰⁵

3.2 Bestaande instellingen

Hoewel het concept “openbare diensten” een negentiende-eeuwse uitvinding is, kunnen er toch reeds sporen van dergelijke praktijken teruggevonden worden in de (laat)midleleeuwse en vroegmoderne steden. Hoewel de Brugse periode van de grootste faam en economische welvaart op het einde van de vijftiende eeuw al achter de rug was, kon de stad door dit verleden toch rekenen op een behoorlijk sterke reputatie. Deze reputatie had in de vijftiende eeuw nog invloed op de instellingen, machtsrelaties en publieke voorzieningen binnen de stad. Opvallend is dat vooral de rol van de stedelijke overheden in verband met publieke dienstverlening in de bronnen verschijnt, terwijl uit onderzoek van onder meer Haemers en Ryckbosch duidelijk werd dat het verlenen van hulp in Brugge vooral een multi- gelaagde aangelegenheid was. In steden zoals Brugge waren er drie belangrijke vlakken waarop aan publieke dienstverlening werd gedaan: rechtspraak, infrastructuur en gezondheids- en armenzorg.¹⁰⁶ Het is vanzelfsprekend dat hier vooral op dat laatste gefocust zal worden.

Net als in de meeste steden in (laat)midleleeuws Europa was er binnen Brugge een groot aantal instellingen aanwezig om de mensen die op de één of andere manier als arm of ziek werden aanzien te helpen. Deze instellingen werden zowel opgericht door groepen of personen met een bepaalde politieke macht (staat, stadsbestuur, kerk, ...) als door de stedelijke burgergemeenschap zelf (privé-initiatieven, ambachtsgilden, ...) en waren dus bijzonder gefragmenteerd.¹⁰⁷

Hoewel de Kerk geen monopolie had op het verdelen van goederen onder de hulpbehoevenden namen kerkelijke instellingen en personen te Brugge toch een belangrijke plaats in bij het verlenen van armen- en ziekenzorg in de stad. Zo kende Brugge een hospitaal dat geleid werd door de begijnen. Deze vrouwelijke leken leefden in een geïsoleerde gemeenschap binnen de stad in het begijnhof (op het domein de Wijngaard). Oorspronkelijk bekommerden de Brugse begijnen zich om een kleine groep van arme mensen (ongeveer 25) zonder een vorm van selectie toe te passen op wie ze al dan niet hielpen. In de loop van de vijftiende eeuw veranderde dit echter.¹⁰⁸ De Brugse clerici voelden steeds meer de neiging om de zorg te beperken tot een select publiek. Dit publiek bestond

¹⁰⁵ Van Zeir (P.). “De armenzorg te Brugge.” In: *Biekorf*, 10b (1960), pp. 357- 378.

¹⁰⁶ Haemers (J.) en Ryckbosch (W.). “A Targeted Public: Public Services in Fifteenth-century Ghent and Bruges.” In: *Urban History*, 37 (2010), pp. 203– 225.

¹⁰⁷ Lis (C.) en Soly (H.). *Armoede en kapitalisme in pre- industrieel Europa*. 193 p.

¹⁰⁸ Haemers (J.) en Ryckbosch (W.). “A Targeted Public.” pp. 203– 225.

voornamelijk uit de religieuze gemeenschap die verbonden was aan het hospitaal en hun, meestal welgestelde, familieleden. Zij konden zich namelijk een bed in het hospitaal aanschaffen.¹⁰⁹ Daarnaast werden verschillende vormen van armenzorg in de praktijk vaak uitbesteed aan broeders en zusters.

Ook de graaf van Vlaanderen liet zich in de late middeleeuwen in met de financiering van armen- en ziekenzorg. Het schenken van geld aan religieuze instellingen, hospitalen en individuele armen kwam namelijk zijn persoonlijk zielenheil, zijn prestige en politieke autoriteit ten goede. De omvang van deze hulp dient echter niet overschat te worden. De hulp was zeer beperkt in tijd, omvang en frequentie. Doorheen de vijftiende eeuw spendeerden de graven van Vlaanderen namelijk slechts gemiddeld 0,25% van hun inkomsten aan liefdadigheid.¹¹⁰ De meeste giften van het hof gingen naar de religieuze instellingen en hospitalen, terwijl slechts enkele individuele armen konden rekenen op de liefdadigheid van de graaf. Ieder jaar ontvingen tussen de 25 en de 50 armen een aalmoes, voedsel of andere gebruiksgoederen van de graaflijke “receveur de l’aulmosnerie”. De staat liet zich niet in met het onderzoek naar wie al dan niet hulp nodig had. Deze vorm van liefdadigheid was dus allesbehalve structureel en efficiënt maar steunde op religieuze en politieke motieven.¹¹¹

Armenzorg die verleend werd door de zogenaamde Heilige Geesttafels daarentegen was structureel en veel efficiënter. In deze parochiale instituties die de voornaamste instellingen waren voor armenzorg in de late middeleeuwen werd gezorgd voor de zogenaamde “scamele huuslieden”, thuiswonende armen binnen de parochie.¹¹² Iedere Brugse parochie kende zijn eigen Heilige Geesttafel of armentafel. In totaal kende Brugge zeven armentafels: die van Sint- Salvator, Sint- Jakobs, Sint- Walburga, Sint- Gilles, Sint- Anna en Sint- Kruis, Sint- Katelijne en Onze- Lieve- Vrouw. De armentafels werden geleid door dismeesters. Zij stonden in voor het geldbeheer, het opzoeken van de armen en het verrichten van de uitdelingen. Ze werden door de schepenen van de stad aangesteld en voerden bijgevolg hun functie uit in naam van het stadsbestuur, niet in naam van de kerk. Het zijn dan ook de schepenen, ook de “upperregeerders van alle dissen” genoemd, die waakten over de werking van de dissen. Meestal waren de dismeesters afkomstig uit welgestelde families binnen de parochie en ontvingen ze geen ereloon voor hun werk. In de loop van de late middeleeuwen nam het werk binnen de dissen toe en moesten er vier of meer dismeesters per parochie worden aangesteld. Daarnaast werden ook ontvangers aan de besturen toegevoegd om de

¹⁰⁹ Simons (W.). *Cities of Ladies: Beguine Communities in the Medieval Low Countries, 1200–1565*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2003, p. 77.

¹¹⁰ Prevenier (W.). “En marge de l’assistance aux pauvres: l’aumonerie des comtes de Flandres et des ducs de Bourgogne (13e – début 16e siècle).” In: *Liber amicorum Jan Buntinx*, Leuven, 10 (1981), pp. 97– 138.

¹¹¹ Haemers (J.) en Ryckbosch (W.). “A Targeted Public.” pp. 203– 225.

¹¹² Haemers (J.) en Ryckbosch (W.). “A Targeted Public.” pp. 203– 225.

groeijende administratie en de rekeningen van de dissen bij te houden. Ook één of meerdere disknappen werden aangesteld die met het materiële onderhoud van de dis werden belast. Bovendien stelden de stichters (cfr. infra) vanaf het einde van de vijftiende eeuw soms betaalde overzieners aan die er moesten op toezien dat de bepalingen van de stichting werden nageleefd. Dit waren meestal dekens of gezworenen uit de ambachten die zo een grote invloed op de dissen verwierven.¹¹³ In de armendissen werden kleine leningen verschaft en zogenaamde dispenningen uitgegeven. Dit waren loden, tinnen of bronzen munten die de armen konden inruilen voor bijvoorbeeld brood, vlees, brandstof of kledij. Iedere parochie, dus iedere armendis, had zijn eigen penningen waarop de naam van de parochie vermeld stond. Daarnaast stond er meestal ook een afbeelding op van het goed waarvoor de penning ingeruild kon worden. Veel armen waren immers ongeletterd. De uitdeling van de goederen of proven, ook “het stellen van een disch” genoemd, vond meestal plaats achteraan in de parochiekerk, waar de armendis over eigen meubilair, zoals een dismeesterbank, beschikte.¹¹⁴ Ook verzorgden de dissen soms de begrafenissen van de gesteunde armen. Hun inkomsten verwierven de Heilige Geesttafels vooral uit giften van private schenkers en inkomsten uit verhuur van vastgoed. Welgestelde burgers gaven tijdens hun leven of via hun testament geldbedragen, land of zelfs vastgoed.¹¹⁵ Het grootste budget kwam voort uit zogenaamde “stichtingen”. Dit waren schenkingen waaraan de gevers bepaalde lasten verbonden, zoals hoeveel maal per jaar er een bedeling moest gebeuren met dat geld. De stichters stelden dus hun eisen en bepaalden deels zelf wat er met hun geld moest gebeuren. Vaak werd het aantal ontvangers van de steun begrensd (meestal tussen dertig en zestig), konden specifieke groepen of personen (zoals leden van religieuze gemeenschappen, familie of kennissen) aangeduid worden die hulp verdienden en werd bepaald wat er net uitgedeeld moest worden. Door de toenemende crisis vanaf 1480 (cfr. supra) werden de giften per persoon beperkt, maar nam het aantal door de stichters aangeduide armen en het aantal uitdelingen toe. De Onze- Lieve- Vrouwendis stelde in 1378 maar 54 dissen, in 1525 waren dat er 347. De Sint- Salvatoridis trok het aantal uitdelingen op van 69 in 1370 naar 277 in 1525. De andere dissen deden in het begin van de zestiende eeuw gemiddeld iets minder dan honderd uitdelingen per jaar. Voor 1510 wordt geschat dat de dissen samen zo’n 700 uitdelingen verrichtten, met een gemiddeld aantal van 50 provenen (het deel van de uitdeling dat voor een arme is bestemd) per dis. De huisarmen ontvingen per week drie of vier schellingen groten, de zieken en blinden slechts twee,

¹¹³Van Zeir (P.). “De armenzorg te Brugge.” pp. 357- 378.

¹¹⁴Van Zeir (P.). “De inrichting van de armendissen van de oude Brugse stadsparochies voor 1526.” In: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 1960, pp. 104- 153.

¹¹⁵Haemers (J.) en Ryckbosch (W.). “A Targeted Public.” pp. 203– 225.

drie of vier groten om de vier of vijf weken. Dit volstond volgens de dismeesters niet om van te leven.¹¹⁶

Ondanks het feit dat de armendissen opgericht werden door en onder toezicht stonden van het stadsbestuur, bestond er een bepaald verband tussen de stichtingen en de kerkelijke diensten. Veel uitdelingen werden verbonden aan een jaarlijkse mis die tijdens en ook na het leven van de stichters gehouden werd. Ook de motivatie van de stichters om schenkingen te doen was meestal religieus geïnspireerd: het veilig stellen van het zielenheil. Door een brede waaier aan inkomsten konden de dissers in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw een behoorlijk groot kapitaal uitbouwen. Zo werd het jaarlijks inkomen van de Sint- Salvatoris tussen 1405 en 1525 bijna vervijfvoudigd (van ongeveer 551 ponden naar 2368 ponden) en van de Onze- lieve- Vrouwendis tussen 1418 en 1525 zelfs bijna vertienvoudigd (van 1508 naar 10164 ponden). Het is belangrijk te vermelden dat alle dissers zelfstandig naast elkaar bestonden en enkel samenkwamen om algemene belangen te verdedigen of als bepaalde stichtingen op verschillende dissers betrekking hadden.¹¹⁷ In de armendissen werden, mede door de bepalingen in de stichtingen, vooral burgers gesteund die ooit een bepaald sociaal aanzien genoten of ten minste respectabel waren en door een tegenslag in tijdelijke armoede of een noodsituatie verzeild geraakten.¹¹⁸ Ze werden “scamele huusweken”, “aerme huurweken”, “proveniers”, “verecundi pauperes” of “povres honteux” genoemd.¹¹⁹ Meestal waren het loonwerkers die een huishouden moesten onderhouden maar daar niet genoeg voor verdienden. De armentafels waren dus behoorlijk selectief in het verlenen van steun. Er wordt aangenomen dat ze in de vijftiende en zestiende eeuw regelmatige steun verleenden aan zo’n 700 tot 900 Brugse armen (een grote honderd per parochie). In een stad zoals Brugge waar tussen de 30 000 en de 40 000 mensen woonden, is dat slechts twee tot drie procent van de bevolking.¹²⁰ Eerder zagen we dat in 1544 zo’n 25% van de Bruggelingen in armoede leefde, wat betekent dat slechts een klein percentage van deze hulpbehoevenden op steun van de dissers kon rekenen.¹²¹ Bovendien dient opgemerkt te worden dat zwervers al helemaal niet in aanmerking kwamen voor hulp, aangezien zij geen huis bezaten. Hoewel de armenzorg van de Heilige Geestafels dus niet extreem grootschalig was, zorgde ze wel voor een structurele steun van een kleine groep van de bevolking.

¹¹⁶ Van Zeir (P.). “De armenzorg te Brugge.” pp. 357- 378.

¹¹⁷ Van Zeir (P.). “De armenzorg te Brugge.” pp. 357- 378.

¹¹⁸ Haemers (J.) en Ryckbosch (W.). “A Targeted Public.” pp. 203– 225.

¹¹⁹ Van Zeir (P.). “De armenzorg te Brugge.” pp. 357- 378.

¹²⁰ Haemers (J.) en Ryckbosch (W.). “A Targeted Public.” pp. 203– 225.

¹²¹ Van Zeir (P.). “De armenzorg te Brugge.” pp. 357- 378.

In de late middeleeuwen waren ook de ambachtsgilden heel belangrijk in het verlenen van publieke diensten. Eerder zagen we reeds dat dekens of gezworenen van een ambacht binnen de dissen konden optreden als zogenaamde overzieners en er zo invloed verwierven op de armenzorg.¹²² Maar ook binnen de gilden werden publieke diensten verleend. Lidmaatschap van een gilde hield een actieve deelname binnen een bepaalde kleine gemeenschap in, die gekenmerkt werd door privileges, politieke gelijkheid, wederzijdse hulpverlening en het aanpakken van problemen door bewuste en collectieve besluitvorming. Ambachten konden diensten, zoals gezondheidszorg, aanbieden aan hun leden of aan andere mensen binnen de stad. Ze fungeerden als een soort collectief vangnet voor de ambachtsman, die bij een tegenslag of gebrek aan financiële reserves kon rekenen op steun. Ze boden een soort systeem van sociale zekerheid.¹²³ Vanaf de dertiende en veertiende eeuw maakten de Brugse ambachten soms gebruik van zogenaamde bussen om geld te verzamelen voor de armenzorg. De leden van de gilde moesten een verplichte bijdrage leveren (busghelde) en welvarende handwerkers konden een grotere gift doen. Op deze soort van omhaling werd streng toegezien door tijdelijk toegewezen verantwoordelijken.¹²⁴ Belangrijk is dat de Brugse wevers- en vollersambachten hospitalen oprichtten voor de steun van zieken, zwakken en ouderen onder hun leden, de zogenaamde godshuizen. De financiering van deze godshuizen was gelijkaardig aan die van de armendissen: giften en inkomsten uit vastgoed. Wat gezegd werd voor de armendissen geldt dus ook hier: slechts een beperkte groep mensen, hier de leden van het ambacht, kon op hulp rekenen.¹²⁵

Niet enkel de ambachten richtten die godshuizen op, maar ook rijke burgers. Meestal vertrouwden zij het bestuur echter toe aan religieuze instellingen of armendissen. Ook door de armendissen zelf werden godshuizen gesticht, de zogenaamde dishuizen. Meestal werden in dergelijke godshuizen bejaarden en arme weduwen opgevangen. Het oudst gekende godshuis van Brugge is dat van het Rooms Convent aan de Mariabrug, dat gesticht werd voor 1330 en in 1471 overgenomen werd door de dis van Onze- Lieve Vrouw. De oprichting van godshuizen was behoorlijk populair in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd. In Brugge alleen ontstonden in de veertiende eeuw zeven godshuizen, in de vijftiende eeuw tien, in de zestiende eeuw zeven en in de zeventiende eeuw zelfs zeventien. Het is belangrijk op te merken dat alle godshuizen onder het toezicht van het Brugse stadsbestuur stonden.¹²⁶

¹²² Van Zeir (P.). "De armenzorg te Brugge." pp. 357- 378.

¹²³ Haemers (J.) en Ryckbosch (W.). "A Targeted Public." pp. 203– 225.

¹²⁴ Maréchal (G.). "Armen en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden." In: Jansen (H. P. H.), ed. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden. Deel 2*. Haarlem, Fibula- van Dishoeck, 1982, pp. 268- 280.

¹²⁵ Haemers (J.) en Ryckbosch (W.). "A Targeted Public." pp. 203– 225.

¹²⁶ Van Zeir (P.). "De armenzorg te Brugge." pp. 357- 378.

Ook privé- initiatieven van rijke stedelijke burgers kunnen opgevat worden als vormen van publieke dienstverlening. De Brugse stedelijke elite steunde niet enkel de armentafels en godshuizen binnen de stad, maar richtte soms zelfs hospitalen op met eigen kapitaal. In de hoge middeleeuwen alleen al werden in Brugge minstens negen van dergelijke hospitalen opgericht door rijke handelaren. Deze hospitalen, die soms de vorm van mentale instellingen of leprozenhuizen aannamen, waren in theorie toegankelijk voor iedere stadsburger, dus meer openbaar dan de initiatieven van de ambachten of armendissen. In de praktijk konden echter niet alle armen op hulp rekenen. Het waren vooral relatief rijke personen, die door tegenslag of ziekte opgenomen dienden te worden.¹²⁷ In de late middeleeuwen werden zelfs enkel personen uit de stedelijke elite toegelaten. Het waren immers ook rijken die de hospitalen bestuurden en financierden. Het voornaamste doel bij dergelijke ondernemingen was vaak het vergaren van winst door de oprichter. Meestal moest de zieke of arme dan ook zelf betalen om verzorgd te worden.¹²⁸ Een speciale soort giften van privépersonen zijn de armenpenningen die per testamentaire wil werden uitgegeven na het overlijden of op de overlijdensverjaardag. Op deze penningen stond het wapenschild van de overledene en de ruilwaarde van de penning. Vaak werden dergelijke penningen gemaakt voor geestelijken, adellijke families en rijke burgers. Met het uitdelen van dergelijke penningen bij zijn overlijden probeerde de overledene zijn zielenheil veilig te stellen.¹²⁹

De Brugse stedelijke overheid probeerde zich, zoals reeds duidelijk werd, vooral sinds de vijftiende eeuw te mengen in de Brugse armenzorg. Denk bijvoorbeeld aan het aanduiden van dismeesters voor de Heilige Geesttafels. Het stadsbestuur richtte daarnaast ook zelf instellingen op die de mentale en fysieke gezondheid van de arme burgers moesten garanderen. De bekendste Brugse voorbeelden zijn het Dulhuis- asiel en het Heilige Geesthuis. Het Heilige Geesthuis werd reeds in de dertiende eeuw opgericht door de Brugse magistraat. Het werk werd onder toezicht van het stadsbestuur uitbesteed aan broeders en de taak bestond erin de ware Brugse armen thuis bij te staan in hun levensonderhoud. Het was dus, in tegenstelling tot de godshuizen, geen opvangtehuis. De werking van het Heilige Geesthuis kwam praktisch overeen met deze van de eerder besproken armendissen.¹³⁰ Ook werden soms voedselbedelingen georganiseerd door de magistraat. Vooral in tijden van voedseltekort of op speciale gelegenheden werden graan, brood en vlees uitgedeeld. Zorg voor de armen kwam de reputatie van de lokale politici ten goede en de zogenaamde “moral economy” bij de stedelingen moest intact gehouden worden om conflicten te vermijden. Net zoals bij

¹²⁷ Maréchal (G.). *De sociale en politieke gebondenheid van het Brugse hospitaalwezen in de Middeleeuwen*. Kortrijk, UGA, 1978, pp. 292-293 en 304- 305.

¹²⁸ Haemers (J.) en Ryckbosch (W.). “A Targeted Public.” pp. 203– 225.

¹²⁹ Van Zeir (P.). “De inrichting van de armendissen van de oude Brugse stadsparochies voor 1526.” pp. 104-153.

¹³⁰ Van Zeir (P.). “De armenzorg te Brugge.” pp. 357- 378.

de initiatieven van de graaf van Vlaanderen waren de daarvoor uitgetrokken budgetten echter bijzonder laag en verliep de bedeling niet echt efficiënt en gecoördineerd. Bovendien kwamen het vrijgemaakte geld en de goederen niet altijd in de juiste handen terecht.¹³¹

Ook bestonden er te Brugge zogenaamde “passanteliedenhuizen”. Deze huizen werden opgericht om arme pelgrims en handelaars een nacht kosteloos onderdak te kunnen bieden. Het was het Brugse stadsbestuur dat voogden aanstelde om de huizen te besturen, terwijl het onderhoud verzorgd werd door broeders en zusters. Het oudst bekende passanteliedenhuis van Brugge was binnen het Sint-Janshospitaal gelegen. Het bekendste is echter dat van Sint- Juliaans, dat in 1305 ontstond aan de Boeveriepoort. De Brugse stadsmagistraat stelde een reglement op waarin de zorg voor de passantelieden aan vier broeders en twee zusters werd opgedragen. Het bestuur werd verzorgd door een broeder- meester, die jaarlijks verslag moest uitbrengen aan twee voogden die door de magistraat werden aangesteld. Op geestelijk gebied werden de passanteliedenhuizen bestuurd de kerkelijke overheid, op wereldlijk gebied door de stadsmagistraat. Vaak waren de inkomsten van het Sint- Juliaansgasthuis niet toereikend en moesten twee zusters gaan bedelen voor extra inkomsten. In de loop van de vijftiende eeuw bleken de gebouwen zelfs te klein om alle passantelieden op te vangen en op kosten van de stad Brugge werd het complex vergroot. Wel dient opgemerkt te worden dat ook verschillende hospitalen en godshuizen onderdak verleenden aan arme reizigers.¹³²

Ten slotte kan ook de hulp en de zorg voor wezen vermeld worden. Belangrijk hierbij waren de Brugse Bogarden, broeders van de derde orde van Sint- Franciscus die sinds 1252 in de Katelijnestraat gevestigd waren. Zij voedden in hun gebouwen wezen op, waar ze bijvoorbeeld leerden weven.¹³³

Algemeen kan dus gesteld worden dat er heel wat verschillende publieke voorzieningen aanwezig waren in Brugge rond 1500. Toch spraken deze geen algemeen publiek aan maar verleenden ze slechts zorg aan beperkte groepen binnen de samenleving. Bovendien werden de instellingen niet altijd even efficiënt gerund, waren ze vaak afhankelijk van rijke donateurs en verdwenen er veel middelen in de zakken van personen die het misschien niet het meeste nodig hadden.

¹³¹ Haemers (J.) en Ryckbosch (W.). “A Targeted Public.” pp. 203– 225.

¹³² Van Zeir (P.). “De armenzorg te Brugge.” pp. 357- 378.

¹³³ Van Zeir (P.). “De armenzorg te Brugge.” pp. 357- 378.

3.3 Hervormingen en wetgeving in de zestiende eeuw

Na het bespreken van de instellingen die rond 1500 in Brugge instonden voor de armenzorg, kan er ook even stilgestaan worden bij de hervormingen die gebeurden aan het eind van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw. Hierbij wordt in het bijzonder aandacht geschonken aan de hervormingen die invloed hadden op de Brugse textielarbeiders, aangezien dit de werkomgeving was van Cornelis Everaert (cfr. infra). Er zijn voornamelijk drie grote fases te onderscheiden in het zestiende- eeuwse sociale beleid bij de bestrijding van de armoede in de Brugse textielnijverheid.

3.3.1 De eerste fase (1490- 1512)

In een eerste fase, van 1490 tot 1512, hadden de beleidsinitiatieven als doel de crisis van de late vijftiende eeuw een halt toe te roepen. Het Brugse stadsbestuur probeerde met nieuwe natiehuizen, goedkope huisvesting en vrijstelling van belastingen de handelsnaties die na de opstand vertrokken terug naar de stad te lokken.¹³⁴ Dit bleek behoorlijk succesvol. Zo keerden de handelsnaties van de Catalanen en de Aragonezen, beide gespecialiseerd in handel in linnen, ijzer, olie en aluin, in 1493 naar Brugge terug.¹³⁵ Door immigratiebevorderende maatregelen te treffen, probeerden handelaars expertise en arbeidskrachten van buiten de stad aan te trekken. In 1493 verkreeg Brugge de stapelrechten op de Spaanse wol (cfr. supra) en probeerde de overheid de “nieuwe draperie” in te stellen. Onder nieuwe draperie werden alle textielproducten gerekend die afweken van de lakenproducten die in de keuren waren beschreven, zoals stoffen met nieuwe weefpatronen of gemengde textielsoorten. Deze nieuwe draperie zou de oude niet vervangen maar er naast blijven bestaan, wat dus meer werkgelegenheid betekende. De maatregelen van het stadsbestuur bleken echter een flop en de nieuwe draperie bloedde reeds in 1495 dood. De centrale overheid probeerde de emigratie van arbeidskrachten (cfr. supra) te counteren door ook valide armen, bedelaars en landlopers in te schakelen in de textielnijverheid. In het eerste kwart van de zestiende eeuw werden de valide en allochtone bedelaars geïntegreerd in vorstelijke ordonnanties. De validen moesten werken en de vreemdelingen moesten naar hun geboorteplaats terugkeren. De praktische uitvoering van die ordonnanties bleef in Brugge relatief beperkt tussen 1490 en 1512. De prioriteiten lagen bij de herbevolking van de stad en het herstel van de handel. Werkloze migranten werden, zo lang ze niet voor onrust zorgden, getolereerd. Wel kwam er een verbod op bedelarij in en nabij kerken en kloosters. Ook werden bedelaars geweerd uit de Beurs en de Spanjaardstraat, die het hart vormden van het commerciële centrum. Er was dus geen sprake van een expliciet en permanent verbod op

¹³⁴ Deneweth (H.). “De interactie tussen arbeidsmarktregulering, migratiebeleid en sociaal beleid. De textielnijverheid in zestiende- eeuws Brugge.” pp. 103- 118.

¹³⁵ Vandewalle (A.). “De handel tussen Vlaanderen en Spanje in de late middeleeuwen.” pp. 200- 203.

bedelarij in heel de stad en er werd geen onderscheid gemaakt tussen autochtone en allochtone bedelaars.¹³⁶

3.3.2 De tweede fase (1512- 1550)

In de tweede fase, van 1512 tot 1550, werd duidelijk dat de crisis structureel was, en niet kortstondig zoals eerst gedacht. Zo trokken de Portugese (1511), Florentijnse (1516), Genuese (1516) en Aragoense (1527) handelsnaties definitief uit de stad weg. De Castiliaanse natie, die de textielsector van Spaanse wol voorzag (cfr supra), bleef echter tot 1705 gefragmenteerd in Brugge aanwezig.¹³⁷ De textielsector kende een beperkt herstel. Na het gefaalde experiment met de nieuwe draperie buiten het corporatieve stelsel, werd geprobeerd de problemen op twee fronten aan te pakken. Ten eerste namen drapeniers en ambachtsbesturen het heft in eigen handen. In plaats van te focussen op nieuwe draperie, werd geprobeerd de oude draperie (binnen de bestaande ambachtstructuur) terug op te waarderen. Nieuwe en strengere kwaliteitsnormen werden ingevoerd om een kwaliteitsvoller en verkoopbaar eindproduct te bekomen.¹³⁸ Ten tweede probeerden ook de handelaars de malaise in de Brugse textielindustrie aan te pakken. Zij drongen aan op de introductie van nieuwe textielsoorten en imitaties van laken dat buiten Brugge geproduceerd werd. Zo konden veel nieuwe soorten textiel geproduceerd worden, wat zorgde voor meer werkgelegenheid en een bredere afzetmarkt. De handelaars overtuigden de Brugse magistraat om maatregelen te treffen die tijdelijke, gespecialiseerde arbeidskrachten aantrokken. De wevers, wiens herkomstgebied vaak geteisterd werd door economische, religieuze of politieke problemen, deelden hun expertise met de Brugse ambachten in ruil voor productiepremies en een gratis verblijf in de stad. Belangrijk voor de Brugse situatie is dat er nieuwe en efficiënte technieken werden ingevoerd, die ook na het vertrek van deze experts in gebruik bleven. Uit een hallengebod uit 1544 wordt duidelijk dat poorterschap geen formele eis meer was om als leerling of gezelschap te mogen toetreden tot het wevers-, vollers- of verversambacht. Enkel wie het meesterschap wou uitoefenen moest een Brugse poorter zijn. Toch gaf het Brugse stadsbestuur met de “vijf schellingmaatregel” niet-Bruggelingen de kans om meester te worden binnen een textielambacht. In een poging de stad te herbevolken konden gespecialiseerde vreemdelingen voor het relatief lage bedrag van vijf schellingen groten Vlaams dus toch als meester toetreden tot een ambacht en hun expertise delen. Dit was interessant voor de experts, aangezien

¹³⁶ Deneweth (H.). “De interactie tussen arbeidsmarktregulering, migratiebeleid en sociaal beleid. De textielnijverheid in zestiende- eeuws Brugge.” pp. 103- 118.

¹³⁷ Van Houtte (J. A.), Devliegher (L.) en Vandewalle (A.). *De geschiedenis van Brugge*. Tielt, Lannoo, 1982, p. 428.

¹³⁸ Vermaut (J.) *De textielnijverheid in Brugge en op het platteland in Westelijk Vlaanderen voor 1800. Konjunktuurverloop, organisatie en sociale verhoudingen*. Gent (onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Gent), 1974, p. 75. (promotor: Charles Verlinden).

ze ook vrijgesteld werden van het klerkenloon, gildegeld en de meestersmaaltijd. De maatregel bleef tot 1548 van kracht, maar bleek op de lange termijn niet bijzonder effectief. Er kwamen veel nieuwe “meesters van vijf schellingen”, maar ze koesterden praktisch geen ambities en zetelden dan ook nooit echt in het ambachtsbestuur. Velen maakten gewoon gebruik van het lage inschrijvingsbedrag om via meervoudig meesterschap hun invloed en netwerk uit te breiden over heel de textielnijverheid. Andere niet- Bruggelingen, zoals Pieter Visage en Jan Seroels, die wel ambitieus waren, stonden erop de oude inschrijvingsgelden te betalen.¹³⁹

Het Brugse stadsbestuur hervormde het sociale beleid vooral op basis van de economische noden van de textielsector. Vanaf 1512 werden de sociale maatregelen die door de centrale overheid naar voor werden geschoven namelijk ook in de Brugse hallengeboden, zoals die van 23 maart 1513, geïmplementeerd. Zo werd leegloperij bij de Brugse bevolking sterk veroordeeld en moesten kinderen naar school om een ambacht aan te leren. Schoolmeesters werden aangesteld en in de gebouwen waar Bogarden arme weeskinderen leerden weven, werden leslokalen gemaakt om jongens op te leiden.¹⁴⁰ De meisjes konden vanaf 1518 terecht in de Elisabethschool in de Ezelstraat. Het bestuur van beide scholen werd verzorgd door een regent- priester, onder toezicht van twee voogden en gouverneurs.¹⁴¹ Kinderen die naar school gingen werden daarvoor beloond met een basisonderhoud en een speciale licentie die hen toeliet binnen de stad te bedelen. Kinderen die twee volle jaren naar school gingen, mochten er gratis verblijven tot ze toegelaten werden tot een ambacht. Tegen 1550 werden reeds meer dan 300 jongens en 150 meisjes opgeleid die een leercontract in een ambacht verwierven of een job kregen als dienstmeid. Vooral de jongens vormden interessante arbeidskrachten voor de textielsector: ze waren goed opgeleid, goedkoop en deden lang ervaring op als leerling binnen het ambacht. De jongens waren gegeerd in de sector en ronselaars van niet- Brugse ambachten probeerden ze uit de school of de ambachten weg te lokken. De Brugse overheid, die emigratie net probeerde tegen te gaan, legde hiervoor strenge boetes op.¹⁴²

Ook kwam er verandering in de gematigde houding tegenover bedelaars en werkzoekenden. De migratie- stimulerende maatregelen zorgden er namelijk voor dat naast hoogopgeleiden ook heel wat werkzoekenden Brugge binnen kwamen. Aanvankelijk werden zij getolereerd, aangezien ze zorgden voor een herbevolking van de stad. Het werd echter al snel duidelijk dat het sterk toenemen

¹³⁹ Deneweth (H.). “De interactie tussen arbeidsmarktregulering, migratiebeleid en sociaal beleid. De textielnijverheid in zestiende- eeuws Brugge.” pp. 103- 118.

¹⁴⁰ Vandewalle (A.) en Vandamme (L.) “Het Spaanse Brugge, 1490-1600.” In: Ryckaert (M.), Vandewalle (L), e. a., eds. *Brugge. De geschiedenis van een Europese stad*, Tielt, Lannoo, 1999, pp. 113- 139.

¹⁴¹ Van Zeir (P.). “De armenzorg te Brugge.” pp. 357- 378.

¹⁴² Deneweth (H.). “De interactie tussen arbeidsmarktregulering, migratiebeleid en sociaal beleid. De textielnijverheid in zestiende- eeuws Brugge.” pp. 103- 118.

van het aantal werkzoekenden een probleem werd.¹⁴³ Bovendien moet opgemerkt worden dat de immigratie van experts en het uitbreiden van het aanbod stoffen vooral voor de handelaars en ondernemers interessant was, terwijl de Brugse bezitlozen er nauwelijks voordeel bij hadden. In 1529 besliste het Brugse stadsbestuur dan ook dat iedere valide arme zich moest laten registreren met hun naam, plaats van herkomst, verblijfplaats en eventuele opleiding. Er werd een wit stuk textiel of een klein loden teken op de bovenkledij van de armen bevestigd om ze duidelijk herkenbaar te maken.¹⁴⁴ Politionele diensten moesten de bedelende armen tot werken aanzetten, maar kregen daarbij vaak weerstand van de bevolking. Valide bedelaars moesten functies invullen binnen de lakennijverheid waar geen personeel genoeg voor was, zoals het spinnen of kammen.¹⁴⁵ Karel V vaardigde namelijk in 1531 een nieuwe ordonnantie op de armenzorg uit. Hierin werden de steden van de Nederlanden verplicht een centralisatie van de armenzorg door te voeren. In Brugge werd hierover gediscussieerd en kwam men tot een compromis. De stadsthesaurie zou namelijk de armendissen binnen de stad financieel steunen. Uit de rekeningen van de Brugse dissen kan echter afgeleid worden dat hiervan in de praktijk niets in huis kwam.¹⁴⁶ Ook werd in de ordonnantie een bedelverbod gekoppeld aan arbeidsdwang als voorwaarde voor ondersteuning van de armenkas.¹⁴⁷ Bovendien konden volgens de ordonnantie enkel armen uit de eigen parochie rekenen op ondersteuning. Dit impliceerde dat werkloze en bedelende migranten officieel in de illegaliteit vervielen. Toch bleef het Brugse stadsbestuur vooral onderscheid maken tussen rondtrekkende bedelaars enerzijds en werkzoekenden anderzijds. De bedelaars moesten uit de stad verwijderd worden, de werkzoekenden konden blijven. Een expliciet onderscheid tussen Bruggelingen en niet-Bruggelingen werd dus niet gemaakt. Vreemde arbeidskrachten bleven welkom, maar in 1546 werd beslist dat ze, indien ze na twee jaar niet in staat bleken hun eigen huishouden te onderhouden, de stad moesten verlaten.¹⁴⁸ "Eigen volk eerst" werd het motto bij het verlenen van armensteun.

Belangrijk om te vermelden is dat het Brugse stadsbestuur in deze periode bijzonder verdeeld was in verband met de politiek rond armen- en ziekenzorg binnen de stad. De humanist Vives bracht in 1526 zijn *De subventione pauperum* uit, waarin hij zijn visie op een efficiënte en gestructureerde stedelijke armenzorg uit de doeken deed (cfr. infra). Hoewel de meningen zeker reeds voor 1526 verdeeld

¹⁴³ Deneweth (H.). "De interactie tussen arbeidsmarktregulering, migratiebeleid en sociaal beleid. De textielnijverheid in zestiende- eeuws Brugge." pp. 103- 118.

¹⁴⁴ Blondé (B.), Buylaert (F.), Dumolyn (J.), Hanus (J.) en Stabel (P.). "Samenleven in de stad: sociale relaties tussen ideaal en realiteit." pp.77- 120.

¹⁴⁵ Deneweth (H.). "De interactie tussen arbeidsmarktregulering, migratiebeleid en sociaal beleid. De textielnijverheid in zestiende- eeuws Brugge." pp. 103- 118.

¹⁴⁶ Van Zeir (P.). "De armenzorg te Brugge." pp. 357- 378.

¹⁴⁷ Blondé (B.), Buylaert (F.), Dumolyn (J.), Hanus (J.) en Stabel (P.). "Samenleven in de stad: sociale relaties tussen ideaal en realiteit." pp.77- 120.

¹⁴⁸ Deneweth (H.). "De interactie tussen arbeidsmarktregulering, migratiebeleid en sociaal beleid. De textielnijverheid in zestiende- eeuws Brugge." pp. 103- 118.

waren, kwamen verdedigers van Vives' plan en zogenaamde traditionalisten nog sterker tegenover elkaar te staan. De eerste groep bestond vooral uit humanisten, waarvan er verschillende in de magistraat zetelden. Een van de grootste voorvechters van Vives' ideeën was Joos de Damhouder die in 1535 benoemd werd tot een van de zes Brugse hoofdmannen. De traditionele oppositie werd geleid door de Doornikse hulpbisschop Nicolas de Bureau en vond grote steun bij de bedelorden.¹⁴⁹

3.3.3 De derde fase (1550- 1600)

Het stramien van de tweede fase werd voortgezet tijdens de derde en laatste fase van 1550 tot 1600. Het sociale beleid werd vooral gericht op het uit de stad houden van ongewenste elementen, en niet langer op het aantrekken van hoog opgeleide migranten. Er werd geprobeerd de aanwezige expertise binnen Brugge te houden, aangezien veel specialisten naar het florerende Antwerpen trokken.¹⁵⁰ Het Brugse stadsbestuur bevroor de lonen binnen de textielsector, wat interessant was voor drapeniers en handelaars. Zo kon er namelijk op grote schaal met goedkope arbeidskrachten gewerkt worden. De Brugse armen werden dus aan het werk gezet waardoor de stad enkel bij tijdelijke werkloosheid steun moest verlenen. De situatie was echter vooral voordelig voor de handelaars en de drapeniers, terwijl de arbeiders slechts een basisinkomen verdienden. De levensstandaard van de ambachtlieden ging achteruit en ze kregen de eindjes steeds moeilijker aan elkaar geknoopt. Ze waren afhankelijk van loonarbeid en van de handelaars en drapeniers die hen opdrachten bezorgden. Door de toenemende armoede bij de Brugse bevolking werd ook steeds meer aandacht gegeven aan de niet- Brugse werklozen. Deze werden vanaf de jaren 1560 minstens één keer per jaar de stad uitgezet. Zo kon belet worden dat ze het Brugse poorterschap verwierven en de stad meer armen moest ondersteunen. Dit bleek een effectieve maatregel en de textielsector haalde in de jaren 1580 weer hoge productiepieken. De ambachtlieden werden, weliswaar tegen lage lonen, tewerkgesteld en het Brugse textiel kon weer rekenen op een grotere afzetmarkt.¹⁵¹

Vanaf 1561 deed de stad dus opnieuw pogingen om de armenzorg verder te centraliseren. Lorenzo Villavicentio en Cornelis Adriaenszoon Brouwer, twee monniken, volgden echter na 1560 de Bureau op als voornaamste leiders van de traditionalisten. Het kwam tot een heftige strijd tussen deze monniken en Gillis Wyts, volgeling van Vives, bezieler van nieuwe maatregelen en achtereenvolgens raadslid, schepen en stadspensionaris van de stad Brugge. Wyts ijverde voor een verbod op bedelarij, verplichte tewerkstelling van werklozen en monetaire steun aan armen door het stadsbestuur. Vooral Brouwer, die vreesde voor de positie van de kerkelijke instellingen in de armenzorg, was hier

¹⁴⁹ Van Zeir (P.). "De armenzorg te Brugge." pp. 357- 378.

¹⁵⁰ Vermaut (J.) *De textielnijverheid in Brugge en op het platteland in Westelijk Vlaanderen voor 1800*. p. 165.

¹⁵¹ Deneweth (H.). "De interactie tussen arbeidsmarktregulering, migratiebeleid en sociaal beleid. De textielnijverheid in zestiende- eeuws Brugge." pp. 103- 118.

niet mee akkoord en trok in zijn preken fel van leer tegen Wyts en zijn maatregelen. De Leuvense theologische faculteit werd door Villavicentio ingeschakeld als scheidsrechter in het conflict maar gaf het Brugse stadsbestuur gelijk. Hoewel de maatregelen dus werden doorgevoerd, werden ze na aanhoudend protest uit religieuze hoek in 1565 weer afgeschaft. In plaats van het stedelijk kreeg het kerkelijk gezag zelfs meer invloed op de werking van de armendissen. In het Concilie van Trente (1545- 1563) werd namelijk bepaald dat alle instellingen van zieken- en armenzorg onder de bevoegdheid van de bisschoppen moesten komen. Bisschoppelijke en dekanale visitaties aan de dissen zouden dus de norm worden. Toch zetten de besturen van sommige Brugse dissen zich af tegen deze inspectie vanuit kerkelijke hoek. Doorheen de tweede helft van de zestiende eeuw, de gehele zeventiende en het grootste deel van de achttiende eeuw kreeg de Kerk echter zo'n grote invloed binnen de dissen dat ze zelfs als kerkelijke instellingen werden gezien. Er kan dus gesteld worden dat er in de zestiende eeuw weinig aan de effectieve werking van de Brugse armenzorg (bijvoorbeeld in de armendissen) werd veranderd in het voordeel van het stadsbestuur. Het bleef wachten tot 10 juni 1776 vooraleer er in Brugge een volledig politieke instelling kwam die armenzorg verleende. Het ging om de Jointe, ook wel de Armenkamer of de Ghemenen Armen genoemd. Het doel was: bedelarij volledig verbannen en bijstand verlenen aan personen die onbekwaam waren te werken voor hun levensonderhoud. Het beheer werd verzorgd door de afgevaardigden van de Brugse dissen en de burgemeester trad op als voorzitter. Geld werd verzameld via collecten in de stad en de vergaderingen vonden plaats in het stadhuis. De Jointe nam de zorg voor de oudste armen op zich en verleende ook financiële hulp aan de reeds bestaande dissen.¹⁵²

¹⁵² Van Zeir (P.). "De armenzorg te Brugge." pp. 357- 378.

Hoofdstuk 4: Juan Luis Vives

4.1 Leven en werk

Juan Luis Vives werd in 1492 (of 1493) geboren te Valencia en kende een bewogen jeugd. Zijn ouders waren bekeerde Joden en werden door de Spaanse inquisitie aangeklaagd voor het heimelijk praktiseren van de joodse godsdienst. Zijn vader stierf in 1524 op de brandstapel en het lichaam van zijn moeder, die reeds in 1508 overleed, werd in 1528 weer opgegraven en openbaar verbrand.¹⁵³ Nadat hij een middelbare opleiding genoot in het gymnasium van Valencia en kort les volgde aan de Estudio General, de in 1501 opgerichte Valenciaanse universiteit, studeerde hij van 1509 tot 1512 aan de Sorbonne in Parijs en keerde niet meer naar Spanje terug.¹⁵⁴ Het scholastieke onderwijs stelde hem echter teleur en de Gentse Johannes Dullardus, met wie hij tot diens dood in 1513 contact bleef houden, werd zijn leermeester in Parijs. Vanaf 1512 werd Brugge zijn woonplaats, waar hij een onderkomen vond in het huis van Bernardo Valldaura, een Spaanse handelaar. Toch verliet hij de stad vaak. In 1516 verbleef hij te Brussel aan het hof van Karel V en tussen 1517 en 1521 gaf hij les aan het Collegium Trilingue (Latijn, Grieks en Hebreeuws) aan de Leuvense universiteit, waar hij kennis maakte met Erasmus. Het was Erasmus die hem aanspoorde een commentaar te schrijven op *De civitate Dei* van Augustinus.¹⁵⁵ Het is ook in deze periode dat Vives voor het eerst Thomas More ontmoette. Tussen 1523 en 1528 verbleef Vives vaak in Engeland. Hij leerde er Thomas More beter kennen, doceerde Grieks in Oxford en was er de leraar van Mary, de dochter van Hendrik VIII en Catharina van Aragon. Door conflicten in verband met de relatie en het huwelijk tussen Hendrik VIII en Anna Boleyn, waar Vives zich sterk tegen kantte, verloor hij zijn functie als raadsman van Catharina en moest hij Engeland verlaten.¹⁵⁶ Tussen 1537 en 1539 vond Vives regelmatig onderkomen bij de Spaanse markiezin Mencía de Mendoza te Breda, waar hij als leraar en raadsman verbleef. In 1539 keerde hij met zijn echtgenote, Margareta Vallduara, de dertien jaar jongere dochter van Bernardo, terug naar Brugge, waar hij op 6 mei 1540 stierf.¹⁵⁷ Hoewel Vives tot de parochie van Sint- Gillis behoorde, verleende het kapittel van de Sint- Donaaskerk hem het recht in hun kerk begraven te worden. Bovendien dienden geen begrafenisrechten betaald te worden en

¹⁵³ Vives (J. L.) en Debaene (R.), vert. *Over de hulp aan de armen*. p. 9.

¹⁵⁴ Dewitte (A.). "J. L. Vives en Brugge 1512- 1540." In: *Biekorf*, 90 (1990), pp. 362- 374.

¹⁵⁵ Padmos (T.) en Vanpaemel (G.), eds. *De Geleerde Wereld van Keizer Karel*. p. 349.

¹⁵⁶ Vives (J. L.) en Debaene (R.), vert. *Over de hulp aan de armen*. p. 9.

¹⁵⁷ Padmos (T.) en Vanpaemel (G.), eds. *De Geleerde Wereld van Keizer Karel*. p. 350.

werd hij tegen een sterk gereduceerd tarief begraven met de hoogste dienst. Ook zijn echtgenote, die overleed in oktober 1552, werd in de Sint- Donaaskerk begraven.¹⁵⁸

Vives wordt meestal een renaissancehumanist genoemd, aangezien hij meende dat de studie van wetenschap en filosofie moest bijdragen tot een moreel beter leven in de praktijk. Menselijke kennis die gebaseerd is op waarneming zou, ondanks de zondeval die verhinderde dat de menselijke kennis direct inzicht verleende in fundamentele principes van de werkelijkheid, toch betrouwbaar zijn om de natuur deels te beheersen en te zorgen voor een goede oriëntatie van de mens in de wereld. Hij was bekend met de geschriften van een groot aantal klassieke auteurs, zoals Augustinus, Thomas van Aquino, Plato en Aristoteles. Hij combineerde inzichten uit deze geschriften met zijn eigen, christelijke visie op de wereld.¹⁵⁹

Dat Vives tijdens zijn leven en tot minstens honderd jaar na zijn dood veel prestige genoot, staat buiten discussie. Rond zijn dertigste levensjaar was hij reeds zeer populair bij de Europese elite. De in Utrecht geboren Adrianus VI, paus van 1522 tot 1523 en invloedrijk clericus, was een persoonlijke vriend en doorheen zijn leven kon hij rekenen op patronage van onder meer Karel V, Hendrik VIII, Ferdinand van Oostenrijk, kardinaal Wolsey en Jeroen van Busleyden. Vives was een populair figuur aan de universiteiten van Valencia, Parijs, Leuven en Oxford en de universiteit van Alcalá probeerde hem in 1522 tevergeefs aan te trekken. Hij was dan ook een gegeerd privéleraar en gaf onder meer les aan Willem van Croÿ (die in 1517 aartsbisschop van Toledo werd), Maria Tudor (de dochter van Hendrik VIII en Catharina van Aragon), Mencía de Mendoza (de derde vrouw van Hendrik III, graaf van Nassau- Breda), Jacques de la Potterie (vanaf 1522 stadspensionaris van Brugge) en de dochters van Thomas More. Verder was hij goed bevriend met andere bekende scholastici uit zijn tijd, zoals Erasmus, More, Budé en De Vergara.¹⁶⁰ Zijn beste vriend zou echter Frans van Cranevelt geweest zijn, geboren in 1485 uit een Gelderse adellijke familie, vanaf 1515 stadspensionaris van Brugge en van 1522 tot zijn dood in 1564 raadsheer in de Grote Raad van Mechelen.¹⁶¹

Niet enkel de figuur Vives, maar ook zijn geschriften kenden een enorme populariteit. Hij liet vooral in de laatste twaalf jaren van zijn leven een opmerkelijk oeuvre van Latijnse geschriften na. Hij schreef onder meer over psychologie (*De anima et vita* 1538), opvoeding en onderwijs (*Introductio ad sapeintiam* 1524, *De institutione fiminae Christianea* 1524, *Linguae latinae exercitatio* 1538 en *De ratione studii puerilis* 1523), filosofie (*De anima et vita* 1538) en religie (*De veritate fidei Christianae*

¹⁵⁸ Tournoy (G.), Roegiers (J.) en Coppens (C.), eds. *Vives te Leuven. Catalogus van de tentoonstelling in de Centrale Bibliotheek te Leuven, 28 juni – 20 augustus 1993*. Leuven, Leuven University Press, 1993, p. 221.

¹⁵⁹ Vives (J. L.) en Debaene (R.), vert. *Over de hulp aan de armen*. p. 10.

¹⁶⁰ Noreña (C. G.). *Juan Luis Vives*. p. 1.

¹⁶¹ Tournoy (G.), Roegiers (J.) en Coppens (C.), eds. *Vives te Leuven*. p. 13.

1543).¹⁶² Een van zijn belangrijkste traktaten is echter *De subventionem pauperum* (*Over de hulp aan de armen*) uit 1526, dat in dit werk dieper geanalyseerd wordt. Tijdens de zestiende eeuw zou hij behoord hebben tot de meest gelezen humanisten van Noord- Europa. Op een tentoonstelling in 1941 werd duidelijk dat de Franse Bibliothèque Nationale beschikt over meer dan vijfhonderd verschillende versies van zijn geschriften. Zo werden zijn *Linguae Latinae exercitatio* en *Introductio ad sapientiam* in de tweede helft van de zestiende eeuw elk minstens zesenzeventig keer gedrukt. Zijn werk werd reeds in de zestiende eeuw over heel Europa uitgegeven. Drukkers in belangrijke steden zoals Parijs, Londen, Keulen, Antwerpen, Bazil, Lyon, Augsburg, Leiden en Valencia publiceerden zijn werk. Veel van de geschriften werden ook zeer snel uit het Latijn vertaald in de verschillende volkstalen. Vertalingen in onder meer het Engels, Frans, Spaans, Duits en Nederlands maakten zijn werk toegankelijker voor de Europese lezers.¹⁶³

Ook in de eeuwen na zijn dood bleef Vives een veelbesproken en belangrijk figuur. Een eerste poging om Vives zijn complete oeuvre te bundelen en uit te geven kwam er reeds een half jaar na diens dood. Het was de Bazelse drukker Johann Herwagen die als eerste het ambitieuze plan voorstelde. Hij slaagde er echter niet in zijn plannen te verwezenlijken en het bleef wachten tot 1555 tot een andere Bazelse drukker, namelijk Nicolaus Episcopius, de zogenaamde *Opera omnia* (complete werken) in twee delen op de markt bracht. Het was de Bazelse theoloog Ulrich Koch die het redactionele werk voor deze uitgave op zich nam.¹⁶⁴ Conrad Gesner, een Zwitsers arts, stelde reeds in 1545 een eerste maar onvolledige bibliografie op van Vives zijn werken.¹⁶⁵ Hoewel Koch de *Bibliotheca Universalis* van Gesner vermeldt, en er dus vertrouwd mee was, deelde hij de werken van Vives anders in. Enerzijds vulde hij de biografie aan met enkele ontbrekende werken, anderzijds zag hij zelf enkele werken die Gesner wel vermeldde (bewust) over het hoofd. In de eerste helft van de zeventiende eeuw werd Vives in verschillende verhandelingen geprezen. Zo werd hij onder meer door de Jezuïeten Andreas Schott, Valère André en Antonio Possevino bejubeld voor zijn bijdragen aan het wetenschappelijk en religieuze klimaat van die tijd.¹⁶⁶ Lucas Osiander de Jongere, een Duits en protestants theoloog uit Tübingen, zag in Vives een verborgen bewonderaar van Luther. Een populair figuur als Vives aan het protestantisme koppelen zou de populariteit ervan namelijk ten goede komen. Deze bewering uit 1608 werd in het midden van de achttiende eeuw nieuw leven ingeblazen door de Duitse theoloog Jacob Brückner, die een geschiedenis van de filosofie wou

¹⁶² Vives (J. L.) en Debaene (R.), vert. *Over de hulp aan de armen*. p. 10.

¹⁶³ Noreña (C. G.). *Juan Luis Vives*. pp. 1- 3.

¹⁶⁴ Tournoy (G.), Roegiers (J.) en Coppens (C.), eds. *Vives te Leuven*. p. 230.

¹⁶⁵ Gesner (C.). *Bibliotheca Universalis*. Zürich, Christophorum Froschoverum, 1545, pp. 430- 434.

¹⁶⁶ Bijvoorbeeld: Schott (A.). *Hispaniae Bibliotheca*. Frankfurt, Claudium Marnium, 1608, p. 604.

opstellen.¹⁶⁷ Het bleef echter wachten tot het einde van de achttiende eeuw vooraleer een poging werd ondernomen om een completer alternatief te bieden voor de Baselse uitgave. Het was de Valenciaanse humanist Gregorio Mayans y Sísca die samen met de drukker Benito Monfort y Besades de moeilijke taak op zich nam. Deze *Opera omnia*, die na bijna vijftig jaar werken verscheen in 1781, bevatte een inleidende biografie van Vives, werken die in de Baselse versie ontbraken werden aan de verzameling toegevoegd en er werd een aanzienlijk deel van zijn correspondenties gepubliceerd. Toch kende ook deze uitgave grote tekortkomingen en (druk)fouten.¹⁶⁸ Desondanks zorgde de nieuwe *Opera omnia* voor een hernieuwde interesse in het leven, het werk en de denkbeelden van Juan Luis Vives. Forner, Piquer en Gonzalez- Múzquiz zijn slechts enkele onderzoekers die hun publicaties over Vives op het werk van Mayans baseerden.¹⁶⁹ Het is Alexandre-Joseph Namèche, priester en historicus, die een heel belangrijke stap zette voor het moderne onderzoek naar Vives in België. In 1841 schreef hij namelijk *Mémoire sur la vie et les écrits de Jean-Louis Vivès* naar aanleiding van de vierhonderdste verjaardag van diens overlijden.¹⁷⁰ Namèche opende voor andere onderzoekers, zoals Van den Bussche, Bonilla, Castro, De Vocht, Ijsenwijn, Mattheeussen, Tournoy en vele anderen, de deuren voor verder onderzoek naar Juan Luis Vives in de negentiende en twintigste eeuw.¹⁷¹ Het is door de blijvende interesse in Vives zijn leven, denkbeelden en (herontdekte) werken bij deze vorsers dat er het onderzoek in de eenentwintigste eeuw veel mogelijkheden biedt en vergemakkelijkt wordt. Zonder de werken en gemoderniseerde tekstuitgaven van onder meer Koch, Mayans, Namèche en Mattheeussen zou hedendaags onderzoek (vrijwel) onmogelijk zijn. Ten slotte toont het feit dat verschillende onderwijsinstellingen over heel Europa de naam van Vives dragen aan dat de spraakmakende humanist zeker niet in de vergetelheid is geraakt.

¹⁶⁷ Brückner (J.). *Historia critica philosophiae*. Vol 3. Leipzig, Bernhard Christoph Breitkopf, 1742, pp. 86- 88.

¹⁶⁸ Tournoy (G.), Roegiers (J.) en Coppens (C.), eds. *Vives te Leuven*. pp. 231- 234.

¹⁶⁹ Noreña (C. G.). *Juan Luis Vives*. pp. 4- 5.

¹⁷⁰ Namèche (A. J.). *Mémoire sur la vie et les écrits de Jean- Louis Vivès*. Brussel, Académie Royale, 1841, 127 p.

¹⁷¹ Noreña (C. G.). *Juan Luis Vives*. pp. 5- 7.

4.2 *De subventione pauperum*: analyse

Lodewijk van Praet, van 1523 tot 1549 hoogbaljuw van Brugge en tussen 1522 en 1525 ambassadeur van het Heilige Roomse Rijk in Engeland, benaderde Vives in 1525, toen hij in Engeland verbleef, in verband met het welzijn in de stad Brugge.¹⁷² Van Praet verzocht Vives in het kader van de groeiende conflicten binnen het Brugse stadsbestuur (cfr. supra) na te denken en zijn mening te formuleren in verband met het toenemend aantal armen in de stad en hoe deze situatie verholpen kon worden. Dat van Praet grotendeels dezelfde ideeën had omtrent armenzorg als Vives lijkt evident. Vives genoot echter een groot aanzien en een traktaat dat door hem geschreven werd zou veel meer impact kunnen hebben. Vives, die zich ondanks zijn Spaanse roots in de eerste plaats Bruggeling voelde en naar eigen zeggen heel begaan was met de welvaart in de stad, besloot in te gaan op de vraag van van Praet en begon te schrijven aan wat hij zelf “een olifantendracht” (een moeilijk en tijdrovend werk) noemde. Hij hield het project lang geheim, zelfs voor zijn beste vriend Cranevelt. Hij vond het onderwerp namelijk zo nieuw en gedurfd dat hij vreesde voor gek te worden aanzien. Nog veel groter was ongetwijfeld de angst om als ketter te worden bestempeld. Nieuwe ideeën, vooral in verband met katholieke waarden zoals liefdadigheid, werden door verschillende kerkelijke gezagsdragers namelijk onmiddellijk als verdacht gezien. Hoewel Vives in zijn brieven aan Cranevelt aangaf dat *De subventione pauperum* hem meer tijd zou kosten dan al zijn andere traktaten, werkte hij het toch behoorlijk snel af. Zijn afgewerkt traktaat bestaat uit twee delen: het eerste deel gaat Vives dieper in op de plicht tot individuele liefdadigheid, in het tweede deel doet hij voorstellen voor de regulering van openbare armenzorg. Een eerste editie van *De subventione pauperum* rolde op 17 maart 1526 bij de Brugse uitgever Hubert de Croock van de pers. De publicatie oogstte veel lof in humanistische kringen, maar Vives was zelf niet tevreden met deze eerste uitgave. Hij meende namelijk dat er veel te veel drukfouten gemaakt werden. Een tweede editie werd in het najaar van 1526 op de markt gebracht, opnieuw door de Croock. Veel van de drukfouten bleven ook in de tweede editie aanwezig en er werd niet altijd rekening gehouden met de exacte aanduidingen van Vives. De Croock schuift de verantwoordelijkheid voor deze tekortkomingen echter af op de zetter. Het is op deze tweede editie dat latere uitgaven van het traktaat, zoals die in Parijs door Simon de Colines (1530) en in Lyon door de gebroeders Trechsel (1532), en de vertalingen in onder meer het Duits en het Engels gebaseerd werden. Naast de vele lofbetuigingen die Vives ontving, waren er zoals gevreesd ook personen met kritiek op de inhoud, vooral uit klerikale hoek. Zo was er Nicolas de Bureau, vicaris van het bisdom Doornik, die in *De subventione pauperum* een duidelijk luthers en kettters traktaat zag. Mogelijk was zijn kritiek echter vooral te wijten aan een blijvende angst of haat tegen de humanisten, aangezien hij ook in 1520 de geschriften van Erasmus als kettters bestempeld

¹⁷² Dewitte (A.). “J. L. Vives en Brugge 1512- 1540.” pp. 362- 374.

had.¹⁷³ Desondanks werd *De subventionem pauperum* reeds in 1533 in het Nederlands vertaald. Dit gebeurde in opdracht van het leperse stadsbestuur.¹⁷⁴ Opmerkelijk is dat er ook in leper een ander traktaat gedrukt werd in verband met armenzorg. De *Forma subventionis pauperum* werd opgesteld door de leperse magistraat die het sociale beleid binnen de stad wou verdedigen na een dispuut met de religieuze autoriteiten die de politiek te Luthers getint vonden. Hoewel de leperse *Forma subventionis pauperum* veel gelijkenissen vertoont met Vives' *Subventionem pauperum*, werd het hoogstwaarschijnlijk opgesteld zonder weet van Vives zijn werk. Een eerste versie van het leperse plan werd namelijk reeds in december 1525 ingevoerd voor een proefperiode van een half jaar, terwijl Vives zijn traktaat pas in 1526 voltooide. Bovendien is er in het leperse traktaat geen enkele directe verwijzing naar Vives te vinden. De Schotse filosoof John Mair wordt vernoemd als belangrijke inspiratiebron, terwijl van Vives' naam geen spoor is.¹⁷⁵ Dat een Nederlandse vertaling van *De subventionem pauperum* er in 1533 kwam op vraag van het leperse stadsbestuur, is dus hoogstwaarschijnlijk geen toeval. De fascinatie die er heerste in verband met sociale politiek en het conflict errond maakten Vives' traktaat bijzonder interessant voor de leperlingen. De vertaling, die verscheen onder de titel *Secours van den Aermen*, maakte het oorspronkelijk Latijnse traktaat waarin veel principes van het leperse plan terug te vinden waren toegankelijk voor een veel groter lezerspubliek. De Antwerpse drukker Willem Vorsterman drukte *Secours van den Aermen* voor de leperse boekhandelaar Jan vanden Steen.¹⁷⁶ Een tweede (Noord-) Nederlandse vertaling kwam er in 1566 en het duurde tot 2015 vooraleer Raf Debaene een nieuwe en gemoderniseerde vertaling ondernam. Hij baseerde zijn vertaling van *De subventionem pauperum* (dat hij vertaalde als *Over de hulp aan de armen*) op een Latijnse teksteditie met Engelse vertaling die uitgegeven werd door Mattheusen en Fantazzi in de reeks *Selected Works of J. L. Vives*.¹⁷⁷

Als de eventuele invloed van Vives, en in het bijzonder zijn *De subventionem pauperum*, op de Brugse rederijker Cornelis Everaert onderzocht wil worden, is het aangewezen zijn traktaat meer in detail te bekijken. Dit zal gebeuren door enkele kernpunten binnen Vives' betoog dieper te analyseren: hoe wordt de arme voorgesteld, waarom en hoe moet de arme geholpen worden en wat is de rol van de stedelijke overheid en de economie hierbij? Bij deze analyse werd gebruik gemaakt van de eerder vermelde heldere en moderne vertaling van Debaene.¹⁷⁸

¹⁷³ Tournoy (G.), Roegiers (J.) en Coppens (C.), eds. *Vives te Leuven*. pp. 46- 48.

¹⁷⁴ Tournoy (G.). "Towards the roots of social welfare. Joan Lluís Vivès's *De subventionem pauperum*." In: *City*, 8 (2004), pp. 266- 237.

¹⁷⁵ Spicker (P.) en Vives (J. L.). *The Origins of Modern Welfare: Juan Luis Vives, De Subventionem Pauperum, and City of Ypres, Forma Subventionis Pauperum*. Oxford, Peter Lang, 2010, pp. XIV- XVII.

¹⁷⁶ Tournoy (G.), Roegiers (J.) en Coppens (C.), eds. *Vives te Leuven*. pp. 46- 48.

¹⁷⁷ Vives (J. L.) en Debaene (R.), vert. *Over de hulp aan de armen*. pp. 7- 8.

¹⁷⁸ Vives (J. L.) en Debaene (R.), vert. *Over de hulp aan de armen*. 148 p.

4.2.1 Voorstelling van de arme

Ten eerste kan de vraag gesteld worden hoe Vives de armen voorstelt. Hoe omschrijft hij de hulpbehoevenden en maakt hij al dan niet onderscheid? Eerst en vooral ziet hij “armen” niet alleen als mensen die te weinig geld hebben, “maar ook al wie lichaamskrachten, gezondheid, verstand en oordeel ontbreekt” (2 VIII 4). Het is belangrijk om aan te geven dat ook voor Vives armoede het resultaat is van een Goddelijk plan. Het is de eerste taak van de arme deze positie vrijwillig te omarmen als een geschenk van God. Armoede is nuttig voor hen, aangezien het hen een bron van ondeugden ontnemt en tegelijkertijd mogelijkheden biedt om de christelijke deugd beter te beoefenen. Hij ziet de armen als uitverkorenen van God, want “wie Hij liefheeft, geselt Hij”. Hun slechte situatie in het aardse leven zorgt ervoor dat ze er beter voor zorgen dat ze het niet nog veel slechter hebben in het volgende leven. Het is echter de taak van de arme deze uitverkorenheid niet te beschimpen (1 VI 1). Ze moeten dan ook bescheiden en deugdzaam leven om liefde aan te trekken. Een hoogmoedige arme vindt Vives namelijk uiterst onverdraaglijk (1 VI 2). Armen die beloven de hemel te openen voor de rijken blazen het veel te hoog van de toren. Ze zijn zelf nog niet tot de hemel toegelaten, hoe kunnen ze dan zorgen voor het zielenheil van hun schenkers (1 VI 3)? Toch moeten de armen veel en vroom bidden voor hun eigen ziel en die van hun helpers. Woordelijke dank voor de giften kan echter niet volstaan. Ook innerlijke dankbaarheid, wat betekent dat de arme de ontvangen weldaden moet onthouden, is nodig. De giften moeten ze besteden aan het levensnoodzakelijke. Zowel verkwisting als extreme gierigheid zijn uit den boze. Als er nog wat over is na het kopen van het levensnoodzakelijke, heeft de arme ook de christelijke plicht een aalmoes te schenken aan zijn lotgenoten. Christus zou dergelijke giften zelfs verkiezen boven de grote bedragen die de rijken schenken (1 VI 5). Bovendien mag iedereen die in staat is te werken niet werkloos zijn. “Het is Gods wet dat ieder mens moet werken”. Niets doen is verfoeilijk, arbeid is aangenaam (1 VI 4). Ten slotte moeten de armen ook zelf hun kinderen godsdienstig opvoeden en onderwijzen. De erfenis van deugd en wijsheid is belangrijker dan de erfenis van rijkdom. “Het leven wordt niet door voedsel in stand gehouden maar door de wil van God” (1 VI 7). Samengevat moet de arme zich dus gedragen zoals God het gewild heeft: zuiver, eenvoudig, deugdzaam, vriendelijk, bescheiden en vroom. Wie dit niet doet, is geen zalige arme (1 VI 1).

In verschillende passages trekt Vives dan ook fel van leer tegen armen en bedelaars. Zo schildert hij ze schijnbaar af als rovers die hun eigen hulpverleners verraden en bestelen, ondankbare pestbrengers van wie het beter is ze niet in huis te nemen. Dat belet velen aan hulpverlening te doen of giften te doen aan armenzorginstellingen. Het idee leeft dat misplaatste weldaden aan dergelijke

ondankbare en slechte mensen de gever meer nadeel dan voordeel zouden berokkenen (1 V 1-3)¹⁷⁹. Bedelaarskinderen die door families in huis genomen worden en zelfs in het testament van de familie opgenomen worden, bestelen en ontvluchten toch vaak hun meesters. Ze zijn onbeschaamd en verwaand, schimpen en spreken tegen, worden vraatzuchtig en onverdraaglijk. Vooral bedelaars worden niet gespaard: “als men hun leven, gebreken en dagelijkse overtredingen en misdaden overziet, zou men zich nog meer verbazen dat iemand ze nog maar een blik waardig gunt, zozeer is alles verloren wat hun wordt gegeven”. Verder hekelt hij ook de manier waarop bedelaars tewerk gaan. Ze tonen geen respect voor waar en wanneer ze bedelen. Zo vallen ze de mensen lastig tijdens de misviering en klampen ze ongewild mensen aan op straat. Hij stelt de bedelaars voor als bedekt met zweren en afschuwelijk stinkend. Het zijn egoïsten die geen oog hebben voor de gemeenschap aangezien ze geen enkele poging doen anderen te beschermen tegen hun ziektes. Velen zouden zelfs uit geldgewin hun eigen lichamen mishandelen met giftige stoffen en ziektes veinzen. Vives beweert zelfs mensen te kennen die hun eigen kinderen, en ook die van anderen die ze roven, verminken om overtuigender aalmoezen te kunnen vragen. Veel van die “nietsnutten maken uit winstbejag van de nood een deugd”. Ze houden ervan te bedelen en zouden op geen enkele andere manier een inkomen willen vergaren. Hoewel ze rijk zijn, eisen ze aalmoezen van mensen die vaak meer recht hebben op hulp (1 V 4).

Verder beklagt Vives zich over de ketterse inborst van de bedelaars. Hoewel ze het in hun smeekbedes voortdurend over God en de heiligen hebben, meent Vives dat deze hen allesbehalve interesseren. Ze beloven met groot geschreeuw dat ze voor de schenker zullen bidden, terwijl ze na het verkrijgen van een aalmoes hun schenkers gewoon uitlachen. Ze schelden God uit, roepen impulsieve verwensingen en zorgen zelfs voor verschrikkelijk lichamelijk geweld. De bedelaars zijn uiterst ondankbaar en vloeken om een te klein geldstuk of gooien zelfs giften, vergezeld van een verachting, terug naar de schenker als het niet is wat ze op het oog hebben. Enerzijds veracht hij hun hebberigheid (ze verstopen hun geld zodat ze er zelfs na hun dood niemand gelukkig mee kunnen maken) en anderzijds ook hun onbedwingbare lust om geld te verkwisten. De aalmoezen worden besteed aan braspartijen en overdadige maaltijden “zoals zelfs rijke burgers ze thuis niet gebruiken”. Vives meent dus te kunnen stellen dat ze in feite voor de herbergier bedelen, aangezien al hun aalmoezen uiteindelijk toch in zijn zakken terecht komen. Spaarzaamheid is volgens Vives zeldzaam bij wie weinig heeft, en nog veel zeldzamer bij wie dat verwierf zonder inspanning of werk. De bedelaars zijn luidruchtig aan tafel en doen geen moeite hun seksuele lusten te onderdrukken. “De

¹⁷⁹ In dit werk neem ik de manier van verwijzen naar de tekst van Vives over van Debaene's vertaling. Het eerste Arabische cijfer staat voor het deel van het boek, het Romeinse cijfer voor het hoofdstuk en de volgende Arabische cijfers verwijzen naar de paragrafen. Zo kunnen de passages in elke uitgave van *De subventione pauperum*, waarin de paginering varieert, teruggevonden worden.

gewenning aan een dergelijk leven maakt ze ongeciviliseerd, onbeschaamd, roofzuchtig, onmenselijk; de meisjes schaamteloos en wellustig.” Ze presenteren zichzelf als “de armen van Jezus Christus“, terwijl Vives ervan overtuigd is dat Jezus dergelijke armen niet zou erkennen (1 V 5).

Sommigen zien volgens Vives hun armoede als een trots. Iedereen die de bedelaars terechtwijst wordt beledigd of fysiek bedreigd. Als de gelegenheid zich voordoet om te stelen, zullen de bedelaars het zeker niet laten. “Er bestaat geen enkele eerbied voor de wet of de magistraten”. Ze menen zich alles te mogen permitteren onder voorwendsel van hun armoede. Vives gaat zelfs heel ver, door te schrijven dat de bedelaars hun woede niet willen koelen met woordenwisselingen of gevechten, maar met regelrechte doodslag. In het geheim en in groepsverband plegen ze vele moorden. Ze zorgen voor onenigheid en conflicten binnen de steden door zelf kwaad te doen of de boel op te hitsen bij spanningen (1 V 6).

Belangrijk is dat Vives niet elke arme als ondankbare ziet, aangezien hij zelf meent dat “de dankbaren boeten voor datgene waaraan de ondankbaren zich schuldig hebben gemaakt” (1 V 3). “Het gedrag van deze enkelen maakt ze allemaal verdacht” (1 V 4). Hij geeft zelf toe dat hij veralgemeent, en zijn beschuldigingen niet voor elke arme geldt. Toch komt hij niet op zijn woorden terug en benoemt hij de bedelarij als “een grote schandvlek en schandelijke etterbuil in de ingewanden van de stad” (1 V 7). Slechts enkele keren lijkt Vives empathie te willen opwekken: “Wij willen dat ze uit de ellende verheven worden, uit hun droevige en rampzalige bestaan. Wij willen dat ze als mensen worden beschouwd en medelijden waard zijn” (2 VIII 2). Elders schrijft hij “dat ons eigen medelijden de enige weg is om Gods medelijden te verkrijgen” (1 X 5).

Hoewel Vives de lezers aanzet voor iedereen goed te doen (cfr. infra), stelde hij toch een soort rangorde op met wie eerst en/ of meest geholpen dient te worden. De noden van de mensen dienen afgewogen te worden, sommigen hebben meer nodig dan anderen. Wie het geld aan eerlijke zaken besteedt, verdient het bijvoorbeeld een groter muntstuk te krijgen dan een gokker. “Geven aan gokkers en hoerenlopers, wat is dat anders dan stro op het vuur gooien, zoals het spreekwoord zegt?” (1 XI 10) Het onderscheid moet gemaakt worden op basis van de wijsheid, zeden en deugd van de ontvanger, niet op basis van eventuele verwantschap, bekendheid, vriendschap, gemeenschappelijke afkomst of wederzijds dienstbetoon (1 XI 12).

4.2.2 Hulp aan de arme: waarom en hoe?

Vives stelde een soort van rangorde van weldaden op, waar bevordering van de deugd de hoogste plaats inneemt. Wie weet wat God behaagt, wie God waardig bevonden heeft zijn geest te schenken, is het meest aan hem verschuldigd. Het is dan ook de christelijke plicht door overleg, toewijding en

inspanning deze bevordering van de deugd onder alle stervelingen te verspreiden (1 III 2). “Ik acht niemand een christen als hij zijn noodlijdende broeder niet ter hulp komt zoveel hij kan” (1 X 16). Op de tweede plaats staat geleerdheid, het vergroten van kennis in verband met de deugd. “Daardoor steekt de ene mens als het ware met zijn eigen licht het licht bij een ander aan, en deze mededeelzaamheid verkleint dat licht niet maar vergroot het juist”. Mensen uit de onwetendheid bevrijden, hun geest onderrichten, is wonderlijk. Net zoals Job, die van zijn machtige vrienden geen geschenken maar onderwijs vraagt, moet de arme onderricht worden. Hierbij wijst hij op het belang van onderwijs en de rol die het stadsbestuur hierin moet spelen. Het is vooral de jeugd die onderwezen moet worden, aangezien hij meent dat zij veel ontvankelijker zijn voor de juiste mentaliteit. In de opvoeding van de kinderen ligt de kracht voor hun verder levensloop, ze zijn als zaden voor toekomstige vruchten (1 III 3). De volgende trede op de ladder is de gezondheidszorg. Vives ziet het als een grote en hoogstaande taak om ook het lichaam te beschermen. Geneeskunde is iets goddelijks. “Een geneesheer is vele mannen waard, zegt Homeros, en de Heer beveelt geneesheren te eren” (1 III 4). Ten slotte zijn er de materiële giften: het schenken van geld. Geld geven is een plicht, maar komt pas als laatste in de rij aan bod. De weldoener staat centraal, niet de arme: “hiermee helpen is vrijgevig en eerlijk en het geeft een buitengewone voldoening”. Geven is belangrijker dan krijgen en zoals hij met bijbelpassages probeert te bewijzen is zelfs geven aan ondankbaren deugdvol. “Dat zij van ons (Vives rekent zichzelf duidelijk bij de bezittende klasse) verwachten dat wij hun de hand reiken en hulp geven, is voor ons een soort wedijver met de goddelijke positie”. Een gift doen is vooral in het christelijke belang van de gever, terwijl het perspectief van de arme volledig achterwege blijft. Enkel de nood en de ellende van de arme verlichten of zelfs doen verdwijnen door een materiële gift volstaat volgens Vives niet. Het helpt enkel de arme zelf, en draagt niet bij tot de maatschappelijke orde. De mens moet goed doen met zowel geestelijke (raad geven, bidden, inzichten verschaffen,...), lichamelijke (verzorging, werk, lijfelijke aanwezigheid,...) als uiterlijke (vriendschap, gezag, erkenning,...) middelen (1 III 7). “Het ware wezen van de christen ... die de hele mens gevoed heeft, zijn geest met de leer, zijn lichaam met voedsel. Daarom moeten wij zowel lichaam als geest weldoen, telkens als we de mogelijkheid krijgen” (1 X 17). De mens doet de natuur en God eer aan door zelf ter hulp te komen, aangezien de mens zelf moet rekenen op hulp van anderen (1 IV 3). Door iedere zwakke te helpen, wat een goede christen betaamt, wordt gebouwd aan een gemeenschappelijk welzijn (1 IV 4). Toch zal “Hij (God) onze rechter zijn en ieder van ons naargelang zijn verdiensten bij zich opnemen in de eeuwige zaligheid of ons straffen toebedelen” (1 X 1).

Hoewel Vives sterk tekeer ging tegen de ondankbare bedelaars (cfr. supra), meent hij dat geen enkele reden een goede christen van liefdadigheid zou mogen afhouden. Weldoen steekt boven alles

uit en het is een navolging van God de Vader. Vives meent dat bijna alle gebreken van de armen aan de stedelingen zelf te wijten zijn. “Wij maken ze ondankbaar doordat wij slechts traag en onwillig ter hulp komen, met onzuivere motieven, daar wij iets anders verwachten dan weldaad en dankbaarheid” (1 VIII 1). “Nu staan we toe dat bedelaars wegrotten in hun ellende” (1 VIII 4). De fouten van de armen ziet hij als in een zekere zin onvermijdelijk, de daden van die van het stadsbestuur en de burgers vrijwillig en soms zelfs duivels (1 VIII 4). Hoogmoed en eigenliefde van de burger zijn volgens Vives de grootste redenen waarom in het begin van de zestiende eeuw minder aan liefdadigheid gedaan werd (1 VII 4). Het zit in de aard van de mens om deze schuld op anderen af te schuiven. Er wordt door de burgers geprobeerd de schuld op de bedelaars te schuiven door te wijzen op hun ondeugd (1 VII 5). Een schenker mag zich niet laten weerhouden door een ondankbare reactie, net zoals Seneca reeds in de eerste eeuw na Christus beweerde. Niet geven is een grotere zonde dan een gift niet aanvaarden of appreciëren (1 VIII 2). “Als je zelf overladen bent met diamanten edelstenen, zou je dan niet met één stuiver het leven van een arme redden?” (1 VIII 5). “Iedereen die wat na zijn natuurnoodzakelijke behoeften overblijft, niet deelt met de behoeftigen, is een dief en zal door de goddelijke wetten worden bestraft” (1 IX 6). “Luxe en gezwelg” mogen daarbij niet tot de noden van de mens gerekend worden (1 XI 5). Bovendien is oneindig sparen voor het nageslacht nutteloos, omdat je toch nooit weet of het wijs of dwaas zal zijn. Een kind dat niet moet werken om iets te verkrijgen is verdorven en weet niet hoe het geld moet bewaren. Je gebruikt je verdiende geld dus beter in liefdadigheid om zo God te bedanken in een actief christelijk leven. “Door je zonen in goede bekwaamheid en een heilige geest te onderrichten zul je hun overvloedige rijkdom nalaten” (1 VIII 10- 12).

Op de vraag hoeveel liefdadigheid er door het individu moet gebeuren citeert Vives Tobias: “Geef aalmoezen naar vermogen en wend je blik niet af van gelijk welke arme. Dan zal ook de heer zijn blik niet van jou afwenden. Wees barmhartig zoveel je kunt; als je veel hebt, geef dan in overvloed; als je maar weinig hebt, geef dan met plezier een weinig” (1 XI 2). Een arme is ook een kind van God, en dus een broeder. Een gift doen aan een broeder is dankbaarheid betuigen aan God, die de gever ook alles geschonken heeft (1 XI 4). Er moet voor iedereen goed gedaan worden. God, die zichzelf tot schuldenaar verheft voor wie aan de armen schenkt, is alwaardig, waardoor de schenker niet mag afgeschrikt worden door de eventuele onwaardigheid van de bedelaar (1 XI 8). Ondanks de rangorde voor wie hulp verdient (cfr. supra) , blijft de hoofdzak dus toch dat “iedereen geholpen wordt naargelang hij het blijkt nodig te hebben, en naargelang wat voor iedereen het meeste zal opbrengen en zolang als hij het nodig heeft of onze mogelijkheden het kunnen dragen”. Giften die de armen niet helpen, zoals onnuttig gereedschap, wapens of alcohol, zijn overbodig en zelfs meer een last dan een geschenk (1 XI 12). God aanvaardt echter geen aalmoezen die een rijke gestolen of onrechtmatig

verkregen heeft. Wie dus denkt zich vrij te kunnen kopen van het vele roven en bedriegen door een klein beetje aan de armen te geven heeft het dus mis (1 XI 5).

Wat met de wijze van weldoen? "Laten we niets aan onszelf toeschrijven, maar alles aan God." Eerst en vooral meent Vives dat het met plezier gedaan dient te worden. Het moet vrijwillig gebeuren, niet uit verdriet of uit noodzaak. "Laat de weldaad dus voortkomen uit het hart dat geneigd is om te helpen en goed te doen, niet omdat je niet anders durft of omdat je je zou schamen te weigeren." Verder is het ook belangrijk snel te geven, namelijk zodra de gelegenheid zich aan beide kanten voordoet. Een weldaad nà dergelijke gelegenheid, zoals op het sterfbed of via een testament, komt te laat en is bijgevolg geen weldaad. "Snel betekent echter ook niet voordat het nodig is. Snel is voordat de noodzaak dringend is ... voordat de schaamte om te vragen het aangezicht vertrekt." Het plezier dat de weldaad vergezelt brengt een verlichte geest voort, die blij is goed gedaan te hebben en er op uit is ook in de toekomst wel te doen (1 XI 13). Aanmoedigen en terechtwijzingen, die Vives ook ziet als een soort van aalmoes en zelfs hoger inschat dan geld (cfr. supra), kunnen echter snel een verkeerde indruk wekken. Een berisping moet er komen uit de welwillende geest, zonder de schijn te wekken dat je het lastig vindt dat men beroep doet op je liefdadigheid (1 XI 14). Arrogantie is dan ook uit den boze. "Wij delen immers niet van ons bezit, maar geven enkel aan God terug wat van Hem is." Dankbaarheid tegenover God is op zijn plaats. Hij laat de mens toe weldaden te doen en deugd te verwerven en te verspreiden. Opschepperij en met je weldaden te koop lopen is dus zeker niet gepast (1 XI 15). "Zo bevalt God de liefdadigheid het meest als ze alleen aan zijn ogen wordt prijsgegeven en er geen plaats in is voor menselijke ijdelheid." Er moet naar gestreefd worden alleen God te behagen, en niet de eigen glorie. "Door hem alleen wil je gezien worden" (1 XI 16).

In zijn rangorde van weldaden en verdere opvattingen plaatst Vives het spirituele dus boven het materiële, wat in de ogen van een moderne lezer kan gelezen worden als een extreme exponent van een christelijke mensensvisie. Op zich is deze lezing niet fout, aangezien het duidelijk mag wezen dat Vives in zijn betoog een duidelijk christelijke visie op de zestiende- eeuwse situatie geeft. Anderzijds dient opgemerkt te worden dat Vives het belang van onder meer onderwijs en geneeskunde voor de gemeenschap benadrukt. "De mens heeft andermans hulp nodig om in samenleving en gemeenschap te leven, omdat er anders nooit een langdurige of betrouwbare gemeenschap zou zijn" (1 IV 1). Hij meent dat het "meer en eerder nodig is de armen te helpen omwille van de gebreken en misdaden waarmee ze hun leven vullen en die ze anderen aandoen, dan omwille van hun dagelijkse nood en gebrek aan levensmiddelen" (1 V 7). Maatschappelijk nut komt naast heiliging van het leven, maar niet erboven.

4.2.3 Rol binnen de economie: arbeid

De hoofdbekommernis bij Vives lijkt op vele momenten niet het wrede lot van de arme, maar de situatie van de samenleving, waar economische bedrijvigheid een centrale rol inneemt. In zijn pleidooi is weinig sympathie of empathie met de arme te vinden. De reden waarom ze geholpen dienen te worden is niet hun menselijke waardigheid, maar het belang voor die economische samenleving (1 V 7). Armoede is de wil van God en de mens is algemeen behoeftig. Sinds de verdrijving uit het aards paradijs mag iedereen die in staat is te arbeiden niet werkloos zijn. “Het is Gods wet dat ieder mens moet werken”. Niets doen is verfoeilijk en de grond van materiële en spirituele elende, arbeid is aangenaam en deugdvol (1 VI 4 en 2 III 1- 2). Gezonde armen moeten dan ook aan het werk worden gezet, ondanks het feit dat bedelarij soms meer opbrengt dan eerzaam werk (2 III 5). Wie geen stiel kan, moet worden opgeleid en ook ouderen en of mensen die traag van geest zijn kunnen werken. Zij moeten gemakkelijkere taken op zich nemen, zoals boodschappen ronddragen of putten graven (2 III 4). “Niemand is zo zwak dat hem alle kracht zou ontbreken om iets te doen.” Zelfs blinden kunnen in de economie ingeschakeld worden. Sommigen kunnen zich nuttig maken door hun geleerdheid of muzikale talenten aan te spreken, anderen kunnen persen bedienen of korven maken. Blinde vrouwen zijn zelfs in staat te spinnen en garen te winden (2 III 10). Arme criminelen of verkwisters moeten zwaardere taken en minder voedsel krijgen “om als voorbeeld te dienen voor anderen en opdat ze zelf spijt krijgen over hun vorig leven” (2 III 4). Hij pleit ervoor de armen te werk te stellen bij onder meer de Brugse zijdewevers, waar ze eenvoudige taken kunnen uitvoeren (2 III 5). Gezonde mensen moeten uit de hospitalen worden gehaald en aan het werk worden gezet. Gezonden die toch in het hospitaal willen verblijven kunnen dat, maar moeten er dan ook werken. “Niemand mag genotzuchtig leven van de goederen die ooit bestemd waren voor het hospitaal” (2 III 8). Bij het lezen van het traktaat wordt dus op vele plaatsen de indruk gewekt dat armenzorg vooral economisch moet renderen. Liefdadigheid is zonder meer een christelijke plicht, maar is ook economisch beargumenteerd: God belooft het individu en de gemeenschap. Zowel geestelijk als financieel, in dit leven of in het hiernamaals. “De goddelijke welwillendheid zal voor de rijken dat vermenigvuldigen waaruit ze putten om aalmoezen te geven. Voor de armen zal ze de aalmoezen vermenigvuldigen die ze eerbiedig vragen, godsvruchtig aanvaarden en verstandig besteden” (2 VI 11). Vives’ nastreven van efficiëntie in de armenzorg is erop gericht mensen te disciplineren, op te leiden, aan te passen aan de maatschappij en in te schakelen op de arbeidsmarkt.

Maakt dat van Vives een ideoloog van het kapitalisme? Niet noodzakelijk. In andere passages, die reeds in het vorige hoofdstukje aan bod kwamen, staat het economisch belang of maatschappelijk nut namelijk niet voorop, maar de christelijke plicht om aan liefdadigheid te doen. “De deugd bestaat er juist in weldaden te doen die geen winst zullen opleveren” (1 VIII 2). Verlenen van moreel inzicht

via een goede raad of berisping schat Vives bovendien zeer hoog in. Het staat los van materiële steun (1 XI 14). Bovendien keert hij zich tegen het idee van privébezit binnen de maatschappij. “Alsof ook maar één mens iets zou bezitten dat hij terecht het zijne zou kunnen noemen” (1 IX 1). God gaf aan iedereen, niet aan iemand afzonderlijk. Het nastreven van een zo groot mogelijk privébezit, waar het kapitalisme toch grotendeels om draait, is dus onnuttig en zelfs boosaardig. Privébezit is namelijk enkel nuttig als het gebruikt wordt om te delen. “Niemand mag dus negeren dat hij lichaam noch ziel noch leven nog geld gekregen heeft om alleen maar voor zichzelf te gebruiken en zichzelf te onderhouden” (1 IX 5). “Het helpt de mens niet bijeen te schrapen en te sparen tegen de wil van God in, in wiens handen ons lot berust” (1 VIII 6). Ook sparen voor het nageslacht is nutteloos. Geld moet circuleren (1 VIII 10- 16). Privébezit is dus een uiterst relatief recht en een onvervulbaar verlangen.

Zoals Debaene (naar mijn gevoel terecht opmerkt) past de aanpak van Vives binnen het economisch kader van het (vroeg)kapitalisme. Armen inzetten als arbeidskrachten en geld laten circuleren komt de Brugse economie zeker ten goede. Toch mag Vives zijn werk niet enkel daartoe gereduceerd worden.¹⁸⁰ De christelijke bekommernis om het lot van de arme, die in zijn werk ook sterk gepropageerd wordt, is namelijk in strijd met puur economische drijfveren voor het verlenen van armenzorg. De arme is geen economische machine, maar een bondgenoot in een actief en deugdzzaam christelijk leven.

4.2.4 Rol van de stedelijke overheid

Op alle vier de niveaus van weldaden (bevordering van de deugd, geleerdheid, gezondheidszorg en materiële giften) kent Vives de lokale overheid een heel belangrijke verantwoordelijkheid toe. In het voorwoord van zijn traktaat, waarin hij zich richt tot het stadsbestuur van Brugge, schrijft hij: “zoals het voor een gezinshoofd een schande is toe te laten dat in zijn rijke huishouden iemand hongerlijdt of vernederd wordt door naaktheid of voddenkledij, zo past het ook niet dat in een allesbehalve arme stad de magistraten zouden dulden dat sommige burgers onder armoede gebukt gaan”. De politiek moet de gelijkgezindheid bij de burgers bevorderen. De mens moet namelijk in samenlevingsverband met onderlinge hulp leven om te kunnen blijven bestaan (1 IV 1). Het is de taak van een goed leider of bestuur te waken over eenheid van deze samenleving. Het algemeen belang, dat boven ieders eigenbelang staat, moet immers verdedigd worden. Hij vergelijk de stedelijke gemeenschap met het menselijk lichaam. Een stadsbestuur dat zijn armen verwaarloost is als een dokter die meent dat de handen en voeten van een lichaam niet verzorgd moeten worden: beide zijn ze gevaarlijk (2 I 1). Onenigheid, die er bijvoorbeeld komt door te grote verschillen tussen rijk en arm,

¹⁸⁰ Vives (J. L.) en Debaene (R.), vert. *Over de hulp aan de armen*. p. 25.

moeten ten allen tijde vermeden worden (2 I 2). Aangezien hij meent dat de wereldse samenleving een voorbereiding is op een hemelse samenleving vol liefde en eenheid, is het nodig en logisch dat de staat in de aardse samenleving moraliseert en disciplineert (1 IV 1). Hoewel Vives wijst op de vaak ondankbare en criminele aard van de bedelaars, meent hij dat overheden zich veeleer moeten bezighouden met het (preventief) maken van goede burgers dan met het (repressief) bestraffen van slechten (2 I 5).

Ten eerste neemt de lokale overheid ook een belangrijke rol in bij de ziekenzorg. “De stadsbesturen mogen dit niet veronachtzamen, zowel om de zieken te hulp te komen als om te verhinderen dat de ziekten zich verspreiden” (1 I 4). Het stadsbestuur moet ervoor zorgen dat de hospitalen, waar men onder meer zieken voedt en verzorgt en kinderen opvoedt, efficiënt gerund worden. Gezonde armen moeten uit de hospitalen verwijderd worden, de vermogens van de hospitalen moeten bijgehouden worden en iedere zieke bedelaar moet voldoende te eten krijgen. Door een gebrek aan voedsel zouden zowel lichamelijk als geestelijk zieken nog zieker worden (2 III 11). Vooral geesteszieken moeten genezen worden. Omdat er op de wereld niets hoger is dan de mens, en in de mens niets hoger is dan de geest, is het volgens Vives de hoogste weldaad om iemands geestelijke gezondheid te herstellen of gezond te houden. Gezondheid van de geest primeert boven lichamelijke gezondheid (2 III 12). Bovendien is het volgens Vives de taak van het stadsbestuur om alle zieke bedelaars op te vangen. Dit betekent ook dat er nieuwe hospitalen moeten worden opgericht indien er niet genoeg plaats is. Er moet voor gezorgd worden dat een geneesheer, een apotheker en dienaars en dienaressen in dienst worden genomen (2 III 13). Vives legt op dat de controle van dergelijke hospitalen gebeurt door twee verkozen raadsleden en een secretaris die door het stadsbestuur worden aangesteld. Elk hospitaal kent twee curatoren die instaan voor het bestuur, de inkomsten noteren, het aantal en de namen van wie onderhouden wordt en de reden waarom ieder individu daar is terechtgekomen. Deze info moet meegedeeld worden aan het Brugse stadsbestuur (2 II 4).

Dat Vives pleit voor een telling van het aantal armen, blijkt uit het feit dat hij ook voorstelt dat de armen die thuis wonen zich laten registreren bij twee raadsleden. Deze jaarlijks door de stadsraad verkozen inspecteurs moeten waardige en deugdzame mannen zijn die in dienst van de stedelijke overheid de noden van de armen binnen de stad grondig en correct onderzoeken. De noden van de mensen, hun vroegere levenssituatie en de reden van hun armoede moeten uitvoerig genoteerd worden (2 II 5 en 2 V 1). Ook gezonde bedelaars zonder vaste woonplaats moeten aan het stadsbestuur hun naam en de reden van hun bedelen bekendmaken. Zieke bedelaars hebben een kennis nodig die over hun leven getuigt en moeten samen met een arts (om de ziekte te bevestigen) voor enkele raadsleden verschijnen (2 II 6). Gezonde bedelaars uit andere steden moeten de stad uit gestuurd worden, maar moeten reisgeld meekrijgen (2 III 3). Zowel de kinderen, jonge mannen als

ouderen moeten door de inspecteurs streng worden opgevolgd en er moet uitgekeken worden voor bedrog. Er moet toegezien worden op de manier van leven: wie niet spaarzaam en zuiver leeft moet worden bestraft met een berisping of zelfs een opsluiting (2 V 1- 2). De namen van de personen die niet willen meewerken worden bovendien ook aan de stadsraad meegedeeld (2 II 7). Opmerkelijk is dat Vives er ook voor pleit dat de inspecteurs zich op de hoogte houden van de jeugd en de kinderen van de rijken. Hun vaardigheden en bezigheden moeten gecontroleerd worden. Voorkomen is immers beter dan genezen (2 V 3). De inspecteurs mogen er echter enkel op wijzen dat iemand in nood is. Ze zijn niet bevoegd ervoor te zorgen dat iemand een bepaalde geldsom ontvangt. Het is de taak van de verantwoordelijken voor de aalmoezen binnen de stadsraad om de omvang van de steun die verleend moet worden te bepalen. Zo moet voorkomen worden dat rijken profiteren van hulp die eigenlijk voor armen bedoeld is (2 III 16- 17).

Het is de taak van de afgevaardigden binnen het stadsbestuur om de verborgen noden, ook bij welopgevoede mensen die getroffen werden door een plotse tegenslag (ziekte, brand, krijgsgevangenschap, ...), op te sporen en aan de raad te rapporteren. De namen van de hulpbehoevenden dienen echter pas gekend te zijn indien er daadwerkelijk hulp wordt verleend. Zo weet de schenker wie hij helpt en weet de hulpbehoevende wie hij dankbaar moet zijn (2 VII 4).

Zoals in het vorige hoofdstukje duidelijk werd, hecht Vives veel belang aan het tewerkstellen van armen. Hij ziet het dan ook als de taak van het openbaar gezag om de mensen die geen werk vinden aan afzonderlijke ambachtslui toe te wijzen en de gezonden uit de hospitalen te halen. Ook zou het stadsbestuur de armen die over de nodige kennis en kunde beschikken de opdracht moeten geven om te vervaardigen wat nodig is in de openbare ruimte: gebouwen, riolen, standbeelden, kanalen, ... (2 III 6). Door de registratie van de armen heeft het stadsbestuur namelijk zicht op hun competenties.

Vives legt ten slotte een grote verantwoordelijkheid bij de stedelijke overheid als het gaat om het beschermen van kinderen tegen armoede. Verlaten kinderen moeten in een hospitaal worden verzorgd om later naar een openbare school te worden gebracht. Daar krijgen zowel jongens als meisjes opvoeding, leren ze schrijven, verwerven ze de juiste christelijke vroomheid en mentaliteit en worden ze gevoed. Kinderen moeten verstandig leren leven en leren tevreden zijn met het kleine (2 IV 1- 3). Grote en geleerde mannen, wiens onmetelijke weldaden reeds door Aristoteles bejubeld werden, moeten volgens Vives bereid zijn in naam van de staat de taak op zich te nemen de jeugd te onderwijzen. Deze leermeesters moeten intelligent en erudiet zijn en over een eerlijk en gezond oordeelsvermogen beschikken (1 III 3). Het is de taak van stadsbestuurders om voldoende geld vrij te maken om de beste leermeesters aan te trekken. "Het zal een kleine investering zijn met grote

verdiensten voor de stad" (2 IV 1). De opleiding van de "toekomstige vruchten" is namelijk belangrijker dan de verrijking van de stad (1 III 3).

Over de financiering van dit alles zegt Vives het volgende: "ver van dat ik zou geloven dat er geld te weinig zal zijn, ben ik er stellig van overtuigd dat er meer dan genoeg zal zijn, zodat we niet alleen in de dagelijkse behoeften kunnen voorzien maar ook in uitzonderlijke" (2 VI 1). Hij verwijt de kerkelijke leiders, die de taak van de armenzorg op zich namen, dat er te veel geld in hun eigen zakken verdween. Er werd te veel gestreefd naar pracht, hoogmoed en luxe (2 VI 2). "Kerkelijke leiders zouden een groot aantal armen kunnen verheffen met hun inkomen, als ze dat willen" (2 VI 3). Daarom moet de stedelijke overheid de taak van de armenzorg op zich nemen en het geld samenbrengen. Vives vindt dat alle jaarlijkse inkomsten (schenkingen, omhalingen, verkoop, ...) van de hospitalen in rekeningen moeten worden opgenomen. Hij is er van overtuigd dat deze inkomsten volstaan om de inwoners van de hospitalen te onderhouden en zelfs ook mensen erbuiten te helpen. De rijkelijke inkomsten van de hospitalen vragen natuurlijk een correct beheer. Door de inkomsten bij te houden kunnen de hospitalen elkaar helpen: de rijke geven aan de arme wat ze te kort hebben. Dit kan en moet zelfs gebeuren over de stadsgrenzen heen. Zoals eerder vermeld dienen per hospitaal twee curatoren rekenschap af te leggen aan de stadsraad (2 VI 4). De bestaande instellingen (cfr. supra) kunnen dus blijven bestaan, maar moeten efficiënter gerund worden. Los daarvan meent Vives dat iedereen bij zijn dood iets moet nalaten voor de armen, "in verhouding tot zijn vermogen". Armen helpen staat voor een goede christen hoger aangeschreven dan een begrafenis vol pracht en praal. Op de begrafenis wordt eten en geld uitgedeeld. De stedelijke overheid moet hiervan ingelicht worden, zodat die erop kan toezien dat "niet zou gegeven worden aan wie het minst nodig heeft" (2 VI 5). Daarnaast bestaat de mogelijkheid ook, enkel in geval van geldtekort, kistjes te plaatsen bij de voornaamste heiligdommen van de stad waarin iedereen een kleine bijdrage kan doen. De stadsraad moet twee eerlijke, vrome en onhebzuchtige mannen aanstellen die verantwoordelijk zijn voor de kistjes (2 VI 6). Grote sommen geld moeten bij verantwoordelijken voor de liefdadigheid weggehaald worden. De verleiding grote sommen geld te gebruiken voor eigen verrijking is namelijk groter dan bij kleine sommen het geval is. Het meeste geld moet dan ook op een veilige plaats worden bewaard. Een kleine som moet echter altijd bij de raad aanwezig blijven. Deze zal toch snel worden besteed aangezien "er altijd armen in jullie midden zullen zijn" (2 VI 7). Bij een gebrek aan middelen om de armen te helpen, heeft het stadsbestuur de plicht financiële steun te vragen bij de rijken. Later, als er weel voldoende aalmoezen zijn, kunnen de rijken, indien ze dat wensen, terugbetaald worden (2 VI 9). Daarnaast moet de stedelijke overheid besparen op publieke bestedingen (zoals feestmaaltijden, gastgeschenken, jaarlijkse spelen en stoeten) om meer budget aan de armenzorg te kunnen besteden. De publieke bestedingen ziet Vives

toch maar als het nastreven van genot, hoogmoed en eerzucht. Een vorst die dit niet aanvaardt, is “op een kinderachtige en dwaze manier eerzuchtig of zelfs idioot” (2 VI 10). Naast de financiële middelen, die er volgens Vives zeker genoeg zullen zijn, is het vooral “belangrijk dat je kijkt hoeveel vertrouwen je hebt in de Almachtige” (2 VI 12). Men dient niet op de menselijke voorzieningen te vertrouwen, maar op God en Christus (2 VI 13).

4.2.5 Besluit

Vives' traktaat laat op veel momenten een ietwat bevreedende indruk na. Enerzijds wordt duidelijk dat hij een ultieme realisatie van het christelijke (middeleeuwse) caritasidee nastreeft. Door de armenzorg heel rationeel aan te pakken en willekeur uit te schakelen, te focussen op onderwijs als remedie tegen armoede en een grote verantwoordelijkheid aan de (stedelijke) overheid toe te schrijven probeert hij duidelijk de verwezenlijking van het christelijke geloofsideaal te optimaliseren. Anderzijds komen ook zuiver rationele overwegingen voor het bestrijden van armoede op de voorgrond te staan. Armenzorg draagt bij aan de stabiliteit van de gemeenschap, de vrede tussen de burgers, de veiligheid en de politieke stabiliteit van de stad. Verplichte tewerkstelling, het bijbrengen van morele lessen en disciplineren, desnoods met politionele diensten, moeten de verzieking van de samenleving door de bedelaars kunnen genezen. Armenzorg en naastenliefde hebben dus ook een duidelijk praktisch nut, niet enkel een religieus.¹⁸¹

Het kan als middeleeuws opgevat worden dat ook bij Vives vooral het uiteindelijke lot van de weldoener het belangrijkste is, en niet dat van de hulpbehoevende. Het is echter niet meer het zielenheil van de individuele schenker bij het laatste oordeel dat centraal staat. De individuele weldoener dient volgens Vives desondanks aan liefdadigheid te doen, maar dit als deel van zijn of haar actieve christelijke leven: het is je plicht als christenen je naaste te helpen waar mogelijk. Op een hoger niveau kan de hele gemeenschap aanzien worden als weldoener, met het stadsbestuur als vertegenwoordiger van die gemeenschap. Als de schenker op een rationele en correcte manier aan liefdadigheid en constructieve armenzorg doet, komt dat ook de schenker, dus de hele gemeenschap, ten goede. De overwegende toon in het traktaat is dat de bedelaar niet geholpen dient te worden uit empathische overwegingen of om hem uit de ellende te verlossen, maar omdat hij de samenleving verziekt. Het probleem is niet de individuele nood, maar het maatschappelijk ongemak en gevaar dan van de arme uitgaat. De populaire opvatting dat Vives in zijn traktaat definitief afrekenet met de middeleeuwse armentheorie en daarmee het zwaartepunt verlegd van de gevers en hun eeuwig heil naar de ontvangers van het aalmoes¹⁸² dient dus minstens genuanceerd te worden. Armoede bleef ook voor Vives het resultaat van een verborgen Goddelijk plan. Verschillend met zogenaamde "typisch middeleeuwse" beschouwingen, zoals die van Thomas van Aquino, is armoede volgens Vives daarom nog geen onafwendbaar gegeven en kan ze bijgevolg wel aangepakt worden.

¹⁸¹ Ik volg Debaene deels in zijn ambigue opvatting van het traktaat. Vives (J. L.) en Debaene (R.), vert. *Over de hulp aan de armen*. pp. 11- 32.

¹⁸² Michielse (H. C. M.). "Secours van den aermen. Jan Lois Vives, de hervorming van de armenzorg rond 1525 en de opkomst van een 'andragogische' technologie." In: Tijdschrift voor agologie, 5 (1986), pp. 267- 287.

Bij het lezen van *De subventionem pauperum* kan een moderne lezer niet om enkele tegenstrijdigheden heen. Zoals ook in dit korte overzicht meermaals duidelijk werd, lijkt Vives zichzelf op verschillende plaatsen tegen te spreken. Is het nu de arme zelf die schuldig is aan zijn situatie (schildert ze af als criminelen, gebruikt ze als zondebok), is de hele samenleving schuldig (door hoogmoed en eigenliefde) of is armoede deel van het verborgen Goddelijk plan? Moet de arme actief zijn situatie proberen te verbeteren om moet hij passief God's plan aanvaarden? Moet de stedeling vooral schenken tijdens zijn leven of iets nalaten bij de begrafenis? Is het belang van een kleine monetaire gift nu groot of klein? Komt liefdadigheid de gemeenschap ten goede, maar treedt God toch op als rechter bij het individuele zielenheil? Moet je als christen iedereen helpen of is er toch een bepaalde rangorde? Propageert hij geen ultiem christelijk leven, maar gebruikt naast Bijbelpassages ook argumenten van mensen die hij zelf heidenen noemt (Seneca, Socrates, Plato, Aristoteles, ...)?¹⁸³ Is weldoen een christelijke burgerplicht of moet het vrijwillig gebeuren? ... Deze wijvingen binnen zijn traktaat tonen dat ook Vives zelf met het moeilijke vraagstuk worstelde. Het toont de onontkoombare moeilijkheden die aanwezig zijn bij elke poging om constructief aan een samenleving te werken.¹⁸⁴

Hoewel de inzichten van Vives niet altijd nieuw of revolutionair zijn (denk aan de beschrijvingen van de bedelaars in onder meer het *Liber vagatorum* en de maatregelen in verband met armenzorg die in leper werden doorgevoerd), zorgde Vives toch voor een grote stap voorwaarts in de sociale politiek. Door niet te blijven steken in individuele liefdadigheid en af te stappen van het louter materieel steunen van individuele armen zette hij mee de deur open voor een gecoördineerde en doeltreffende armenzorg op grote schaal. Door te wijzen op de grote rol die de stedelijke overheid in dit proces heeft, waarmee hij dus afstapt van de organisatie op parochiaal niveau, stelt hij constructieve oplossingen voor. Door een poging te doen de opvattingen over christelijke liefdadigheid anders te oriënteren (maar toch duidelijk binnen een katholiek denkkader te blijven plaatsen) slaagde Vives er als humanist met een grote reputatie in een concrete synthese te maken van zijn visie (die hij ongetwijfeld deelde met veel humanisten en beleidsvoerders uit zijn tijd) en deze op grote schaal te verkondigen.

¹⁸³ Hierover zegt Vives zelf dat als zelfs zij, die God niet kenden, tot die inzichten kwamen een christen het zeker moet kunnen.

¹⁸⁴ Vives (J. L.) en Debaene (R.), vert. *Over de hulp aan de armen*. p. 32.

Hoofdstuk 5: Cornelis Everaert

5.1 Everaert in de literatuur

Over Cornelis Everaert en zijn spelen verschenen, naast verschillende kleinere werken en publicaties, twee grote basiswerken. Het eerste werd geschreven door Muller en Scharpé en droeg de titel *Spelen van Cornelis Everaert*.¹⁸⁵ Zij behandelden het leven van de Brugse rederijker, bundelden voor het eerst zijn 35 spelen in gedrukte vorm en voorzagen deze van aantekeningen. Het eerste deel van het verzamelwerk verscheen in 1898. In 1900 werd dit aangevuld met een tweede deel, waardoor de eerste integrale uitgave van Everaert zijn repertoire een feit werd. In 1920 werd met een toevoeging van een inleiding en aantekeningen de laatste hand gelegd aan de publicatie. Muller en Scharpé kregen al snel veel lof voor hun publicatie. De Gentse filoloog Willem de Vreese omschreef het als een “degelijk werk” en achtte het een zeer handige publicatie bij de studie van zowel het zestiende- als negentiende- eeuwse West- Vlaams.¹⁸⁶ Ook de neerlandicus Jan Arend vor der Hake omschreef de publicatie als een “schat van geleerdheid” en “fundamenteel en dus onmisbaar voor de studie van’t 16de- eeuwse Westvlaams”.¹⁸⁷ Het werk van Muller en Schapé werd dus vooral geprezen vanuit taalkundig en cultuur- historisch oogpunt, terwijl Everaert zelf vaak afgeschilderd werd als een “vervelende en onleesbare rijmelaar”.¹⁸⁸ Dit bleef lang het basiswerk voor iedereen die onderzoek wou doen naar, of gewoon interesse had in Everaert en zijn werken.

Het duurde tot 2005 vooraleer het volledige repertoire van Everaert opnieuw werd uitgegeven en van inleidingen, annotaties en woordverklaringen voorzien.¹⁸⁹ Hüsken, de editeur van dit tweede grote basiswerk, zag de noodzaak om het werk van Muller en Scharpé aan een kritische reflectie te onderwerpen. Hij geeft namelijk aan dat Muller en Scharpé enkele leesfouten maakten en vooral te kort schoten bij het verschaffen van extra informatie bij de spelen. Lezers behoeven volgens Hüsken meer steun bij de lezing van de spelen, vooral als het om woordverklaringen gaat, dan de editoren in hun te beknopte aantekeningen aanreikten. Vooral de religieuze, maatschappelijke, economische, historische en politieke achtergrond van de spelen kregen te weinig aandacht. Hüsken vond dat vooral de “comparatiespelen” (teksten waarin religieuze figuren metaforisch voorgesteld werden) en

¹⁸⁵ Muller (J. W.) en Scharpé (L.), eds. *Spelen Van Cornelis Everaert*. LVIII + 662 p.

¹⁸⁶ De Vreese (W. L.). “De Spelen van Cornelis Everaert.” In: *Het Belfort*, 14 (1899), pp. 67- 71.

¹⁸⁷ Vor der Hake (J. A.). “Spelen van Cornelis Everaert. Met inleiding en aantekeningen uitgegeven door Dr. J.W. Muller en Dr. L. Scharpé.” In: *De Nieuwe Taalgids*, 15 (1921), pp. 101- 104.

¹⁸⁸ Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert: Opnieuw uitgegeven, van inleidingen, annotaties en woordverklaringen voorzien. Deel I*. p. 8.

¹⁸⁹ Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert: Opnieuw uitgegeven, van inleidingen, annotaties en woordverklaringen voorzien*. Hilversum, Verloren, 2005, 2 dln., 1039 p.

spelen die naar aanleiding van belangrijke politieke gebeurtenissen geschreven werden te weinig duiding kregen. Daarom werd bij elk spel een aparte inleiding toegevoegd. Hierin gaat Hüsken dieper in op de achtergrond van het spel, een korte samenvatting van de inhoud, opmerkingen over de inhoud en gegevens over de opvoering. Bijzondere aandacht werd geschonken aan de uitvoerige woordverklaring onderaan de pagina's, wat een veel duidelijkere lezing van de teksten mogelijk maakt. Hoewel de publicatie van Muller en Scharpé zijn waarde zeker behoudt, biedt Hüsken een vernieuwde en verfrissende kijk op Everaert en zijn werken.¹⁹⁰

Wat hier volgt is een kort en ongetwijfeld onvolledig overzicht van publicaties die rond Cornelis Everaert en/ of zijn werk verschenen. Voor de publicatie van het eerste verzamelwerk van Muller en Schapé kreeg Cornelis Everaert nog relatief weinig aandacht. Het is Jan- Frans Willems, Vlaams schrijver en actief lid van de Vlaamse Beweging, die reeds in 1842 een kort artikel in het tijdschrift *Belgisch Museum* aan de Brugse rederijker wijdde. Hij wees hierin op het bestaan van een handschrift dat zich sinds 1837 in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel bevindt en vijfendertig werken van Everaert bevat.¹⁹¹ Hij kwam dit te weten doordat Ferdinand Augustijn Snellaert een handgeschreven afschrift van Everaerts repertoire maakte en dit via de toenmalige Belgische eerste minister Nothomb aan hem liet weten. Het oorspronkelijke doel zou geweest zijn om de spelen van Everaert door Joseph Octave Delepierre in het Frans te laten vertalen en uit te geven.¹⁹² Willems meende in zijn beknopt artikel dat Everaert een "byzondere onderscheiding" verdiende, maar haalde toch aan dat zijn stukken "meestal losbandig, ja op sommige plaatsen zelfs obscene zyn, zo dat ik het niet zou durven wagen dezelve in haer geheel te laten drukken".¹⁹³ Snellaerts doel om het volledige repertoire van Everaert in gedrukte vorm uit te geven werd dus op de lange baan geschoven. Na Willems zijn kort betoog volgt, ter illustratie van Everaerts "waerlyk geestige" stukken, zijn eigen transcriptie van het *Esbatement van den Visscher*.¹⁹⁴ Slechts enkele stukken van Everaert werden in de daaropvolgende periode getranscribeerd en in gedrukte vorm uitgegeven. Johannes van Vloten publiceerde in zijn boek *Het Nederlandsche Kluchtspel van de 14de tot de 18de eeuw* uit 1854 verschillende (fragmenten van) spelen van Everaert. Uit het handschrift maakte hij gedeeltelijke publicaties van de volgende spelen: *Esbatement van den Visscher* (verzen 86- 95, 132- 135, 140- 142, 146- 177 en 242- 275), *Esbatement van 't Wesen* (verzen 227- 252, 265- 320, 343- 352, 361- 380 en 401- 483), *Esbatement van den Coopman* (verzen 1- 17, 222- 308 en 397- 408), *Esbatement van Stout*

¹⁹⁰ Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert. Deel I.* pp. 7- 9.

¹⁹¹ Willems (J. F.). "Cornelis Everaert, toneeldichter van Brugge." In: *Belgisch Museum voor de Nederduitsche Tael- en Letterkunde en de Geschiedenis des Vaderlands*, 6 (1842), pp. 41- 51.

¹⁹² Muller (J. W.) en Scharpé (L.), eds. *Spelen Van Cornelis Everaert.* pp. XLVI- XLVII.

¹⁹³ Willems (J. F.). "Cornelis Everaert, toneeldichter van Brugge." p. 41.

¹⁹⁴ Willems (J. F.). "Esbatement van den Visscher." In: *Belgisch Museum voor de Nederduitsche Tael- en Letterkunde en de Geschiedenis des Vaderlands*, 6 (1842), pp. 52- 66.

en *Onbescaemt* (verzen 5- 32 en 92- 134) en *Tspel vanden Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn* (verzen 14- 82, 112- 119, 137- 166, 192- 197, 214- 218, 296- 305 en 316- 331). Twee spelen, namelijk het *Esbatement van der Vigelie* en het *Esbatement van Scaemel Ghemeente ende van Trybulacie*, verschenen volledig in zijn boek.¹⁹⁵ In 1855 publiceerde van Vloten ook nog *Tspel van den Crych*.¹⁹⁶ In navolging van van Vloten publiceerden Hendrik Quirinus Janssen en Johan Hendrik van Dale vijf jaar later het volledige *Spel van Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn* in het tijdschrift *Bijdragen tot de Oudheidkunde en Geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch- Vlaanderen*. In ditzelfde tijdschrift gaf van Vloten in 1862 ook *Tspil van Tilleghem* en het *Esbatement van Scaemel Ghemeente ende van Trybulacie* in hun geheel uit. In België was het vooral de eerder aangehaalde Snellaert die er tevergeefs voor pleitte de werken van Everaert te publiceren. Toen Muller en Scharpé aan hun publicatie van het repertoire van Everaert begonnen, waren dus slechts enkele van zijn werken uitgegeven. De Nederlander Muller, die actief was in Leiden, en de West- Vlaamse Scharpé besloten eind negentiende eeuw de handen in elkaar te slaan. Ze waren niet tevreden over de kwaliteit van de reeds verschenen publicaties en wilden bovendien het volledige oeuvre van de Brugse rederijker bundelen. Ze werkten samen aan hun ambitieus project dat uiteindelijk volledig voltooid werd in 1920.¹⁹⁷

Zoals Muller en Scharpé zelf terecht opmerkten, zorgde hun publicatie ervoor dat de interesse in de figuur Cornelis Everaert toenam. Zoals reeds vermeld zorgde het verschijnen van de publicatie zelf voor positieve reacties bij onder meer historici en filologen. De toonaangevende publicatie zorgde ervoor dat Everaert en zijn spelen toegankelijker onderwerpen werden voor verder onderzoek in de twintigste eeuw. Toch bleven publicaties rond Everaert zowel in hoeveelheid als omvang behoorlijk beperkt. Everaert kreeg zo voornamelijk vermeldingen in overzichtswerken, lexica of biografische woordenboeken. Zo is hij terug te vinden in het *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*¹⁹⁸, het *Biografisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*¹⁹⁹, het *Lexicon van West- Vlaamse schrijvers*²⁰⁰ en Kalff zijn *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*.²⁰¹ Toch verschenen er

¹⁹⁵ Muller (J. W.) en Scharpé (L.), eds. *Spelen Van Cornelis Everaert*. pp. XLIII- L.

¹⁹⁶ Onder de eigen titel *'s Werelds bestaan*. Van Vloten (J.). *'s Werelds bestaan*. Zinnespel van Corn. Everaert, naar zijn onuitgegeven eigen handschrift." In: *Dietsche Warande*, 1 (1855), pp. 405- 429.

¹⁹⁷ Muller (J. W.) en Scharpé (L.), eds. *Spelen Van Cornelis Everaert*. pp. XLIII- L.

¹⁹⁸ Ter Laan (K.). "Cornelis Everaert." In: Ter Laan (K.). *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*, G. B. van Goor Zonen's Uitgeversmaatschappij, Den Haag, 1952, p. 150.

¹⁹⁹ Frederiks (J. G.) en Van den Branden (F. J.). "Cornelis Everaert." In: Frederiks (J. G.) en Van den Branden (F. J.). *Biografisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*, Amsterdam, L. J. Veen, 1891, p. 241.

²⁰⁰ Schepens (J.). "Cornelis Everaert." In: Bonneure (F.), Schepens (J.), Seys (R.) en Van Der Hoeven (J.), eds. *Lexicon van West- Vlaamse schrijvers, Deel 2*. Brugge, Vereniging van West-Vlaamse Schrijvers, 1985, p. 244.

²⁰¹ Kalff (G.). "Cornelis Everaert." In: Kalff (G.). *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde. Deel 3*. Groningen, J. B. Wolters, 1907, pp. 61- 69.

ook enkele hoofdstukken in boeken en artikelen die speciaal aan Everaert en zijn werk gewijd zijn. Via de publicatie maakte Muller het zichzelf mogelijk om de spelen te analyseren als een spiegel van de maatschappelijke toestanden aan het begin van de zestiende eeuw.²⁰² Groot zag Everaert als een hekkensluiter van een tijdperk²⁰³ en Buitendijk wijdde in zijn boek *Zuidnederlandse literatuur der Contra- Reformatie* een hoofdstukje aan de Brugse rederijker.²⁰⁴ Roland Willemyns deed beknopt onderzoeken naar “drank en spel” en de “verkeerde wereld” in de spelen van Everaert.²⁰⁵ Ook werd er, bijvoorbeeld door Moser²⁰⁶ en Van der Blom²⁰⁷ dieper ingegaan op specifieke spelen van Everaert. Daarnaast werden er ook discussies gevoerd in verband met werken die al dan niet aan Cornelis Everaert toegeschreven dienen te worden. Zo meende Willem van Eeghem dat Everaert de auteur zou zijn geweest van een Brugs spel dat opgevoerd werd tijdens de Gentse rederijkerswedstrijd van 1539.²⁰⁸ Deze bevinding werd door Erné bevestigd²⁰⁹, terwijl Dirk Geirnaert ze op zijn beurt in twijfel trok.²¹⁰ Ten slotte zorgde de publicatie van Muller en Scharpé ervoor dat de spelen van Everaert toegankelijker werden voor studenten. Zo kon Koen Temmerman voor zijn proefschrift onderzoek doen naar het sociale wereldbeeld van de Brugse rederijker.²¹¹ Dat de uitgave van Muller en Scharpé niet voor iedereen uitgebreid genoeg was, wordt geillustreerd door een reeks masterscripties die in het jaar 1982 aan de Universiteit van Gent verschenen. Vijftien masterstudenten Germaanse filologie maakten elk een tekstuitgave met aantekeningen en glossarium van minstens één spel van Everaert. In totaal werden 31 stukken behandeld in deze masterscripties.²¹²

²⁰² Muller (J. W.). “Cornelis Everaerts spelen als spiegel van de maatschappelijke toestanden zijns tijds.” pp. 433-486.

²⁰³ Groot (V. S. D. S.). “Cornelis Everaert (plm. 1485- 1556, 14 Nov.). De heksluiter van een tijdperk.” 183- 192.

²⁰⁴ Buitendijk (W. J. C.). “Hoofdstuk II. Cornelis Everaert.” In: Buitendijk (W. J. C.). *Zuidnederlandse literatuur der Contra- Reformatie. Groningen*, J. B. Wolters, 1942, pp. 100- 115.

²⁰⁵ Willemyns (R.). “De ‘Verkeerde wereld’ van Cornelis Everaert.” In: *De Nieuwe Taalgids*, 72 (1979), pp. 200-203. En Willemyns (R.). “Drank en spel bij Cornelis Everaert. Verklaring van enkele woorden en uitdrukkingen.” In: *Biekorf*, 68 (1967), pp. 75- 84.

²⁰⁶ Moser (N.). “Maria verklaard. Everaert als exegeet in *Maria ghecompareirt byde claerheyt* (1511).” In: Van Dijk (H.) en Ramakers (B. A. M.), eds. *Spel en spektakel. Middeleeuws toneel in de Lage Landen*, Amsterdam, Prometheus, 2001, pp. 246- 262.

²⁰⁷ Van der Blom (N.). “Cornelis Everaert, Spel vanden wyngaert vss 310-312 en 26-27.” In: *De Nieuwe Taalgids*, 74 (1981), pp. 490- 493.

²⁰⁸ Van Eeghem (W.). “Cornelis Everaert op het Landjuweel te Gent (1539).” In: *Toneelgids*, 25 (1938- 1939), pp. 5- 6 en 15- 20.

²⁰⁹ Erné (B. H.) en Van Dis (L. M.), eds. *De Gentse Spelen Van 1539*. ’s-Gravenhage, Nijhoff, 1982, 2 dln, 647 p.

²¹⁰ Geirnaert (D.). “Een Brugse bruiloft met Everaert?” In: *Jaarboek De Fontaine*, 29- 30 (1987- 1988), pp. 9- 47.

²¹¹ Temmerman (K.). *Cornelis Everaerts maatschappelijke spelen: een speurtocht naar het sociale wereldbeeld van een laat- middeleeuws rederijker*. Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 1979, 250 p.

²¹² Bijvoorbeeld: Van Linden (W.) *Cornelis Everaert: Tspel Van Maria Gehcompareirt Byde Stede Van Jherusalem In Glorien Gheresen (1527); Tspel Vander Nichte; Tspel Van Eender Jubile (1534) : Tekstuitgave Met Inleiding, Verklarende Aantekeningen En Glossarium*. Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 1982, s. p. en Van de Putte (D.). *Cornelis Everaert: Tspel Van Maria Gheleken Byden Throon Van Salomon Fol*.

Belangrijker is echter dat Wim Hüsken zich in de jaren negentig van de twintigste eeuw ging toeleggen op onderzoek naar de Brugse rederijcultuur.²¹³ Hij raakte in het bijzonder geïnteresseerd in Cornelis Everaert en ging er dan ook enkele (korte) artikels over publiceren.²¹⁴ De editie van J.W. Muller en L. Scharpé schoot hierbij volgens Hüsken ernstig tekort in woordverklaring. Ze lieten namelijk veel onverklaard, omdat ze Everaerts woordvormingen en zinnen moeilijk konden ontleden. Mogelijke betekenissen van woorden of zinnen werden vaak niet gevonden, waardoor het verstaan van hele scènes of zelfs het volledige spel bemoeilijkt werd. Volgens Frida Balk-Smit Duyzentkunst is dat ook de voornaamste reden waarom Everaerts spelen relatief weinig aan bod kwamen in zowel filologisch als historisch onderzoek.²¹⁵ Het is de ‘Commissie voor opdrachten en adviezen op het gebied van de geschiedenis van de Nederlandse letterkunde’ die Hüsken in december 1996 vroeg om een nieuwe uitgave van de spelen van Cornelis Everaert te maken. Na vele jaren van intensief onderzoek kwam de publicatie er uiteindelijk in 2005.²¹⁶ Hüsken kreeg veel lof voor zijn werk. Zo schreef Moser dat Hüsken het moeilijke taalgebruik van Everaert door zorgvuldige woordverklaringen begrijpelijk heeft gemaakt voor moderne lezers.²¹⁷ Hij kreeg in 2006 zelfs de driejaarlijkse Kruyskamp-prijs van de “Maatschappij der Nederlandse Letterkunde” voor zijn lijvige publicatie. De jury prees Hüsken voor zijn “eindelozes ijver en geduld” en meende dat hij erin slaagde de moeilijke taal van Everaert, namelijk een Brugs dialect dat bovendien nog eens retorisch versierd werd, goed te ontleden en beschikbaar te maken voor welk onderzoek dan ook. Ze meenden dat Hüsken zich voortdurend als wetenschapper opstelde door te streven naar de grootst mogelijke controleerbaarheid en voortdurend te verwijzen naar ondersteunend materiaal of tegengestelde standpunten. Zo zorgde hij ervoor dat onderzoekers uit de literatuurwetenschap en geschiedenis sinds 2005 over een uitstekende, betrouwbare en leesbare editie van Everaerts spelen beschikken.²¹⁸

231r-fol. 245 R; *Het Spel Van Ghemeene Neerrynghe Fol. 321v-fol. 329v : Tekstuitgave Met Inleiding, Aantekeningen En Glossarium*. 1982. Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 1982, s. p.

²¹³ Hüsken (W. N. M.). “Kroniek van het toneel in Brugge (1468- 1556).” In: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 1996, pp. 24- 29.

²¹⁴ Hüsken (W. N. M.). “De gelegenheidsdichter Cornelis Everaert en zijn tafelspelen in enge en ruimere zin.” In: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 1992, pp. 62- 78. En Hüsken (W. N. M.). “Cornelis Everaert and the Community of Late Medieval Bruges.” In: Hindlet (A.) ed. *Drama and Community. People and Plays in Medieval Europe*. Turnhout, Brepols, 1999, pp. 110-125.

²¹⁵ Balk-Smit Duyzentkunst (F.), Mathijssen- Verkooijen (M. T. C.) en Pleij (H.). “Kruyskamp- prijs 2006. Advies van de commissie van voordracht.” In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 2006, pp. 136- 137.

²¹⁶ Hüsken (W. N. M.). “Kruyskamp- prijs 2006. Dankwoord door Wim Hüsken.” In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 2006, pp. 138- 141.

²¹⁷ Moser (N.). “Cornelis Everaert in de eenentwintigste eeuw.” In: *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden*, 12 (2005), pp. 185- 187.

²¹⁸ Balk-Smit Duyzentkunst (F.), Mathijssen- Verkooijen (M. T. C.) en Pleij (H.). “Kruyskamp- prijs 2006. Advies van de commissie van voordracht.” pp. 136- 137.

Toch lijkt de aandacht voor Cornelis Everaert in de eenentwintigste eeuw slechts aan een beperkte opmars bezig. Wel is het zo dat Everaert bij sommige onderzoeken centraler komt te staan. Zo besteedt Samuel Mareel, die reeds veel onderzoek verrichte naar rederijerscultuur in de Lage Landen tijdens de zestiende eeuw, ook veel aandacht aan de Brugse rederijker.²¹⁹ Mareel onderzocht onder meer het socio- politieke karakter van Everaerts spelen.²²⁰ Ook ging hij dieper in op de representaties van roddels, nieuwsberichten en publieke opinie in de spelen.²²¹ In *Tspel van den Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn* ging hij op zoek naar literaire propaganda in verband met de slag bij Pavia die in 1525 plaatsvond tijdens de zogenaamde Italiaanse Oorlogen (1494- 1559).²²² Everaert en zijn spelen nemen ook een belangrijke plaats in bij zijn onderzoek naar het actieve gebruik van stedelijke (publieke) ruimte door de rederijerskamers in het zestiende- eeuwse Brugge.²²³ Ten slotte kan opgemerkt worden dat Mareel zich als promotor van masterscripties aan de Universiteit van Gent inzet om verder onderzoek naar Cornelis Everaert en zijn spelen te stimuleren. Denk bijvoorbeeld aan het onderzoek van Julie Stokx, die gender en personificatie in de spelen van Everaert bestudeerde.²²⁴

²¹⁹ Enkele belangrijke publicaties van Mareel: Mareel (S.). *Voor Vorst en Stad: Rederijersliteratuur en Vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant 1432-1561*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2010, 340 p. en Mareel (S.). "Performing the Dutch Rederijker Lyric: Eduard de Dene and his testament rhetoricael (1562)." In: *Modern Language Review*, 108 (2013), pp. 1099- 1220.

²²⁰ Mareel (S.). "VII Tussen hemel en aarde. De socio- politieke spelen van Cornelis Everaert." In: Mareel (S.). *Voor Vorst en Stad: Rederijersliteratuur en Vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant 1432-1561*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2010, pp. 183- 207.

²²¹ Mareel (S.). "'You Serve Me Well': Representations of Gossip, Newsmongering and Public Opinion in the Plays of Cornelis Everaert." pp. 37–53.

²²² Mareel (S.). "Urban literacy propaganda on the battle of Pavia. Cornelis Everaert's 'Tspel van den Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn'." In: *Queeste*, 13.2 (2006), pp. 97- 108.

²²³ Dit artikel was bij het schrijven van deze scriptie nog niet in publicatie. Mareel (S.). "Making a Room of One's Own: Place, Space, and Literary Performance in Sixteenth Century Bruges." onuitgegeven.

²²⁴ Stokx (J.) *Gender en Personificatie in het Toneel Van Cornelis Everaert*. Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 2015, 108 p. (promotor: Samuel Mareel).

5.2 Zijn leven

Zelfs Wim Hüsken geeft na zijn langdurig en intensief onderzoek toe dat ook hij geen scherp beeld kan geven van de man die tussen 1509 en 1538 vijfendertig spelen schreef.²²⁵ Toch geeft Hüsken in zijn heruitgave van Everaerts spelen de meest uitgebreide en onderbouwde biografie van de rederijker weer.²²⁶

5.2.1 Cornelis en de familie Everaert

De precieze geboortedatum van Cornelis Everaert is jammer genoeg niet bekend. De kerkelijke registers in verband met dopen, huwelijken of begrafenissen in Brugge gaan namelijk niet verder terug dan het jaar 1558.²²⁷ Op basis van de data van zijn eerste spel (1509) en zijn dood (1556), schatten Muller en Scharpé dat hij waarschijnlijk tussen 1480 en 1485 geboren werd.²²⁸ Zijn sterfdatum is echter, via een aan Everaert gewijd “Epitaphium” in De Dene’s *Testament Rhetoricael*, wel gekend. Everaert zou gestorven zijn op 14 november 1556.²²⁹ Toch stelden Muller en Scharpé zich vragen bij de datum die De Dene naar voor schoof.²³⁰ Hij schreef zijn *Testament Rhetoricael* namelijk tussen 1557 en 1561. Dat hij zich de exacte datum van Everaerts overlijden herinnerde lijkt dus merkwaardig. Toch blijkt uit nader onderzoek dat De Dene niet bijzonder veraf moet geweest zijn met zijn datum. Uit originele rekeningen in het Brugse Stadsarchief kan namelijk opgemaakt worden dat Everaert sinds 9 november 1556 niet meer actief was. Hüsken suggereert dat dit mogelijk wijst op een acute ziekte die Everaert korte tijd later fataal werd. In de ledenlijst van de Sint-Sebastiaansgilde, de Brugse gilde der handboogschutters waar Everaert lid van was, valt namelijk te lezen dat hij stierf op 12 november 1556.²³¹ Dat Everaert overleed rond deze twee data lijkt dus meer dan waarschijnlijk.

Cornelis Everaert was hoogstwaarschijnlijk een geboren Bruggeling. Zijn vader, die afkomstig was uit Leke bij Diksmuide en ook Cornelis heette, liet zich namelijk op dinsdag 9 februari 1468 tegen betaling als poorter van de stad inschrijven. Hij trok wellicht naar Brugge voor de werkgelegenheid. Anderzijds is het ook mogelijk dat hij omwille van zijn ambachtelijke kwaliteiten naar Brugge werd gehaald. Uit de Brugse *Registers van de Wetsvernieuwingen* (1468- 1571) valt namelijk op te maken

²²⁵ Hüsken (W. N. M.). “Kruyskamp- prijs 2006. Dankwoord door Wim Hüsken.” pp. 138- 141.

²²⁶ Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert. Deel I.* pp. 11- 45.

²²⁷ Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert. Deel I.* p. 19.

²²⁸ Muller (J. W.) en Scharpé (L.), eds. *Spelen Van Cornelis Everaert.* p. XVIII.

²²⁹ Voor het “Epitaphium” in het *Testament Rhetoricael*: Waterschoot (W.), Coigneau (D.) en Van Elslander (A.), eds. *Eduard De Dene. Testament Rhetoricael. Deel 2.* In: *Jaarboek “De Fontaine”*, 28 (1976- 1977), p. 20.

²³⁰ Muller (J. W.) en Scharpé (L.), eds. *Spelen Van Cornelis Everaert.* p. XX.

²³¹ Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert. Deel I.* pp. 19- 20.

dat hij heel snel de positie van vynder in het bestuur van het vollersambacht verwierf, dewelke hij in totaal een achttal keer bekleedde. De vynder was namens het gilde belast met de controle op naleving van stedelijke voorschriften bij de uitvoering van een ambacht. Ook maakte hij onder meer deel uit van het bestuur van de Brugse Lakenhal. In 1488 werd hij zelfs deken van het ambacht der vollers. Ook zijn andere (oudste?) zoon, namelijk Christiaen Everaert, was een succesvol voller met behoorlijk wat aanzien. Christiaen was bijna vijftig jaar actief als voller en bekleedde minstens negenentwintig keer een officiële positie binnen verscheidene gilden die zich bezighielden met lakenbereiding. Door zijn positie als deken van verschillende lakenambachten steeg de broer van Cornelis aanzienlijk op de maatschappelijke ladder. Of Cornelis verwant is aan andere Bruggelingen, zoals de schutters Adriaen en Pieter Everaert of de minderbroeder Franciscus Everaert, blijft onduidelijk. Ook is moeilijk na te gaan of Cornelis een vrouw en kinderen had. Wel wijzen registers van de Sint- Sebastiaansgilde erop dat hij mogelijks een zoon had, die ook Cornelis heette.²³²

5.2.2 Ambachtsman en klerk

In de inhoudsopgave van zijn handschrift, of “De Tafel van desen Boucke”, waarin hij zijn vijfendertig spelen oplistte, omschreef Everaert zichzelf als “varwer ende vulder ende in zynen tyden clerc van den aerdchiers van Brugghe”. Hij voorzag dus onder meer als voller in zijn dagelijkse levensonderhoud. De taak van de vollers was om de vezels van het laken, dat ten tijde van Everaert steeds vaker vervaardigd werd van kwaliteitsvolle Spaanse wol, dichter ineens te werken. Zo ontstond een gekrompen egale stof, waarin de afzonderlijke draden vrijwel onzichtbaar waren geworden. Dit gebeurde door de geweven stof langdurig met de voeten of met een knuppel te bewerken in een grote bak die gevuld was met heet water, urine en zogenaamde vollersaarde of –klei en deze vervolgens te effenen. Dit was in het Brugge van de eerste helft van de zestiende eeuw nog een arbeidsintensief en vuil proces dat uitsluitend met lichaamskracht werd uitgeoefend. Hoe het volproces in Brugge verliep omtrent de periode waarin Everaert actief was, valt op te maken uit een in 1544 afgekondigde keur. In drieënzestig artikelen werd opgesomd aan welke eisen het in de stad geproduceerde laken moest voldoen. Het heeft in de context van dit onderzoek niet veel zin om verder in te gaan op de specifieke eisen en fasen in het Brugse volproces. Het volstaat hier te vermelden dat deze keur bijzonder streng gevolgd werd en dat de kwaliteit en de afwerking van het laken hoog in het vaandel werd gedragen. Het laken moest namelijk de goedkeuring van de deken en de eed (het achtkoppig bestuur van het vollersambacht) krijgen en wie zich niet aan de regels hield werd beboet. Ook in de laatste belangrijke stap in het maken van laken, namelijk het verven, was Everaert actief. Vergeleken met andere ambachtslieden die actief waren in de lakennijverheid,

²³² Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert. Deel I*. pp. 14- 20.

genoten ververs een superieure positie. Zij wisten namelijk een persoonlijke toets te geven aan het afgewerkte laken. Het uit Vlaanderen afkomstige laken genoot bovendien een grote faam, grotendeels door de technische perfectie waarmee het geverfd werd. Als “clerc van der warandacie van der wit gevaerwet” verdiende hij, volgens de Brugse stadsrekeningen, tussen 1523 en 1543 drie pond groten per jaar. Het Brugse laken moest namelijk, nadat het gevold en geschoren werd maar vooraleer het geverfd werd, door de deken en eed van de (nieuwe) draperie gecontroleerd worden op kwaliteit en de graad van witheid. Indien het laken niet wit genoeg bevonden werd, kreeg het geen zegel en moest het verder bewerkt worden. Everaert moest hoogstwaarschijnlijk in een register bijhouden welke lakens gecorrigeerd en gesneden moesten worden en waarom dit gebeurde. Zo kon de drapenier weten wat er mis was met het laken dat hij aanbracht en wie er verantwoordelijk kon worden gesteld voor de tekortkomingen.²³³

Everaert was ook, tussen 1517 en 1556, klerk “van der breeder rame”. Deze functie vervulde hij samen met Michiel Haec en later met Jacob van den Berghe (vanaf 1546). Everaert en zijn collega kregen hiervoor, sinds 1521, samen het behoorlijk lage bedrag van drie pond en vier schellingen per jaar. Hij moest als klerk van de “breede” of “grootte rame” de gevolve lakens ophangen aan een groot kader of aan een lange staak. Zo konden de lakens en andere wollen stoffen gecontroleerd worden op hun kwaliteit. Wanneer er gebreken gevonden werden, moest de stof gecorrigeerd en opnieuw gevold worden.²³⁴

Sinds 1519 was Everaert actief als klerk van het Brugse handbooggilde van Sint- Sebastiaan. Zoals duidelijk wordt uit een keur die vanaf 23 oktober 1520 van kracht ging, moest de klerk ervoor zorgen dat nieuwe leden hun eed aflegden. Een andere taak was het bijeenroepen van de leden of het bestuur van het gilde. In de zestiende eeuw was het sociale en recreatieve aspect van de schutterij echter veel belangrijker geworden dan het militaire. Dat Everaert minstens tot 1552 actief was in het gilde, blijkt uit overgeleverde rekeningen van de schutterij. Hüsken is er namelijk van overtuigd dat de hand die de rekeningen tussen juni 1536 en juni 1552 verzorgde van Everaert is. Daarmee wordt de eerdere aanname, dat Everaert geen lid meer was van de schutterij bij het voltooiën van zijn handschrift met spelen in 1538, verworpen. Zowel Müller en Scharpé²³⁵ als van Eeghem²³⁶ meenden namelijk dat Everaert zichzelf niet zou omschrijven als “in zynen tyden clerc van den aerdchiers van Brugghe”, indien hij het nog geweest zou zijn. Ook na 1552, toen de positie van klerk overgenomen

²³³ Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert. Deel I*. pp. 21- 28. Voor meer info over het volproces te Brugge: Willemsen (G.). “La technique et l’organisation de la draperie à Bruges, à Gand et à Malines au milieu du XVIe siècle.” In: *Annales de l’Académie Royale d’Archéologie de Belgique*, 69 (1921), pp. 5- 74.

²³⁴ Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert. Deel I*. pp. 28- 29.

²³⁵ Muller (J. W.) en Scharpé (L.), eds. *Spelen Van Cornelis Everaert*. p. XIX.

²³⁶ Van Eeghem (W.). “Bio-bibliographica: Brusselsche Rederijkers op bezoek te Brugge 1515?” In: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 1941, pp. 548- 553.

werd door een zekere Adriaen Caet, bleef hij in het gilde actief. In 1556, het jaar van zijn dood, werd hij namelijk voor de laatste keer betaald. Als klerk van de handbooggilde verdiende hij zo'n twee pond en acht schellingen per jaar.²³⁷

De jaarlonen die Everaert verdiende voor zijn functies als klerk waren niet bijzonder hoog (drie pond, een pond en twaalf schellingen en twee pond en acht schellingen). Samen maakte dat zo'n zeven pond, ten minste voor de periode tussen 1523 en 1543 waarin hij de drie functies tegelijk vervulde. Om dit in perspectief te plaatsen wordt gekeken naar het loon van een lid van het vollersambacht rond 1500: deze verdiende tussen de zes en de zeven schellingen per gevold laken.²³⁸ Twintig schellingen maakten een pond, dus na ongeveer twintig lakens afgewerkt te hebben, werd ook zeven pond verdiend. Wel dient benadrukt te worden dat het vollen een arbeidsintensief en tijdsrovend proces was. Het gemiddelde dagloon van een ambachtsman bedroeg rond 1530 ongeveer vier stuivers.²³⁹

5.2.3 Een misprezen en katholiek rederijker?

Hoewel hij dus, net als zijn vader en zijn broer actief was in de lakennijverheid, bleek hij veel meer geïnteresseerd in het ambachtelijk en creatief schrijverschap.²⁴⁰ Dat Everaert kon schrijven werd, vanuit zijn functies als "clerc van der warandacie van der wit gevaerwet" en klerk binnen de handbooggilde, reeds duidelijk. Hij was dan ook lid van beide Brugse rederijkerskamers die eerder in dit werk besproken werden: De Heilige Geest en De Drie Santinnen. Het valt niet met zekerheid te zeggen of hij ooit het hoogste creatieve ambt van factor, bekleedde in een van deze kamers. Hoewel hij verscheidene spelen ondertekende met "den factuer", gebeurde dit nooit in rechtstreeks verband met een van de kamers. Mogelijk wijst dit er dus gewoon op dat hij wou aantonen dat hij de auteur van de tekst was, de maker.²⁴¹ Daarnaast zijn er ook sterke aanwijzingen dat Everaert in zijn stukken soms zelf ten tonele verscheen als acteur. Zo beargumenteerde Mareel uitvoerig dat het waarschijnlijk de bedoeling was dat Everaert zelf de rollen van Sulc Rethorisien in *Tspel van dOnghelycke Munte* en Menichte van Volcke in *Tspel dat ghespeilt was voor de Aragoenoyen* voor zijn rekening nam.²⁴²

²³⁷ Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert. Deel I.* pp. 29- 30.

²³⁸ Gaillard (J. J.). *De ambachten en neringen van Brugge, of beschryving hunner opkoomst, bloei, werkaemheden, gebruiken en voorregten.* Brugge, Gaillard, 1854, p. 52.

²³⁹ Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert. Deel I.* p. 506.

²⁴⁰ Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert. Deel I.* pp. 14- 20.

²⁴¹ Muller (J. W.) en Scharpé (L.), eds. *Spelen Van Cornelis Everaert.* p. XXV.

²⁴² Mareel (S.). *Voor Vorst en Stad: Rederijkersliteratuur en Vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant 1432-1561.* pp. 204- 205.

Everaert behaalde op wedstrijden in onder meer Nieuwpoort, Ieper en Wervik (ere)prijzen met zijn stukken. Everaert gaf zelf aan in totaal twee overwinningen, twee tweede plaatsen, één derde plaats en één niet nader bepaalde prijs behaald te hebben.²⁴³ Toch meent Mareel, in tegenstelling tot Van Bruaene²⁴⁴, dat hij waarschijnlijk geen sterke reputatie had die zich uitstreckte tot ver buiten De Heilige Geest en De Drie Santinnen. Uit de stadsrekeningen valt namelijk op te maken dat hij nooit betaald werd voor organisatorische medewerking aan stedelijke feesten en op een structurele subsidie hoefde hij al helemaal niet te rekenen. Hoewel andere rederijders, zoals Anthonis de Roovere, Colijn Caillieu en Jan Smeken, zowel binnen hun eigen kamer als in het bredere rederijdersmilieu en in stedelijke overheidskringen prestige genoten, is dit bij Everaert dus niet duidelijk het geval.²⁴⁵ Uit De Dene's *Testament Rhetoricael* leidden Muller en Scharpé af dat Everaert "geenszins den vermaardsten Brugschen rederijker zijns tijds" was.²⁴⁶ Dat Groot Everaert zowel als schrijver en als persoon middelmatig ingeschat, is tekenend voor de opinievorming rond de rederijker.²⁴⁷

Everaert schreef onder geen enkel stuk het devies van een van de kamers ("Myn werc es hemelic" van De Heilige Geest en "Die lydt verwint" van De Drie Santinnen). Dit gebeurde namelijk meestal wel bij spelen waarmee de kamers naar verschillende landjuwelen of andere wedstrijden trokken. Dat de stukken van Everaert toch enkele prijzen wonnen, en dus op wedstrijden verschenen moeten zijn, kan desalniettemin verklaard worden. Zo waren De Drie Santinnen en De Heilige Geest helemaal niet aanwezig op de wedstrijd naar aanleiding van de Sacramentsprocessie te Nieuwpoort in 1512.²⁴⁸ Toch is het op die wedstrijd dat Everaert voor zijn *Esbatement van tWesen* een zilveren schaal in de wacht sleepte. Ook in 1511 nam hij deel aan een wedstrijd te Nieuwpoort met *Maria ghecompareirt by de claerheyt*, zonder dat een van de twee Brugse kamers aanwezig was.²⁴⁹ Dat ook in 1529 een spel van Everaert opgevoerd en bekroond werd, ditmaal naar aanleiding van de Tuindagprocessie in Ieper, zonder de aanwezigheid van de kamers is opvallend.²⁵⁰ Everaert gaf in zijn handschrift zelf aan dat hij dit spel, *Tspel van Maria gheleken by den thoorn van Salomon*, samen met *Esbatement van*

²⁴³ Muller (J. W.) en Scharpé (L.), eds. *Spelen Van Cornelis Everaert*. p. XXVII.

²⁴⁴ Van Bruaene (A.-L.). *Om beters wille: Rederijderskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*. p. 209.

²⁴⁵ Mareel (S.). *Voor Vorst en Stad: Rederijdersliteratuur en Vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant 1432-1561*. p. 185.

²⁴⁶ Muller (J. W.) en Scharpé (L.), eds. *Spelen Van Cornelis Everaert*. p. XXVII.

²⁴⁷ Groot (V. S. D. S.). "Cornelis Everaert (plm. 1485- 1556, 14 Nov.). De heksluiter van een tijdperk." pp. 183-192.

²⁴⁸ Van Bruaene (A.-L.). *Om beters wille: Rederijderskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*. p. 209 en pp. 313- 314.

²⁴⁹ Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert. Deel II*. p. 595.

²⁵⁰ Van Bruaene (A.-L.). *Om beters wille: Rederijderskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*. p. 209 en pp. 313- 314.

Aerm in de Beurse schreef voor de leden van de Veurnse kamer Arm in de beurs.²⁵¹ Dit is de enige kamer waarvan Everaert aangaf dat ze één of meerder stukken van hem zouden hebben gespeeld. Dat ook het *Esbatement van tWesen* en *Maria ghecompareirt by de claerheyt* door Arm der beurs in Nieuwpoort opgevoerd werden lijkt dus een mogelijke piste.²⁵² De Veurnse kamer was namelijk heel frequent aanwezig op de Sacramentsprocessies.²⁵³ Het is waarschijnlijk dat één van zijn spelen wel in naam van De Drie Santinnen werd opgevoerd. *Tspel van Maria ghecompareirt by de Stede van Jherusalem* werd namelijk te Nieuwpoort gespeeld tijdens de Sacramentsprocessie van 1527, waar het de tweede prijs bemachtigde. Hoewel Everaert gewoon de datum en de plaats van opvoering noteerde, valt uit Nieuwpoortse stadsrekeningen op te maken dat de kamer van De Drie Santinnen officieel aan de wedstrijd deelnam.²⁵⁴

Bij de stukken waar Everaert wel een spreuk aanbracht, was het steeds één van zijn twee lijfspreuken: “Ic komme om leeren” of “So reine verclaert”, waarbij de laatste een anagram is voor “Cornelis Everaert” en kan worden opgevat als: “(door mij) zo duidelijk uitgelegd”.²⁵⁵ Dat hij wel de namen van de kamers zelf vermeldde bij dertig van zijn spelen, wijst er duidelijk op dat hij gildebroeder was van beide kamers, en zichzelf ook zo identificeerde.²⁵⁶

Wat met Everaert zijn intellectuele ontwikkeling? Op de vraag of Everaert een vorm van basisonderwijs kreeg in een zogenaamde “cleyne” of “Dietsche” school tasten we in het duister. Binnen de ambachten genoot Everaert hoogstwaarschijnlijk een vooral op de praktijk gerichte opleiding. Dat hij als klerk kon rekenen, lezen en schrijven is evident. Er kan echter niet met zekerheid worden gezegd waar hij dit aanleerde. Gedrukte (hand)boeken circuleerden namelijk nog niet veel op de ambachtelijke werkvloer. Wel genoot hij als lid van de Brugse rederijderskamers ongetwijfeld een bepaalde vorm van intellectuele opleiding. Religieuze verdieping en kennismaking met Latijnse teksten moesten de rederijders introduceren in de internationaal georiënteerde geleerdenwereld en vormen tot maatschappelijk geëngageerde en geleerde burgers. Het vormingsprogramma van de rederijderskamers bestond voornamelijk uit de studie van de triviale vakken: grammatica, dialectica en retorica. Verder leerde men er ook lees- en schrijftechnieken

²⁵¹ Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert. Deel II.* p. 595.

²⁵² Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert. Deel I.* p. 131.

²⁵³ Van Bruaene (A.-L.). *Om beters wille: Rederijderskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650).* p. 105.

²⁵⁴ Van Bruaene (A.-L.). *Om beters wille: Rederijderskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650).* p. 209 en pp. 313- 314.

²⁵⁵ Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert. Deel II.* p. 591.

²⁵⁶ Muller (J. W.) en Scharpé (L.), eds. *Spelen Van Cornelis Everaert.* pp. XXV- XXVI.

aan.²⁵⁷ Hüsken meent zonder twijfel te kunnen zeggen dat Everaet, in tegenstelling tot wat in de twintigste eeuw al te vaak beweerd werd, geen simpele ziel was. Hij beschikte namelijk over een verbluffende belezenheid.²⁵⁸ Herman Pleij meende, weliswaar foutief, uit zijn graad van geletterdheid te kunnen afleiden dat hij een invloedrijk secretaris uit de elitesfeer geweest moest zijn.²⁵⁹ Zelfs De Dene omschreef Everaert als “hy die was vul wetentheden... die upghequeect heeft menich aerdich artiste”.²⁶⁰ Bij een lezing van Everaerts spelen valt het op dat hij een bijzonder grote kennis had van de Bijbel en de (Latijnse) geschriften van de kerkvaders. In zowat elk spel is er een al dan niet letterlijke verwijzing naar een passage uit de Bijbel, bijvoorbeeld uit de Psalmen, te vinden.²⁶¹ Welke bijbel(vertalingen) Everaert gebruikte, is (nog) niet duidelijk. De teksten die hij bij de tableaux vivants in zijn spelen aanhaalt lijken direct ontleend aan de Latijnse Vulgaattekst, maar wanneer hij personages liet citeren gebruikte hij wellicht vertalingen. De eerste Nederlandse Bijbelvertaling die niet gebaseerd was op de Latijnse Vulgaat verscheen pas in 1522, wat betekent dat alle spelen die voor dat jaar geschreven werden (negen in totaal²⁶²) op de Vulgaat gebaseerd moeten zijn. Dit kon in de vorm van de Latijnse versie, of een vertaling zijn. Ook toonde Hüsken aan dat Everaert bij de vermelding van de bijnamen van Petrus in *Tspel van Sinte Pieter ghecompareirt by der Duve* gebruik maakte van een Latijnse tekst, namelijk De Voragine's *Legenda aurea*. Hij vermeldde de tekst namelijk zelf als bron en in de Nederlandse vertaling van deze tekst (*Passionel*) ontbreekt het stuk met de bijnamen van Petrus. Of Everaert zelf de bronnen voor zijn verwijzingen en citaten kende en raadpleegde is echter heel moeilijk aan te tonen. Het is namelijk perfect mogelijk dat een kennis, bijvoorbeeld een geestelijke die lid was van de Brugse rederijderskamers, hem bepaalde informatie aanreikte. Dat de citaten en verwijzingen zo talrijk zijn, doet toch vermoeden dat Everaert zijn bronnen zelf ook goed beheerste. Hoewel dit nog niet bijzonder uitgebreid onderzocht werd, lijkt het niet onmogelijk dat Everaert ook vertrouwd was met de geschriften van onder meer Erasmus en Vives.²⁶³ Ook valt uit zijn werk af te leiden dat hij behoorlijke kennis had van aardrijkskunde, lokale geschiedenis, het werk van oudere (Brugse) rederijders²⁶⁴ en actuele

²⁵⁷ De Munck (B.) en De Ridder- Symoens (H.). “Opleiding en kennis: theorie en praktijk in een stedelijke context.” In: Van Bruaene (A. L.), Blondé (B.) en Boone (M.), eds. *Gouden Eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen (1100- 1600)*. Gent, Academia Press, 2016, pp. 287- 328.

²⁵⁸ Hüsken (W. N. M.). “Kruyskamp- prijs 2006. Dankwoord door Wim Hüsken.” pp. 138- 141.

²⁵⁹ Dumolyn (J.). “Het corporatieve element in de Middelnederlandse letterkunde en de zogenaamde laatmiddeleeuwse Burgermoraal.” pp. 123- 154.

²⁶⁰ Waterschoot (W.), Coigneau (D.) en Van Elslander (A.), eds. *Eduard De Dene. Testament Rhetoricael. Deel 2*. p. 20.

²⁶¹ Voorbeeld van bijbelcitaten: *Esbatement van tWesen* (v. 419), Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe (v. 255- 259). Voorbeeld van citaat kerkvaders: *Tspel van Maria ghecompareirt by de Claerheyt* (v. 495- 502).

²⁶² Zie tabel 1 (pp. 122- 123)

²⁶³ De relatie tussen Everaert en Vives wordt verder in dit werk (na het bestuderen van Everaerts spelen) hopelijk verduidelijkt.

²⁶⁴ Dat hij vertrouwd was met werken van oudere Brugse rederijders wordt geïllustreerd door het feit dat hij voorafgaand aan zijn eigen vijfendertig spelen ook *Tspel van Quiconque vult saluus esse* van Anthonis de

gebeurtenissen (zoals de Italiaanse Oorlogen).²⁶⁵ Dat Everaert profiteerde van het groeiende intellectuele klimaat na de opkomst van de drukpers lijkt duidelijk. Door zijn (waarschijnlijke) kennis van het Latijn en de steeds bredere verspreiding van gedrukte (Latijnse en vertaalde) werken van de humanisten en klassieke auteurs was hij in staat veel kennis te verzamelen.²⁶⁶ Is het mogelijk zijn twee lijfspreuken in dit licht te zien? Was Everaert zelfbewust nieuwsgierig en nederig: “Ic comme om leeren”? En wou hij de kennis die hij op die nieuwsgierige manier verzamelde goed en correct mogelijk aan de man brengen: “So reine verclaert”?

Ten slotte kan de vraag gesteld worden welke religieuze overtuiging Everaert had. In de literatuur werd hierover reeds duchtig gediscussieerd. Jan- Frans Willems meende namelijk “eenige toenadering tot den geest van Luther’s hervormingsstelsel” op te merken in zijn spelen.²⁶⁷ Ook volgens van Vloten zat er een “onroomsch luchtjen” aan Everaert zijn spelen.²⁶⁸ De meeste onderzoekers waren en zijn het hier echter niet mee eens. Zo zag Kalff in Everaert een gematigd rooms- katholiek²⁶⁹ en stond Muller zijn visie diametraal tegenover die van Willems: Everaert was werkelijk rechtgelovig en “onbesmet door denkbeelden van hervorming”.²⁷⁰ De Vreese beweerde zelfs dat “Luthersch” voor hem gelijk stond aan “ongeloovig, wereldsch en hebzuchtig.”²⁷¹ Ook Anton van Duinkerken bestempelde de Bruggeling als een dichter van de contrareformatie. Buitendijk kwam echter tot de conclusie dat Everaert een “allround middeleeuwsvrome katholiek was”, die zowel met de reformatie als de contrareformatie bijzonder weinig te maken had. Hij omschreef de Brugse rederijker als warm katholiek, maar bezadigd tegenover andersdenkenden.²⁷² Dat Everaert vaak gezien werd als een traditionele rooms- katholieke denker die de hervorming afwees, wijt Hüsken onder meer aan een verkeerde interpretatie van “de Lazerussche sonde der ketterye | vul heresy” uit de proloog van *Tspil van den Wynghaert*. Het gaat hier echter niet om ketterij in de godsdienstige zin van het woord. In het Brugge van de zestiende eeuw had “ketterye” blijkbaar een bijbetekenis. Het verwees namelijk naar bedelmonniken (en andere personen) die liever aalmoezen verzamelen dan zelf aan het werk te gaan, zoals twee personages in het spel demonstreren. De woorden “ketterye vul heresy” hebben dus niets met Luther te maken en moeten dus eerder

Roovere (ca. 1430- 1482) opnam in zijn handschrift. Muller (J. W.) en Scharpé (L.), eds. *Spelen Van Cornelis Everaert*. p.1.

²⁶⁵ Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert. Deel I*. pp. 34- 44.

²⁶⁶ De Munck (B.) en De Ridder- Symoens (H.). “Opleiding en kennis: theorie en praktijk in een stedelijke context.”, pp. 287- 328.

²⁶⁷ Willems (J. F.). “Cornelis Everaert, toneeldichter van Brugge.” p. 41.

²⁶⁸ Buitendijk (W. J. C.). “Hoofdstuk II. Cornelis Everaert.” pp. 100- 115.

²⁶⁹ Kalff (G.). “Cornelis Everaert.” pp. 61- 69.

²⁷⁰ Muller (J. W.). “Een rederijker uit den tijd der hervorming.” In: *Onze Eeuw*, 8 (1908), pp. 88- 124.

²⁷¹ De Vreese (W. L.). “De Spelen van Cornelis Everaert.” pp. 67- 71.

²⁷² Buitendijk (W. J. C.). “Hoofdstuk II. Cornelis Everaert.” pp. 100- 115.

opgevat worden als: “kettters (in de zin van verfoeilijk) gebedel”.²⁷³ De eventuele invloed van Erasmus op het religieuze denkbeeld van Everaert verdient nog meer onderzoek. Toch lieten enkele onderzoekers zich (kort) uit over een al dan niet mogelijke relatie tussen de twee. Zo meenden Muller²⁷⁴ en Groot²⁷⁵ dat beide figuren diametraal tegenover elkaar staan, terwijl Degroote en Knuvelder²⁷⁶ in Everaert een Erasmiaanse denker zagen. Ook Hüsken meent dat de invloed van Erasmus op Everaert wellicht groter is dan tot nog toe werd aangenomen.²⁷⁷

Samengevat kan Everaert dus waarschijnlijk omschreven worden als een overwegend katholiek denker die een grote (Bijbel)kennis had en er (in de geest van Erasmus) niet voor terugdeinsde kritiek te uiten op geestelijken en kerkelijke wantoestanden.

5.3 Zijn werk

Het handschrift waarin Everaert zijn vijfendertig spelen eigenhandig uitschreef is heel uniek. Het bevat namelijk het grootste aantal spelen van een rederijker uit de vroegmoderne Nederlanden die bij naam gekend is.²⁷⁸ Het originele handschrift, dat Everaert zelf in 1527 begon te schrijven en voltooide tussen 1538 en 1556, bevindt zich sinds 1837 in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (m. 19036). Naast het unieke karakter en de grote verscheidenheid in behandelde thema's en genres is het handschrift ook interessant door de verschillende verwijzingen die het bevat. Zowel “De Tafel van desen Boucke”, waarin Everaert vooraan in het handschrift zijn spelen oplistte, de teksten zelf als verschillende paratekstuele elementen bevatten informatie over de culturele, sociale en ruimtelijke context waarin de spelen tot stand kwamen. Zo valt uit “De Tafel van desen Boucke” voor veel spelen af te leiden wanneer ze tot stand kwamen, waar ze opgevoerd werden en of ze eventueel een prijs in de wacht sleepten.²⁷⁹ Het is waarschijnlijk dat het handschrift na Everaerts dood circuleerde in het (Brugse of Sluisse) rederijkersmilieu. In een briefje dat aan het originele handschrift werd toegevoegd, werd namelijk door een zekere Jan Van Heestere bevestigd dat het in 1600 in het bezit was van “tgilde van retorijca”. Zo was het handschrift mogelijk in één van de twee Brugse kamers consulteerbaar voor Everaerts collega's. Zij konden zo zijn stukken heropvoeren of er

²⁷³ Hüsken (W. N. M.). “Kruyskamp- prijs 2006. Dankwoord door Wim Hüsken.” pp. 138- 141.

²⁷⁴ Muller (J. W.). “Een rederijker uit den tijd der hervorming.” pp. 88- 124.

²⁷⁵ Groot (V. S. D. S.). “Cornelis Everaert (plm. 1485- 1556, 14 Nov.). De heksluiter van een tijdperk.” pp. 183- 192.

²⁷⁶ Knuvelder (G. P. M.). “Tweede tijdvak (1517- 1567).” In: Knuvelder (G. P. M.). *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde. Deel 1*. Den Bosch, Malmberg, 1978, pp. 427- 449.

²⁷⁷ Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert. Deel I*. pp. 39- 43.

²⁷⁸ Mareel (S.). “‘You Serve Me Well’: Representations of Gossip, Newsmongering and Public Opinion in the Plays of Cornelis Everaert.” pp. 37–53.

²⁷⁹ Dit artikel was bij het schrijven van deze scriptie nog niet in publicatie. Mareel (S.). “Making a Room of One's Own: Place, Space, and Literary Performance in Sixteenth Century Bruges.” onuitgegeven.

zelf inspiratie uit putten. Het handschrift belandde via het stadsarchief van Sluis in de privécollectie van de Sluise leraar Meesters. Hij verkocht het aan Andries, die het op zijn beurt in 1837 aan de Koninklijke Bibliotheek verkocht.²⁸⁰

Bij het opstellen van de volgorde in zijn handschrift (I t.e.m. XXXV) lijkt Everaert geen rekening gehouden te hebben met de chronologie of de genres van zijn spelen.²⁸¹ Muller en Scharpé onderscheidde vier verschillende genres in Everaert zijn spelen.²⁸²

- Zeven stichtelijk- godsdienstige spelen: I, XVIII, XX, XXI, XXII, XXIV en XXXII. Muller en Scharpé zagen deze spelen met heel veel Bijbelse verwijzingen en allegorische voorstellingen als “middeleeuwsch... onbeschrijfelijk dor en droog”.
- Dertien maatschappelijk- staatkundige spelen: III, V, VII, VIII, IX, XI, XIII, XV, XVI, XVII, XXVII, XXIX en XXXV. Deze stukken zijn gekenmerkt door de “stem van het volk” die klaagt over de negatieve aspecten van het Brugse stadsleven (armoede, honger, oorlog,...) en werden naar aanleiding van een bijzondere gelegenheid of op bestelling gemaakt.
- Acht tafelspelen: XIV, XXIII, XXV, XXVI, XXVIII, XXX, XXXI en XXXIII. Meestel kleinere, komische stukjes die aan tafel tijdens een feest opgevoerd werden en een morele les bevatten.
- Zeven kluchten: II, IV, VI, X, XII, XIX, XXXIV. De volgens Muller en Scharpé beste stukken die bovendien als enige geen allegorische voorstellingen bevatten. Opvallend is dat daarbij niet alle spelen die Everaert zelf als esbattementen (komische toneelstukken) omschreef, in deze categorie opgenomen werden door hun sterk religieus en/of maatschappijkritisch karakter.

Dat de indeling van Muller en Scharpé subjectief is, spreekt voor zich. Zo zijn er veel alternatieve opdelingen mogelijk en kunnen dezelfde stukken binnen verschillende genres geplaatst worden. Zo meenden Te Winkel²⁸³ en Hummelen²⁸⁴ vijftien kluchten te vinden in Everaerts repertoire en zag Kalff tien geestelijke spelen, tien moraliteiten, zeven kluchten en acht gelegenheidsstukjes.²⁸⁵

²⁸⁰ Muller (J. W.) en Scharpé (L.), eds. *Spelen Van Cornelis Everaert*. pp. XLIII- XLVI.

²⁸¹ Zie tabel 1 (pp. 122- 123).

²⁸² Muller (J. W.) en Scharpé (L.), eds. *Spelen Van Cornelis Everaert*. pp. XLI- XLIII.

²⁸³ Te Winkel (J.) “IX. Rederijerskluchten en tafelspeelkens.” In: Te Winkel (J.). *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde. Deel 2: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde van Middeleeuwen en Rederijkerstijd (2)*. Haarlem, De Erven F. Bohn, 1922, pp. 375- 389.

²⁸⁴ Hummelen (W. M. H.). “IX. De uitbeelding van de sinnekensrol in verband met de schrijver en met het genre van het spel.” In: Hummelen (W. M. H.). *De sinnekens in het rederijersdrama*. Groningen, J. B. Wolters, 1958, pp. 272- 300.

²⁸⁵ Kalff (G.). “Cornelis Everaert.” pp. 61- 69.

Van Mierlo voegde een andere categorie toe aan zijn indeling, namelijk de symbolisch- typologische vergelijkingen.²⁸⁶ Deze stukken worden ook wel eens comparatiespelen genoemd. Bij deze spelen worden Maria en Petrus met een symbool vergeleken of “ghecompareirt”. Maria wordt onder meer vergeleken met de troon van Salomon (XVIII), een schip (XX), Jeruzalem (XXII) en het licht (XXIV). Petrus daarentegen wordt vergeleken met een duif (XXI). Deze comparatiespelen nemen bij Everaert vormkenmerken over van middeleeuwse preken: een proloog met de definitie en de afbakening van het thema, een gebed om bijstand van Maria, een tableau vivant en een slot waarin de boodschap van het stuk kernachtig werd samengevat. Daarnaast wordt er bij de keten van redeneringen in het spel gebruik gemaakt van de “figuere”, “natuere” en “schriftuere”- onderbouwingsmethode. Deze bestaat uit opeenvolgende clusters van een vraag, een empirisch antwoord, een allegorische uitleg en een schriftuurlijke onderbouwing.²⁸⁷ Everaert was duidelijk vertrouwd met deze techniek uit de preken, die hij eveneens gebruikte in zijn zogenaamde maatschappelijk- staatkundige spelen. Het was namelijk een handig middel om het publiek en de jury bij wedstrijdspelen van een bepaalde (politiek- propagandistische) stelling te overtuigen.²⁸⁸

Muller en Scharpé menen, naar mijn inzien terecht, dat praktisch alle spelen van Everaert in wezen zinnespelen zijn.²⁸⁹ Zinnespelen of moraliteiten worden hier, in de breedste zin van het woord, opgevat als stukken waarin een zin (een idee of redenering van morele aard) overgedragen wordt op het publiek. In engere zin beschrijft een zinnespel de evolutie van één of meerder protagonisten die de mensheid in het geheel of een bepaalde groep daarin representeren. Deze protagonisten maken een evolutie door van (al dan niet concreet) probleem naar oplossing, van zonde naar genade en van onwetendheid naar inzicht. Daarbij kruisen zowel figuren die hen willen tegenwerken (de sinnekens) als raadgevers hun pad. In de enge zin van het woord kunnen spelen als *Tspel van Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn* en *Tspel van Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe* als zinnespelen worden opgevat.²⁹⁰ Mareel merkt op dat Everaert’s zinnespelen veel complexer zijn dan de iets oudere Brusselse stukken van onder meer Caillieu en Smeken, dewelke we kennen via de bekende verzameling- Leemans. De zinnebeeldige personages zijn bij Everaert zowel uitgebreider als gevarieerder dan in deze spelen. Naast de één of meerdere protagonisten en de adviserende figuren (die het vermogen van de hoofdfiguren zelf of een externe bron waarop ze beroep konden doen

²⁸⁶ Van Mierlo (J.). “Het didactisch toneel.” In: Van Mierlo (J.). *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden. Deel 2.* ‘s- Hertogenbosch, Teulings’ Uitgevers-maatschappij L.C.G. Malmberg, 1940, pp. 241- 254.

²⁸⁷ Moser (N.). “Maria verklaard. Everaert als exegeet in *Maria ghecompareirt byde claerheyt* (1511).” pp. 246- 262.

²⁸⁸ Mareel (S.). *Voor Vorst en Stad: Rederijersliteratuur en Vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant 1432-1561.* pp. 190- 191.

²⁸⁹ Muller (J. W.) en Scharpé (L.), eds. *Spelen Van Cornelis Everaert.* p. XLI.

²⁹⁰ Mareel (S.). *Voor Vorst en Stad: Rederijersliteratuur en Vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant 1432-1561.* p.187.

symboliseerden), voegde de Bruggeling ook abstractere types aan zijn spelen toe. Hij maakte onder meer via allerlei metaforen allegorische personages aanschouwelijk.²⁹¹ Voorbeelden hiervan zijn De Hemel en De Eerde in *Tspel dat ghespielt was voor de Aragoenoysen*.²⁹² Ook immateriële zaken, zoals Pays en Den Beroerlicken Tyt, verschenen bij Everaert ten tonele. Opvallend is dat deze personages de hoofdfiguren vaak tegenwerken, wat de ontwikkeling van de “zin” in het stuk minder rechtlijnig maakt.²⁹³

De protagonisten in de meeste van Everaerts spelen staan dicht bij de werkelijkheid. Het gaat vaak niet om algemene, vage vertegenwoordiging van brede sociale klassen, maar om vertegenwoordigers van specifieke beroepsgroepen. Deze konden dan ook snel herkend worden door het publiek, hetzij door hun naam of hun kledij.²⁹⁴ In *Tspel van d'Onghelyke Munte* gaat Den Daghelicxschē Snaetere bijvoorbeeld gekleed als een appelverkoopster.²⁹⁵ De acteurs staan in de opvoeringen van Everaert ook letterlijk dicht bij het publiek. Hij gebruikte allerlei technieken om de toeschouwers effectief bij de spelen te betrekken en zich te doen inleven in het verhaal. Zo werden toeschouwers rechtstreeks aangesproken en werd er actief gebruik gemaakt van de ruimtelijke omgeving waar de spelen werden opgevoerd. De setting van het spel kon bijvoorbeeld dezelfde setting zijn als die waar de toeschouwers zich in bevonden.²⁹⁶ In zijn spelen vertrekt hij dan ook vaak vanuit een realistische en concrete probleemsituatie, bijvoorbeeld de socio- economische ellende in het Brugge tijdens de jaren twintig van de zestiende eeuw in *Tspel van den Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn* en *Esbatement van Scaemel Ghemeente ende van Trybulacie*.²⁹⁷

Everaert schief onder meer stukken naar aanleiding van schutters- en rederijdersbijeenkomsten, een kapittel van de Dominicanen, een priesterwijding en de Ieperse tuindag. Zes van de vijfendertig stukken componeerde hij voor vorstenfeesten. Deze stukken werden echter niet opgevoerd tijdens feesten die tijdens vorstelijke bezoeken plaatsvonden, aangezien deze bezoeken onder het bewind

²⁹¹ Mareel (S.). *Voor Vorst en Stad: Rederijdersliteratuur en Vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant 1432-1561*. pp. 187- 188.

²⁹² Everaert (C.). *VII Tspel dat ghespeilt was voor de Aragoenoysen*. In: Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert: Opnieuw uitgegeven, van inleidingen, annotaties en woordverklaringen voorzien. Deel I*. Hilversum, Verloren, 2005, pp. 274- 299.

²⁹³ Mareel (S.). *Voor Vorst en Stad: Rederijdersliteratuur en Vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant 1432-1561*. pp. 187- 188.

²⁹⁴ Mareel (S.). *Voor Vorst en Stad: Rederijdersliteratuur en Vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant 1432-1561*. p. 188.

²⁹⁵ Everaert (C.). *XV. Tspel van d'Onghelycke Munte*. In: Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert: Opnieuw uitgegeven, van inleidingen, annotaties en woordverklaringen voorzien. Deel II*. Hilversum, Verloren, 2005, pp. 567- 591.

²⁹⁶ Dit artikel was bij het schrijven van deze scriptie nog niet in publicatie. Mareel (S.). “Making a Room of One’s Own: Place, Space, and Literary Performance in Sixteenth Century Bruges.” onuitgegeven.

²⁹⁷ Mareel (S.). *Voor Vorst en Stad: Rederijdersliteratuur en Vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant 1432-1561*. p. 188.

van Karel V uiterst zeldzaam geworden waren. De door Everaert behandelde politieke gebeurtenissen hielden verband met de Italiaanse Oorlogen (1494- 1559) en het waren dan ook vooral de Habsburgse successen die hun weg vonden naar zijn politiek geïnspireerde spelen.²⁹⁸ Hoewel hij bij de productie van vele spelen afhankelijk was van stedelijke subsidies, kon Everaert niet gezien worden als propagandamaker voor de stedelijke elites. Hij kaartte in de eerste plaats de bekommernissen van de eigen sociale groep aan.²⁹⁹ Meer info over de opvoeringscontext van enkele spelen die specifiek in verband te brengen zijn met armoede, liefdadigheid en socio- economische wantoestanden komt bij de afzonderlijke bespreking van deze spelen, verder in dit werk, aan bod.

Opmerkelijk is dat Everaert bij twee spelen aangeeft ze door hun explosieve karakter voor opvoering verboden waren. Het gaat hier om *Tspel van den Crych* en *Tspel van dOnghelycke munte*. Deze stukken werden door de Brugse schepenen verboden omdat er “te veil de waerheyt in noopte” en de “waerheyt niet was gheheilt (verborgen)”. *Tspel van den Crych* handelt over hebzucht, *Tspel van dOnghelycke munte* over de oorzaken van de benarde Brugse economische situatie.³⁰⁰

Naast Everaerts persoonlijkheid oogstten ook zijn literaire kwaliteiten in de verschenen literatuur niet veel lof. Zo schreef van Mierlo: “Een groot dichter was onze man niet ... Zijn taal is... vaak onbeholpen, gekunsteld en stromperig berijmd.” Ook Brom zag hem als een “angstvallige Bruggeling”.³⁰¹ Zelfs Muller en Scharpé zagen in Everaert allerminst een groot dichter.³⁰² Dat zijn reputatie ook in zijn tijd niet bijzonder ver reikte werd reeds duidelijk. Gelukkig worden de dichtelijke kwaliteiten van Everaert en het belang van de inhoud van zijn werken in recent onderzoek, zoals dat van Hüsken en Mareel, opgewaardeerd.

Ten slotte kunnen nog twee belangrijke vragen gesteld worden in verband met Everaerts oeuvre. Ten eerste is er de vraag waarom hij tussen 1513 en 1523 geen spelen lijkt te hebben gemaakt? Een sluitend antwoord hierop valt jammer genoeg niet te geven.³⁰³ Mogelijke verklaringen zijn: ziekte, problemen in de rederijderskamers, focus op zijn werk als ambachtsman, een gebrek aan motivatie of gewoon een heel lange schrijversblok. Ten tweede kan men zich afvragen of Everaert meer schreef dan de vijfendertig stukken die hij zelf neerpende. Het is praktisch niet voorstelbaar dat Everaert tussen zijn jongste spel in de bundel (1538) en zijn dood (1556) niets meer schreef. Ook het ontbreken van refreinen of andere vormen van poëzie in zijn oeuvre zou verbazend zijn. Toch

²⁹⁸ Mareel (S.). *Voor Vorst en Stad: Rederijdersliteratuur en Vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant 1432-1561*. pp. 183- 184.

²⁹⁹ Van Bruaene (A.-L.). *Om beters wille: Rederijderskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650)*. p. 197.

³⁰⁰ Hüsken (W. N. M.). “Kruyskamp- prijs 2006. Dankwoord door Wim Hüsken.” pp. 138- 141.

³⁰¹ Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert. Deel I*. p. 14.

³⁰² Muller (J. W.) en Scharpé (L.), eds. *Spelen Van Cornelis Everaert*. pp. XXXI.

³⁰³ Muller (J. W.) en Scharpé (L.), eds. *Spelen Van Cornelis Everaert*. p. XXXVII.

ontbreekt ieder sluitend bewijs van het tegendeel. Zoals reeds duidelijk werd, meenden van Eeghem en Erné dat Everaert ook de auteur zou zijn geweest van een anoniem Brugs spel dat opgevoerd werd tijdens de Gentse rederijkerswedstrijd van 1539, terwijl Geirnaert dit in twijfel trok (cfr. supra). Het is Geirnaert die de sterkste argumenten aanleverde om een anoniem stuk, namelijk het *seer schoon tafelspeelken van drye personagien* uit *Dboeck der Amoreusheyt* (te Antwerpen gedrukt in 1580 door Van Parijs), aan Everaert toe te schrijven. Toch kon ook hij geen sluitende bewijzen leveren.³⁰⁴

Dat de toneelstukken van Everaert vandaag nog kunnen lezen en bestuderen is in de eerste plaats te danken aan Everaert zelf. Hij pende zijn werken zelf neer en bundelde deze in zijn handschrift. Anders dan bij vele andere rederijkersspelen is de overlevering van zijn spelen niet te danken aan bewonderaars van zijn werk.³⁰⁵ Zonder zijn eigenhandig geschreven manuscript was hij, afgezien van een beknopte vermelding in *De Dene's Testament Rhetoricael*, hoogstwaarschijnlijk in de vergetelheid geraakt.³⁰⁶ Ook toevalsfactoren, zoals de goede zorg voor het werk in de privécollecties en de overlevering aan de Koninklijke Bibliotheek, speelden natuurlijk een belangrijke rol.

5.4 Analyse van enkele spelen

Na een ruime context over Everaert en zijn leefwereld te hebben geschetst, is het belangrijk even stil te staan bij enkele van zijn werken. Enkele spelen waarin Everaert op de een of andere manier duidelijk inging op de socio- economische situatie binnen de stad of visies in verband met liefdadigheid of armenzorg naar voor schoof, werden hier kort onder de loep genomen. Per spel wordt een korte ontstaans- en opvoeringscontext geschetst. Ook worden opvallende kenmerken of passages uit de inhoud van de spelen geanalyseerd en wordt geprobeerd na te gaan welke boodschap Everaert per spel probeerde mee te geven. Er werd geprobeerd om werken te selecteren die voor diverse gelegenheden en toeschouwers werden opgevoerd. Ook werd er in de mate van het mogelijke rekening gehouden met de data van vervaardiging en zowel een werk uit zijn vroege (1510- 1514), middelste (1523- 1529) als late periode (1530- 1538) in de analyse opgenomen. De geselecteerde werken worden in chronologische volgorde besproken. Hier komen achtereenvolgens aan bod: *Tspel van Een Sanders Welvaren* (III, 1512), *Tspel dat ghespeilt was voor de Aragoenoyen* (VII, 1525), *Esbatement van Aerm in de Beurse* (XVII, 1529) en *Tspel van dOnghelyke Munte* (XV, 1530).

³⁰⁴ Geirnaert (D.). "Een Brugse bruiloft met Everaert?" pp. 9- 47.

³⁰⁵ Mareel (S.). *Voor Vorst en Stad: Rederijkersliteratuur en Vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant 1432-1561*. p. 185.

³⁰⁶ Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert. Deel I*. pp. 11- 45.

Voor de analyse van Cornelis Everaert zijn spelen werd dankbaar gebruik gemaakt van de eerder besproken kritische uitgave van Wim Hüsken uit 2005.³⁰⁷

5.4.1 *Tspel van Een Sanders Welvaren (III, 1512)*

Het eerste spel van Everaert dat hier kort besproken zal worden, is *Tspel van Een Sanders Welvaren*.³⁰⁸ Everaert gaf zelf aan dat hij het stuk schreef om als wagenspel opgevoerd te worden gedurende de vastenperiode van het jaar 1512, maar of dit ook effectief gebeurde is onduidelijk. Ook de plaats van opvoering werd door Everaert niet vermeld. Over de opvoeringscontext en het publiek voor dit spel is dus weinig geweten. Dat het een wagenspel zou geweest zijn insinueert echter dat het in de straat opgevoerd kon worden voor een breed stadspubliek.

De personages die Everaert ten tonele bracht zijn duidelijk geen concrete mensen van vlees en bloed, maar allegorische verbeeldingen. Meest Elc, het mannelijk hoofdpersonage, vertegenwoordigt bijvoorbeeld de gehele mensheid. Domnacie van Goede, de vrouw op wie Meest Elc hartstochtelijk verliefd is, verbeeldt dan weer het aardse bezit en de verkwisting. Practyckeghen List (doortrapte list) en Subtyl Bedrog (sluw bedrog) zijn de zogenaamde sinnekens die optreden als verleiders tot het kwaad. Daar tegenover symboliseert Een Sanders Welvaren de onbaatzuchtige naastenliefde. Eyghen Wasdom belichaamt dan weer de egoïstische toename van eigen rijkdom. Ghetughe der Waerheyt ten slotte, waarvan Everaert aangeeft dat hij gekleed is als Moses, symboliseert de Bijbel op het toneel.

In *Tspel van Een Sanders Welvaren* is Meest Elc buitenmatig verliefd op Domnacie van Goede. Hierdoor verliest hij zijn zelfbeheersing en vormt hij een gemakkelijke prooi voor kwade krachten. Hij doet dan ook beroep op Practyckeghen List en Suptyl Berdoch in zijn poging Domnacie van Goede voor zich te winnen. Deze twee personages stellen zichzelf in een lange onderlinge dialoog (v. 33-146) voor als verleiders die zich bewust zijn van hun kwade inborst en menen dat iedere mens naar hun adviezen luistert. Zowel de rijken als de armen, de geestelijken als de leken. Bovendien beseffen ze zelf dat hun adviezen tot armoede leiden. Zo zijn er kooplieden die hun handelswaar manipuleren, te duur verkopen en vooral de armen voor de kosten laten opdraaien. De twee sinnekens zetten Meest Elc aan om ook de hulp in te roepen van Eyghen Wasdom, die samen met Domnacie van Goede in het "Huis van Neersticheyt" (huis van volharding) woont (v. 223). Tijdens hun tocht naar

³⁰⁷ Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert: Opnieuw uitgegeven, van inleidingen, annotaties en woordverklaringen voorzien*. Hilversum, Verloren, 2005, 2 dln., 1039 p. De bij de analyse gebruikte bladzijden worden per spel in de eerste en de laatste voetnoot aangegeven.

³⁰⁸ Everaert (C.). III. *Tspel van Een Sanders Welvaren*. In: Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert: Opnieuw uitgegeven, van inleidingen, annotaties en woordverklaringen voorzien. Deel I*. Hilversum, Verloren, 2005, pp. 154- 197.

het huis over de weg van “Rapen en Schrapen” Ieren Practyckeghen List en Suptyl Berdoch Meest Elc allerlei listen en trucjes aan om zijn persoonlijk geldgewin te maximaliseren. Daarbij moet hij zich van een ander zijn geluk (Een Sanders Welvaren) helemaal niets aantrekken. Eenmaal aangekomen vertelt Meest Elc aan Eyghen Wasdom dat “heur (Domnacie van Goede) liefde bysondere my inwendich broeyt” (v. 332). Eyghen Wasdom leidt hem dan ook naar haar toe. Domnacie van Goede onderwerpt zich aan Meest Elc, maar enkel nadat hij zich kleepte in het gewaad van “Tydelicke Eere” (tijdelijke en vergankelijke eer of roem, v. 354). Eyghen Wasdom, Practyckeghen List en Suptyl Berdoch verdwijnen van het toneel en ook Domnacie van Goede en Meest Elc trekken zich terug in het huis. Na de pauze verschijnt Een Sanders Welvaren als “een vrouwe tamelic (fatsoenlijk) ghecleet” ten tonele (voor v. 377). In een korte monoloog (v. 377- 396) beklagt ze zich over het gedrag van Meest Elc, die haar ooit beminde, en ze meent dat hij het verdient om berispt te worden. Dan betreedt Meest Elc in het gezelschap van de sinnekens Practyckeghen List en Suptyl Berdoch opnieuw het toneel. De sinnekens proberen Meest Elc tevergeefs van Een Sanders Welvaren weg te houden. Hij luistert naar haar, maar wil toch geen schuld bekennen. Een Sanders Welvaren probeert hem dan maar tot inkeer te brengen door hem te herinneren aan het Bijbels verhaal van Kaïn en Abel (v. 458- 492). Naar analogie met dat verhaal (niet de broedermoord was de belangrijkste misdaad, maar het feit dat Abel daardoor geen nageslacht kon voortbrengen) is zijn aantrekking tot Domnacie van Goede tot op zekere hoogte goed te keuren, zolang Een Sanders Welvaren daarbij niet beschadigd wordt of verdwijnt. Meest Elc aanvaardt die kritiek niet, verjaagt Een Sanders Welvaren en keert terug naar het “Huus van Neersticheyt” waar de sinnekens zegevierden. Een Sanders Welvaren bezoekt Ghetughe der Waerheyt (v. 559), met wie ze samen de praalzieke Meest Elc opzoekt. Ghetughe der Waerheyt spreekt hem toe en vraagt hem de omgang Practyckeghen List en Suptyl Berdoch te mijden, Eyghen Wasdom aan de heerschappij van de caritas of naastenliefde te onderwerpen en Een Sanders Welvaren lief te hebben (v. 603- 606). Meest Elc zijn geweten begint langzaam te knagen en hij komt geleidelijk aan tot inkeer. Bovendien groeit geleidelijk aan het besef dat hij Domnacie van Goede mag blijven beminnen zolang hij zijn liefde op zijn medemens en op God richt. Hij verstoot dan ook Practyckeghen List en Suptyl Berdoch uit zijn leven. Ten slotte opent Ghetughe der Waerheyt na een korte pauze een tableau vivant waarop Christus te zien is en vraagt hij aan Meest Elc en aan het publiek om in de Paastijd te gaan biechten en niet meer te zondigen (vanaf v. 723).³⁰⁹

Welke boodschap gaf Everaert nu mee in zijn spel? In het verhaal over de liefde van Meest Elc (de gehele mensheid) voor Domnacie van Goede (aards bezit) gaat een mooi verpakte morele les voor de

³⁰⁹ Everaert (C.). *III. Tspel van Een Sanders Welvaren*. In: Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert: Opnieuw uitgegeven, van inleidingen, annotaties en woordverklaringen voorzien. Deel I*. Hilversum, Verloren, 2005, pp. 154- 197.

toeschouwers schuil: de mens mag zich niet blindstaren op het verwerven van materieel, aards bezit dat slechts tijdelijke roem met zich meebrengt. Bezit mag tot op een zekere hoogte nagestreefd worden, maar de belangen van de medeburgers mogen niet uit het oog worden verloren. Materiaal gewin door list en bedrog is uit den boze. Bovendien moet de menselijke liefde op God gericht worden. Het spel kan dus opgevat worden als een algemene aanklacht tegen de overdreven hebzucht bij het Brugse volk, bijvoorbeeld bij de kooplieden. Het is bovendien via de Bijbel dat de mens tot inkeer komt en onvoorwaardelijke naastenliefde gaat beoefenen.

5.4.2 *Tspel dat ghespeilt was voor de Aragoenoyzen (VII, 1525)*

Exacte gegevens over waar en wanneer *Tspel dat ghespeilt was voor de Aragoenoyzen*³¹⁰ werd opgevoerd zijn niet voorhanden. Wel is zeker, zoals de titel uitwijst, dat het gespeeld werd voor de leden van de Aragonese handelsnatie. Zoals we reeds zagen, waren zij sinds 1493 terug in de stad aanwezig ten gevolge van de immigratiebevorderende maatregelen voor handelsnaties die door het Brugse stadsbestuur getroffen werden. Maar waarom schreef Everaert in hemelsnaam een spel voor deze Spaanse kooplieden? Om een antwoord te kunnen formuleren op deze vraag is het aangewezen eerst even te kijken naar het centrale thema van het stuk. Uit de proloog kan namelijk afgeleid worden dat het spel de overwinning van de legers van Karel V tegen die van de Franse koning Frans I in de Slag bij Pavia zou moeten eren. Deze slag, die plaatsvond op 24 januari 1525, valt te kaderen binnen de eerder besproken Italiaanse Oorlog (1521- 1526). Naast *Tspel van den Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn*, dat hij in opdracht van de Brugse magistraat schreef, maakte hij dus nog een tweede stuk in verband met deze militaire overwinning. Karel V was naast Heer der Nederlanden namelijk ook koning van Spanje (sinds 1516). Ook voor de in Brugge residerende Spanjaarden was een overwinning op de Franse vijand dus een feestje waard. Zoals niet ongewoon was, bestelden de Aragonezen “by quaerte van rethorycke” een spel bij de Brugse rederijderskamers. “Ende om elcken persone te verblydene bin den Brugsche wycke beheerren zy ... te hebbene een fyguerlic (allegorische, verbeeldende) bediet (uitleg) ten naesten (eerstdaags), dat dese victorye es ghesciet” (v. 64- 68). De zogenaamde “quaerte” is hier mogelijk de uitnodiging voor een rederijderswedstrijd, wat suggereert dat er ook andere, niet overgeleverde stukken werden opgevoerd binnen deze wedstrijdcontext. Dat Everaert zelf aangaf nipt een prijs te hebben mislopen met zijn spel, sterkt deze hypothese. De voorstelling (of wedstrijd) vond hoogstwaarschijnlijk plaats kort na 8 maart 1525, toen het nieuws over de overwinning in Brugge bekend raakte. De Aragonese natie verliet Brugge definitief in 1527 en trok naar Antwerpen. De viering van Karels overwinning in Pavia en de daarbij

³¹⁰ Everaert (C.). VII. *Tspel dat ghespeilt was voor de Aragoenoyzen*. In: Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert: Opnieuw uitgegeven, van inleidingen, annotaties en woordverklaringen voorzien. Deel I*. Hilversum, Verloren, 2005, pp. 274- 299.

gepaard gaande opvoering van *Tspel dat ghespeilt was voor de Aragoenoysen* (al dan niet in de context van een wedstrijd) in 1525 waren dus waarschijnlijk een van de laatste gelegenheden waarbij de Aragonezen via een feest hun aanwezigheid in de stad lieten opmerken.

Net zoals in *Tspel van Een Sanders Welvaren* verschijnen in *Tspel dat ghespeilt was voor de Aragoenoysen* allegorische personages ten tonele. Ten eerste is er Menichte van Volcke: een man, gekleed als poorter die dus de stedelingen, de stadsmenigte voorstelt. In het spel wordt duidelijk dat hij retorica beoefent en inging op de vraag van de Aragonese natie om een figuurlijke duiding van de slag bij Pavia te maken (v. 71- 78). Het toneelstuk waarin dit wordt beschreven is dan ook het resultaat hiervan. De eerder opgeworpen mogelijkheid dat Everaert met het personage van Menichte van Volcke (ten dele) zichzelf voorstelt, lijkt dus aannemelijk. Ten tweede zijn er De Hemel (een man gekleed in het blauw) en De Eerde (een vrouw met deftige, zwarte kledij). Verder in het stuk komt ook Inwendich Verstant ten tonele: de personificatie van het eigen zelfstandig begrip van wat de slag bij Pavia juist betekent. Inwendich Verstant is een voorname, wereldlijke, academisch geschoolde een net geklede man. Ten slotte maken we kennis met Schriftuerlicke Accoordanchye, een voorname maar ouderwets geklede vrouw. Zij personifieert de gelijkenissen tussen de beschreven feiten en het Schrift, waarmee hier het Oude Testament bedoeld wordt.

Eerst maant een proloogspreker de toeschouwers aan om aandachtig te luisteren en te kijken naar een spel over de overwinning van Karel V. Het spel zelf opent met Menichte van Volcke, die op een stoel zit tussen De Hemel en De Eerde. Menichte van Volcke geeft aan dat hij zich ook in zijn gemoedstoestand ergens “tusschen emel ende eerde” (v. 30) bevindt. Enerzijds is hij namelijk blij om de overwinning van Karel V in Pavia, anderzijds is hij bedroefd dat de Franse koning een nederlaag heeft moeten lijden (v. 24- 26). De Hemel verkondigt doorheen heel het spel de mening dat de Keizerlijke overwinning uitbundig moet worden gevierd en hemelt deze dan ook voortdurend op (v. 36- 41). De Aarde daarentegen toont begrip voor het rouwen van de Brugse (of Vlaamse) bevolking (Menichte van Volcke), die medelijden heeft met de Franse burgers die een periode van tegenspoed tegemoet gaan (v.42- 47). De Aarde pleit er dus voor om op een genuanceerde manier naar de gebeurtenissen te kijken en niet enkel het perspectief van de winnaar aan te nemen, maar ook even stil te staan bij de verliezers. Menichte van Volcke, die actief is als rederijker (v.73), roept dan ook de hulp in van Inwendich Verstant en Schriftuerlicke Accoordanchye om op vraag van de Aragonezen te kunnen ingaan en spel te schrijven waarin de Slag van Pavia verheerlijkt wordt (v.76- 85). Deze twee figuren leggen meteen een parallel tussen de situatie in 1525 en het oudtestamentische verhaal van David en Hanun. Koning David zond ambassadeurs naar Hanun, de nieuwe koning van de Ammoriëten. Deze werden echter alles behalve hartelijk onthaald en het kwam tot militaire confrontaties. David overwon Hanun en veroverde zijn kroon, wat ook in het spel uitgebeeld werd via

een tableau vivant (na v. 307). Ook Karel V zou gezanten naar Frans I gestuurd hebben die op hun beurt werden vernederd. Er wordt dus een duidelijke parallel getrokken tussen Karel V en koning David (v. 192) en Frans I en Hanun (v. 202). Het Bijbelverhaal wordt dus gebruikt als argumentatie voor het belang en de verheerlijking van de overwinning. Verder in het stuk wisselen de personages van mening en spreken ze zich uit over de (vooral) positieve en negatieve aspecten van de Slag bij Pavia. Toch kunnen de aangeleverde argumenten Menichte van Volcke niet volledig overtuigen. Ook aan het einde van het stuk toont hij medeleven met wie op ellendige wijze gebukt gaat onder het oorlogsgebeuren (v. 476- 479) en blijft hij gekweld door een innerlijke tweestrijd: “verbblyt, verdrouft dat ic blyve tusschen hemel ende eerde bin den lyve (mijn leven lang) tot ic hoore van payse gheduerich (blijvende, eeuwige vrede)” (v. 485- 487). Het spel wordt echter wel afgesloten met direct aan de “Aragoensche heeren” gerichte woorden waarin gevraagd wordt de overwinning bij Pavia te vieren (v. 504- 508).³¹¹

De boodschap die Everaert meegeeft in zijn spel is tweevoudig: enerzijds moet de overwinning van Karel V in de Slag bij Pavia worden verheerlijkt en gevierd, anderzijds nemen enkele personages een kritische positie hiertegenover in. Everaert drukt dus zowel zijn loyaliteit tegenover het gezag van Karel V als zijn teleurstelling over het uitblijven van oplossingen voor de socio- economische problemen uit. Hij distantieert zich (als acteur?) via het personage Menichte van Volcke van de door de andere personages aangereikte argumenten en blijft volharden in zijn twijfels en zijn medeleven met wie in verdriet en armoede moet leven door de oorlogssituatie. Hij meent zelfs dat zijn mening gedeeld wordt door het Brugse volk (Menichte van Volcke). De hemelse en Bijbelse verheerlijking klinkt in theorie wel mooi, maar voor een aards persoon blijven twijfels de kop op steken. Doorheen heel het stuk, dat eigenlijk gaat over zijn worsteling tijdens het schrijfproces, probeert hij in feite zichzelf en zijn medemens te overtuigen van de zaligheid van de overwinning. Tevergeefs. Zelfs na het aanspreken van zijn Inwendich Verstant slaagt hij er niet in zijn twijfel volledig naast zich neer te leggen. Enkel bij definitieve en langdurige vrede zal hij (en zijn medemens) volledig gelukkig kunnen zijn. Hoewel hij het niet expliciet doet en zijn kritiek heel zorgvuldig verpakt, legt hij dus en deel van de verantwoordelijkheid voor de menselijke ellende in de handen van de vechtende overheden. Bovendien wijst het stuk op de kennis waarover Everaert beschikte, zowel over de toenmalige politieke situatie als over het Oude Testament. Ten slotte moet erop gewezen worden dat de Aragonezen het stuk wel konden smaken, aangezien het bijna een prijs in de wacht sleepte. Waren zij onder de indruk van de verheerlijking van Karel V zijn militaire slagkracht, of deelden ze uiteindelijk Everaert's kritische houding?

³¹¹ Everaert (C.). *VII. Tspel dat ghespeilt was voor de Aragoenoyen*. In: Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert: Opnieuw uitgegeven, van inleidingen, annotaties en woordverklaringen voorzien. Deel I*. Hilversum, Verloren, 2005, pp. 274- 299.

5.4.3 *Esbatement van Aerm in de Beurse (XVII, 1529)*

Everaert gaf in zijn handschrift zelf aan dat hij dit spel³¹², samen met *Tspel van Maria gheleken by den Throon van Salomon*, in 1529 schreef voor de leden van de gelijknamige Veurnse kamer Arm in de beurs. Dit gezelschap voerde beide stukken op te leper kort na de eerste zondag van augustus in datzelfde jaar. Op deze dag vond namelijk de jaarlijkse Tuindagprocessie plaats, waarin de overwinning van leper tijdens de Vlaamse Opstand (1379- 1387) werd herdacht. Enkele dagen voor en na deze zondag organiseerde het leperse stadsbestuur ook een rederijkerswedstrijd, waarbij dit stuk werd opgevoerd. Uit de info die Everaert bij het stuk neerschreef kan afgeleid worden dat het echter niet in de prijzen viel.

Het eerste personage dat de leperlingen en bezoekers van de stad te zien kregen was Sulc Ghemeene Man. Hij is gewoon een willekeurige, niet nader bepaalde man uit het volk: geen arme handwerker, maar ook geen extreem rijke edele. Mogelijk is hij een drapenier of werkgever. Aerm in de Beurse, zijn knecht, is een arme werkman of de algemene symbolisering van armoede. Het derde personage, Elckerlyc, personifieert het gehele publiek van de stedelijke consumenten. Ten slotte is er nog Couver Ghebruuckynghhe, de personificatie van het leven in overdaad.

Het spel opent met Sulc Ghemeene Man die zich beklaagt over de slechte tijden. Zijn winst neemt af door de groeiende armoede, mensen besteden geen geld meer. Zijn knecht Aerm in de Buerse moet dus verdwijnen of verdreven worden. Dit moet echter op een verstandige manier gebeuren. Aangezien Sulc Ghemeene Man vooral voorspoed wil verwerven, moet Aerm in de Beurse zijn biezen pakken en maken dat hij wekomt (v. 1- 20). Aerm in de Buerse beklaagt zich erover dat hij zijn meester altijd heeft bijgestaan en geleerd heeft spaarzaam te zijn, maar wanneer Sulc Ghemeene Man rijk wordt, stoot hij hem plots af (v. 21- 32). Sulc Ghemeene Man stuurt hem naar Elckerlyc, aan wie hij zijn diensten moet aanbieden. Hard werk is namelijk, gezien zijn armzalige situatie, op zijn plaats (v. 46- 48). Elckerlyc zegt echter meteen dat hij van de vele bedelaars, die de indruk wekken dat ze het heel moeilijk hebben, niets moet weten (v. 49- 52). Aerm in de Buerse begrijpt dat, maar meent dat Elckerlyc zulke armen en mensen met onvoorziene tegenslagen te werk moet stellen (v. 53- 56). Om na te gaan of Aerm in de Beurse hem kan helpen, schetst Elckerlyc zijn levenswijze. Hij omschrijft zichzelf als onbetrouwbaar, onstandvastig op vlak van gemoed en standpunten, door middel van listen op winst belust, genietend van het leven en naar vrouwen verlangend. Aerm in de Beurse meent dat hij Elckerlyc wel zal leren om zuinig te zijn, hem zal "leeren wat den pennync weert was" (v. 63- 114). Uiteindelijk geeft Elckerlyc toch aan dat Aerm in de Beurse hem niet aanstaat en hij

³¹² Everaert (C.). XVII. *Esbatement van Aerm in de Buerse*. In: Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert: Opnieuw uitgegeven, van inleidingen, annotaties en woordverklaringen voorzien. Deel II*. Hilversum, Verloren, 2005, pp. 567- 591.

weigert hem tot twee maal toe, zelfs voor een heel kleine vergoeding, in dienst te nemen. Hij ziet in hem namelijk een bedrieger die enkel onheil brengt. Wie Aerm in de Beurse gehoorzaamt wordt volgens hem een gierige landloper die rijkdom vergaart op andermans kap. Het is net door deze gierigheid dat Elckerlyc geen aalmoezen meer geeft (v. 132- 145, v. 159- 168 en v. 180). Aerm in de Beurse beklagt zich over het feit dat iedereen hem mijdt en hem voorstelt als los van alle deugden (v. 145- 149). Hij zegt dat zonder hem veel meer mensen in zonde zouden leven, want wie overvloedig genot hoog in het vaandel draagt, is een verkwister en is vooral in bordelen en goktaferelen te vinden. Armoede en spaarzaamheid beletten dat mensen dergelijke zonden begaan, terwijl Elckerlyc het aards genot bejubelt (v. 194- 202). Bovendien wijst Aerm in de Beurse op het belang van het zielenheil, dat na een leven vol verkwisting onmogelijk verdiend kan worden (v. 218- 219). Elckerlyc vraagt zich af hoe de wereld zou kunnen functioneren als iedereen arm is. Als iedereen getroffen wordt door tegenslag, hoe zou de mens zichzelf en zijn omgeving dan in stand kunnen houden (v.219- 224)? Elckerlyc wil Aerm in de Beurse niet in zijn leven binnenlaten en stuurt hem dan ook weg. Hij stelt voor om met Couvre van Ghebruuckynghe, de dochter van een "rycquaert", te huwen en zo wat geld te verdienen (v. 249). Aerm in de Beurse vindt dat een aantrekkelijk voorstel, maar vraagt zich af hoe hij haar ooit zal kunnen krijgen (v. 253- 254). Elckerlyc geeft hem de raad mee niet te vrezen en het "onverbloot" (schaamteloos) te gaan vragen (v.256). Aangezien hij niets te verliezen heeft, beslist hij het erop te wagen (v. 265). Couvre Ghebruuckynghe zegt ontelbare minnaars te hebben, onder wie heel veel armoezaaiers. Afgaande op zijn kledij, ziet ze in Aerm in de Beurse meteen een slecht mens (v. 282- 298). Hij probeert haar te overtuigen om met hem te huwen, maar ze stelt voortdurend haar eisen: dure kledij, luxueuze maaltijden, lang slapen, een persoonlijke knecht, een eigen dienstmeid,... Aerm in de Beurse belooft haar dat alles en verzekert haar over veel (weliswaar publiek) land te beschikken (v. 299- 388). Als ze echter zijn naam te horen krijgt, jaagt ze hem ook zo snel mogelijk weg. Ze zegt een hekel te hebben aan zijn naam. Indien de "pays" en "gherieve neerrynghe" zouden terugkeren, kan hij zijn naam in "Wasdom" (winst) veranderen en zou ze hem eventueel wel willen huwen. "Aerm in de Beurse" zorgt er namelijk voor dat "Couver Ghebruuckynghe" niet meer kan bestaan (v.395- 410). Aerm in de Beurse voelt zich als de verloren zoon, die niets weet en niets bezit. Iedereen mijdt hem al was hij een rottend en waardeloos ding en hij vreest dat hij als een verdrevene om zal komen (v. 411- 414). Couvre Ghebruuckynghe zegt hem zijn naam te veranderen in "Wasdom", aangezien niemand hem anders zal willen. Daarvoor moet er echter vrede komen en moet er een gunstige tijd voor handel aanbreken. In de tussentijd moet Sulc Ghemeene Man de onaangename taak op zich nemen om hem op te vangen (v. 415- 429). Aerm in de Beurse belooft hem ten slotte dat deze onaangename situatie niet lang zal duren en spreekt het publiek rechtstreeks aan. Hij lijkt hen, als waren ze elk Sulc

Ghemeene Man, te vragen de inzichten uit het spel ook in het echte leven in acht te nemen (v. 433-439).³¹³

Everaert wijst in zijn spel dus duidelijk op het uitblijven van een stabiele vrede en het ongunstige handelsklimaat waardoor de ellende binnen de Vlaamse steden enkel toeneemt. De centrale boodschap in zijn stuk is mijns inziens echter niet zo gemakkelijk te interpreteren. Centraal hierbij is namelijk het personage van Aerm in de Buerse. Stelt hij “armoede” of “een arme werkman” voor? Everaert verschaft ons daar zelf geen duidelijk antwoord op. Dit is echter cruciaal om het spel correct te kunnen analyseren: verjagen Sulc Ghemeene Man, Elckerlyc en Couver Ghebruuckynghen een arm persoon, of de armoede? Soms lijkt hij het eerste te suggereren, soms het tweede. Als we het spel in de eerste interpretatie lezen, wordt de arme ambachtsman ontslaan in tijden van crisis en vindt hij bij zowel de gewone als de rijke stedeling, die in overdaad leeft, geen hulp. Tewerkstelling zou hem nochtans uit een groot deel van zijn lijden verlossen. Daardoor moet hij terug naar zijn vorige baas, waar hij (kort) op zijn kosten zal moeten weten te overleven. Bovendien wordt de arme dan vaak afgeschilderd als een bedriegende en schaamteloze bedelaar die enkel onheil brengt en door zijn bedrog, hebzucht en gierigheid schuldig is aan zijn eigen situatie. Toch moet hij niet zozeer uit de stad verdreven worden, maar moet ervoor gezorgd worden dat hij weer aan het werk kan. Als het spel in de tweede interpretatie bekeken wordt, verstoten Sulc Ghemeene Man, Elckerlyc en Couver Ghebruuckynghen geen persoon maar het concept armoede. Dit werpt een ander licht op de zaak. De drie stedelingen willen leven in overvloed en proberen armoede uit hun leven te houden en enkel rijkdom binnen te laten. Everaert lijkt te willen aangeven dat de hebzucht die de stedelingen ten toon spreiden wel eens in hun eigen nadeel zou kunnen uitdraaien. Een beetje armoede in hun leven binnenlaten, waarmee hij dan een spaarzaam leven zonder het zondig verkwisten van geld bedoelt, zou hen wel eens goed kunnen uitkomen. Zowel in het aardse leven als in het hiernamaals. Pas wanneer armoede je treft zal je beseffen wat je verkwistte, dat je moet spaarzaam zijn. Om je zielenheil te verdienen en zelf niet het slachtoffer van armoede te worden, doe je als stedeling dus beter aan liefdadigheid. Hoewel het uitblijven van vrede en een gunstig economisch klimaat de hoofdredenen zijn, heeft ook de stedeling er dus schuld aan dat armoede binnen de stad blijft rondlopen. Bovendien kan ook de vraag gesteld worden of Couver Ghebruuckynghen een rijk persoon is of gewoon de notie van leven in overdaad symboliseert. Aspireert Aerm in de Buerse (als persoon) een leven in overdaad, of gaat hij gewoon een rijke om hulp vragen? Probeert Aerm in de Buerse (als armoede) binnen te dringen bij de rijken en schuiven zij deze terug af op de gewone man, of wil hij zich tevergeefs verzoenen met hebzucht?

³¹³ Everaert (C.). XVII. *Esbatement van Aerm in de Buerse*. In: Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert: Opnieuw uitgegeven, van inleidingen, annotaties en woordverklaringen voorzien. Deel II*. Hilversum, Verloren, 2005, pp. 567- 591.

Ik meen, ondanks deze onduidelijkheden, toch te kunnen stellen dat Everaert de uitblijvende stabiele vrede en het ongunstige economische klimaat als de hoofdoorzaken ziet van het bestaan van Aerm in de Buerse, hetzij als persoon, hetzij als concept. Het geeft aan dat de zestiende- eeuwse stedeling de arme, in het bijzonder de bedelaar, vaak aanziet als een bedorven stuk bedrieger dat genegeerd moet worden. Mijn gevoel bij het analyseren van dit stuk zegt me dat dit niet noodzakelijk Everaert zijn eigen visie is. Hij lijkt de stedelingen te willen aanzetten tot het actief helpen van de armen en de bedelaars, hetzij door zelf zuinig te leven, hetzij door ze werkgelegenheid te bieden of hen even onderhouden. Niet enkel de arme zelf, maar ook de stedeling is schuldig aan het bestaan van armoede. Hij wijst zowel de extreem gierige als de extreem verkwistende burgers op hun fouten. De stedeling moet actief proberen de vrede te herstellen en een nieuw gunstig klimaat te creëren door niet in overdaad en zonde te leven maar door spaarzaam en liefdadig te zijn. Enkel zo kan de arme weer aan het werk geraken en “wasdom” opbouwen. De christelijke heilsboodschap is duidelijk aanwezig, maar staat hier niet centraal. Het spel is in de eerste plaats een socio- economische aanklacht, waarin arbeid als een centrale component wordt gezien bij het verdrijven van armoede.

5.4.4 *Tspel van dOnghelyke Munte (XV, 1530)*

Everaert schreef *Tspel van dOnghelyke Munte*³¹⁴, zoals hij zelf in zijn inleiding bij het stuk aangaf, in 1530. Het werd echter nooit vertoond, aangezien het spel op de avond voor Pasen van dat jaar verboden werd “omdat de waarheyt niet was gheheilt (verzwegen)”. Over de oorspronkelijk bedoelde opvoeringscontext is dus weinig geweten. Wel kan uit het verbod afgeleid worden dat een jury het spel dus eerst controleerde, en het dus bedoeld was om bij een publieke aangelegenheid vertoond te worden. Mareel wierp de mogelijkheid op dat het op een speelwagen gespeeld moest worden bij een van de vele Brugse generale processies, waarschijnlijk ter ere van de Damesvrede van Kamerijk (1529) en van de kroning van Karel V tot keizer van het Heilige Roomse Rijk (1530).³¹⁵ Zoals reeds duidelijk werd, zorgde de Italiaanse Oorlog (1521- 1526) tussen Karel V en Frans I voor een grote fiscale druk bij de Brugse bevolking. Bovendien was er iets belangrijks gaande in de muntslag: de in de Nederlanden geslagen munten kregen een hogere intrinsieke waarde dan de munten die buiten de landsgrenzen geslagen werden en verdwenen in grote getale naar het buitenland. Dat Brugge zijn positie als belangrijkste handelscentrum van de Nederlanden geleidelijk aan verloor aan Antwerpen en de Brugse economie tegen het midden van de zestiende eeuw volledig in het slop

³¹⁴ Everaert (C.). XV. *Tspel van d’Onghelycke Munte*. In: Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert: Opnieuw uitgegeven, van inleidingen, annotaties en woordverklaringen voorzien. Deel II*. Hilversum, Verloren, 2005, pp. 567- 591.

³¹⁵ Mareel (S.). *Voor Vorst en Stad: Rederijersliteratuur en Vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant 1432-1561*. pp. 198- 199.

raakte, werd reeds uitvoerig beargumenteerd. Het is dan ook in deze context dat Everaert *Tspel van dOnghelyke Munte* schreef.

Het spel bevat in totaal zes personages. Ten eerste maken we kennis met Den Daghelixschen Snaetere, een op straat staande appelverkoopster die het algemeen gerucht of de openbare mening verkondigt. Ze is met andere woorden niet op haar mondje gevallen en is op momenten behoorlijk grof, kritisch en sarcastisch. Ten tweede is er Sulc Rethorisien, een rol die Everaert, zoals reeds aangehaald werd, mogelijk voor zijn eigen rekening heeft genomen. Het personage stelt namelijk een op een wagen zittende rederijker voor, die spreekt over de verheerlijking van Karel V in zijn eerdere spelen: “In den tyt der victorien ic myn devoor ghedaen hebbe (bij overwinningen heb ik mijn best gedaan). In de tydynghe van payse en hebbic niet ghespaert (in tijden van vrede ben ik voluit gegaan). Ter eeren myns skeysers thoochdic mynen aert, die my naest Gode es liefghetal (om mijn keizer te eren die mij even lief is als God)” (v. 272- 2275). In deze passage een verwijzing zien naar bijvoorbeeld *Tspel dat ghespeilt was voor de Aragoenoysen*, is niet vergezocht. Ten derde maken we kennis met Menichte van Volcke: de burgerij en de lage geestelijkheid, specifiek de werkgevers en bazen die tussen de kooplieden en de werkmannen staan. Vervolgens is er Den Scaemelen Aerbeyder, de kleine en arme ambachtsman. Ten vijfde zien we dOnghelycke Munte, een vrouw wiens benen niet even lang zijn en die bijgevolg “onghelyc ende manc” gaat, “deen tyt hoogher ende dander tyt nedere (het ene moment staat ze hoog, het andere moment laag)” (v. 217- 218). Ze is gekleed in een pak dat vol “pennynghen van dyveerssche munten” hangt en symboliseert, zoals reeds duidelijk mag zijn, de munt wiens waarde voortdurend schommelt. Het zesde en laatste personage is Redelic Gevoel, de verpersoonlijking van het gezond, met rede begaafd verstand.

Het spel opent met Den Daghelixschen Snaetere, die ongeduldig staat te wachten naast een wagen waar dra een spel van Sulc Rethorisien zal worden opgevoerd. Ze maant Sulc Rethorisien aan te beginnen, maar deze wacht nog op zijn personages (v. 1- 10). Den Daghelixschen Snaetere stelt dan maar zelf voor een acteur te vervangen. Sulc Rethorisien waarschuwt haar echter dat ze niet moet verwachten dat haar acteerprestaties haar veel voldoening zal opleveren, “Want rethorisienen ... doen tvolc lachgen ... maar selve zy weenen. Dus es de cunste van cleenen proffytte” (v. 11- 34).³¹⁶ Toch mist de rederijker nog een personage, namelijk Menichte van Volcke. Hij staat echter “an die waghene” en wordt tegen zijn zin het podium op geholpen (v.47- 56). Menichte van Volcke beklagt zich over de daling van de welvaart en de handel, waardoor hij steeds dieper in de problemen komt te zitten. Den Daghelixschen Snaetere meent dat “mochtet worden pays, de beterynghe quaeme met vullen stroome (in overvloed)”. Als specifieke oorzaak wijst ze echter op de onstabiele waarde

³¹⁶ “cleene proffyte” vat ik hier op als “weinig nuttig”, niet als “klein materieel gewin”. Hij lijkt me niet te willen zeggen dat hij als rederijker te weinig verdient. Al sluit ik deze mogelijkheid zeker niet volledig uit.

van het geld (dOnghelycke Munte) die “veil quaets” doet (v. 76- 79). Zowel Sulc Rethorisien als Menichte van Volcke zijn het met haar eens, al ontkent die laatste dat hij zelf zijn waren zo duur mogelijk en aan de beste wisselkoers probeert te verkopen (v 110- 121). Het is “den coopman” die er schuldig aan is dat de Brugse welvaart en handel verdwijnt “want daer de munte ten hoogsten (tegen de hoogste koers) loopt den coopman alderande waere coopt om den pennync ten hoogsten te beghevene” (v. 90- 93). Den Daghelixschen Snaetere overweegt zelfs gewoon niets meer te doen, aangezien werken haar toch niets oplevert (v. 122- 123). Sulc Rethorisien neemt het bijgevolg op voor de ambachtsman, die het grote slachtoffer dreigt te worden van de situatie, “bedecte commere (verborgen armoede)” lijdt en “te ruwyne” gaat (v. 124- 127 en v. 142). Bijgevolg verschijnt Den Scaemelen Aerbeyder ten tonele, die meent dat hij er zo slecht aan toe is dat “ic ghedoe nu met sulc dranck als de zwaene” (v. 130). Hij kan met andere woorden geen bier of wijn meer kopen en moet (vervuild) water drinken. Den Daghelixschen Snaetere en Den Scaemelen Aerbeyder bekritisieren Menichte van Volcke en zeggen dat hij de situatie van Den Scaemelen Aerbeyder moet kunnen verbeteren. Hij wimpelt dit af en meent dat hij zichzelf daardoor in het verderf zou storten. dOnghelycke Munte treft schuld, hij niet (v. 134- 194). Na een pauze verschijnt dOnghelycke Munte zelf ten tonele. Ze beschuldigt Menichte van Volcke en zegt dat hij door speculatie zelf schuld heeft aan de afbrokkelende welvaart. Ze kan namelijk zelf haar eigen waarde niet verhogen of verlagen (v. 191- 258). Na een nieuwe pauze treedt Redelic Ghevoel op de voorgrond, die een lofrede brengt op Karel V die met Gods gratie tot Keizer werd gekroond. Bovendien spoort ze Sulc Rethorisien aan dat ook te doen (v. 260- 277). Hij meent echter dat “Te vele van een en es gheen become. Dat seght men daghelix in den ghemeen ganc”: zoals men in het dagelijkse leven ook steeds zegt, schept te veel van hetzelfde (het loven van Karel V) geen genoeg (v. 278- 279). De mens moet werken voor een heel schamel loon en gaat gebukt onder de crisis, waarom moet de vorst dan bejubeld worden? Redelic Ghevoel meent echter een oplossing te weten en belooft de burgers te troosten (v. 295- 296). Den Scaemelen Aerbeyder smeekt Menichte van Volcke opnieuw om hulp, werk, medelijden en liefdadigheid. Den Daghelixschen Snaetere bespot hem echter. Den Scaemelen Aerbeyder probeert namelijk te leven als een rijke en “ghaet ghevoert” (draagt dure kledij). Hij zou beter wat spaarzamer zijn, zodat hij in tijden van crisis niet in armoede vervalt. Den Scaemelen Aerbeyder bekent bovendien schuld (v. 297- 333). Ook vraagt Redelic Ghevoel nogmaals aan Menichte van Volcke om Den Scaemelen Aerbeyder te helpen, maar weer volgt het zelfde antwoord: hij is ongevoelig voor de situatie van de arme arbeider, aangezien dOnghelycke Munte hem zelf veel schade berokkent (v. 344- 359). Redelic Ghevoel roept op tot geduld. Keizer Karel zal “dOnghelycke Munte wel doen rechte ghaen” (v. 388- 391). Den Daghelixschen Snaetere reageert echter kritisch en gewaagd: “Neimge zo lange dach, dat zal noch lanc zyn. Men salder wel ryppe keerssen mede heten” (v. 392- 393). Wie op de Keizer wil wachten, zal veel geduld moeten tonen. Redelic Ghevoel stopt Den

Scaemelen Aerbeyder een kruk toe die “Paciencie” (geduld) heet (v. 413). Menichte van Volcke krijgt een rol papier waarop “Die lydt, verwint” (de geduldige, lijdzame overwint) geschreven staat (v. 418). Bovendien herinnert Redelic Ghevoel de andere personages aan het oudtestamentische verhaal van Job die lijdzaam geduld toonde en daarvoor door God beloond werd (v. 428- 449). Ook de berusting van Karel V wordt bejubeld: door geduld te tonen werd hij via de gratie Gods tot keizer gekroond en kon hij zijn vele vijanden verslaan (v. 452- 475). Menichte van Volcke, die volgens Den Daghelicxschen Snaetere God niet vertrouwt, moet geloof tonen in God en de drie goddelijke deugden beoefenen: “Gheloove, hope en caritate”, waarbij vooral dat laatste van belang is (v.490- 499). Liefde tot God en naastenliefde voor de medemens moeten centraal komen te staan. Den Daghelicxschen Snaetere blijft zeer kritisch reageren tegen de uitspraken van Redelic Ghevoel. Zo sneerde ze: “Dyveersch van staeten (alle standen, van hoog tot laag, iedereen) soude eer zyn hevenmeinsche behaeten (medemens haten) dan caritate te bewysene te zynder noot” (v. 532- 534). Uiteindelijk wordt ze zelfs van het podium verjaagd en toont Menichte van Volcke berouw dat hij ooit met haar omging. Redelic Ghevoel opent een tableau vivant waarop Christus aan Maria verschijnt, waarmee hij wil aantonen dat wie lijdzaam geduld toont, in het hiernamaals zal triomferen (v. 618- 633). Menichte van Volcke en Den Scaemelen Aerbeeyder zeggen daarna een gebed op (v. 634- 643) en Redelic Ghevoel neemt afscheid van het publiek: “Menichte van Volcke, hier staende beneven (hij spreekt de aanwezige werkgevers aan) ... syt lydsaem, pacientich ende voort (voortaan) wilt den Scaemelen Aerbeyder altyts beminnen, so meucht ghy naermaels Gods rycke ghewinnen (zielenheil verdienen)” (v. 644- 658).

Ook in dit spel brengt Everaert veel verschillende stemmen ten tonele. De personages geven elk hun mening over de precaire Brugse situatie en geven aan hoe dOnghelycke Munte ieder van hen schade berokkent. Hierdoor komen veel tegenstrijdige standpunten aan bod: de rijken zijn door speculatie schuldig aan de wisselende muntwaarde en de daling van de welvaart, maar ook de gewone mens zou spaarzamer moeten leven; er wordt medelijden voor de arme gevraagd, maar ook het zielenheil van de gever staat centraal, er wordt een lofrede voor Karel V opgevoerd, maar hij wordt ook bekritiseerd, etc.

De centrale, overwinnende stelling wordt uiteindelijk door Redelic Ghevoel aangereikt: de mens moet lijdzaam berusten, liefde tot God tonen en caritas beoefenen om in het hiernamaals te triomferen. De stedeling moet niet meteen actief op zoek gaan naar een oplossing, maar gewoon wachten en vertrouwen hebben in Karel V en God terwijl hij zijn medemens bijstaat met liefdadigheid. Menichte van Volcke en Den Scaemelen Aerbeeyder komen tot inkeer en volgen Redelic Ghevoel zijn mening. Den Daghelicxschen Snaetere (dagelijks gebabbel bij de burgers) stelt zich echter sterke vragen bij de caritas: het ideaal is mooi, maar in de praktijk gebeurt het niet (of te

zelden). Ze heeft bovendien op alles en iedereen kritiek: ze wijst zowel Menichte van Volcke als Den Scaemelen Aerbeyder op hun gebreken, geeft aan dat er een gebrek aan geloof heerst binnen de stad en uit sterke kritiek op Karel V. Wie op de keizer wil wachten voor een oplossing, zal heel veel geduld mogen tonen.

Belangrijker om op te merken is dat ook Sulc Rethorisien niet akkoord lijkt te gaan met de algemene boodschap. Hij verdwijnt halverwege het stuk van het podium en keert niet meer terug, waardoor hij dus ook niet tot morele inkeer komt. Hij lijkt vooral kritiek te hebben op de levenswijze van de rijkere burgers en het beleid van Karel V. Concrete en structurele oplossingen voor de afname van de welvaart blijven namelijk uit. Net als in *Tspel dat ghespeilt was voor de Aragoenoysen* verkondigt het personage van Everaert een dubbel gevoel: zijn liefde voor de keizer (die hem even lief is als God), en het besef van de nutteloosheid van het bejubelen van diens successen. Het gevoel van nutteloosheid is hier, vijf jaar later, wel veel duidelijker aanwezig. Er verandert toch niets aan de situatie in zijn stad. De gewone mens moet blijven werken tegen een hongerloon en gaat gebukt onder de crisis, waarom moet de vorst dan bejubeld worden? Hij wil zich dan ook niet neerleggen bij de oplossing die wordt aangereikt, namelijk de lijdzame berusting. De rijkere stedelingen moeten de situatie van de armen actief kunnen verbeteren, onder meer door tewerkstelling, en de overheid moet veel sneller ingrijpen. Hij gaat dus in tegen de uitspraak “Die lydt verwint”, het devies van De Drie Santinnen.

De figuren van Sulc Rethorisien en Den Daghelicxschen Snaetere (en hun opmerkelijke uitspraken) zorgden er waarschijnlijk voor dat het stuk, zoals eerder aangehaald, door het Brugse stadsbestuur werd verboden. Dat Karel V bespot werd en de rijke stedeling als oorzaak werd gezien voor de problemen in de stad, vonden zij, ondanks de algemene en corrigerende boodschap van lijdzaamheid, mogelijk te ongepast voor een publieke opvoering. Waren ze bang dat het spel opstandigheid zou opwekken bij het volk? Ondanks het verbod voor opvoering schreef Everaert in de dagen na Pasen nog snel een nieuw spel, namelijk *Van Groot Labuer en Sober Wasdom* (XVI). Hij slaagde erin dit werk af te krijgen tegen zondag 24 april 1530, de dag waarop hij eigenlijk *Tspel van d'Onghelyke Munte* wilde vertonen.³¹⁷

³¹⁷ Everaert (C.). XV. *Tspel van d'Onghelycke Munte*. In: Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert: Opnieuw uitgegeven, van inleidingen, annotaties en woordverklaringen voorzien. Deel II*. Hilversum, Verloren, 2005, pp. 567- 591.

5.4.5 Besluit

In *Tspel van Een Sanders Welvaren* is de boodschap die Everaert wou overbrengen nog behoorlijk duidelijk: het is een algemene aanklacht tegen de overdreven hebzucht bij het (Brugse) volk, dat via list en bedrog de medemens uit het oog verliest en nalaat aan liefdadigheid te doen. De Bijbel brengt de mens tot inkeer en zet aan tot onvoorwaardelijke liefde voor God en de medemens. De vraag kan gesteld worden of de duidelijk verkondigde stelling noodzakelijk ook de visie Van Everaert was. Deze vraag is zeker terecht. Volledige zekerheid kunnen we daarover, mijns inziens, nooit verschaffen. Wel meen ik dat de analyse van de andere drie werken ook voor dit spel iets duidelijk maakte: indien Everaert het niet eens zou zijn geweest met de morele les, had hij waarschijnlijk een personage aan het stuk toegevoegd dat scherpe kritiek uit of niet volledig tot inkeer komt.

In de andere drie spelen brengt hij dan ook veel meer stemmen ten tonele die elk hun eigen, vaak lijnrecht tegenover elkaar staande, mening verkondigen. Het lijkt dus ook veel moeilijker (en misschien wel onmogelijk) na te gaan welke mening Everaert zelf had. In *Tspel dat ghespeilt was voor de Aragoenoysen* loste hij dit echter goed op. Als Menichte van Volcke werkelijk gespeeld werd door Everaert of hem ten minste moest voorstellen, wat gezien de inhoud van het stuk aannemelijk lijkt, kan diens twijfel in verband met de Slag bij Pavia gezien worden als Everaerts eigen twijfel. Hij is loyaal tegenover de vorst, die bijvoorbeeld de Brugse wolstapel probeerde te beschermen, maar is ook teleurgesteld over de socio- economische problemen. Zelfs zijn inwendig werelds verstand en zijn kennis over het Oude Testament kunnen hem niet volledig overtuigen van de goedheid van het militaire gebeuren. Een gevoel van medeleven met wie in verdriet en armoede leeft door de oorlogssituatie blijft hem achtervolgen. Enkel langdurige vrede zal de mens verlossen uit zijn ellende. Ook in het verboden *Tspel van dOnghelyke Munte* lijkt hij deze techniek te hebben willen toepassen. Via Sulc Rethorisien kon hij zichzelf distantiëren van de algemene oplossing die op het einde van het stuk wordt aangereikt, namelijk het lijdzaam berusten, liefde tot God tonen en caritas beoefenen om de hemel te verdienen. Of dat meteen betekent dat hij het volledig oneens was met deze oplossingen, is onduidelijk. Wel lijkt het zo dat hij er zich niet zomaar wilde bij neerleggen. Zijn personage propageert namelijk een actieve verbetering van de situatie van de arme door tewerkstelling en een sneller ingrijpen van de overheid.

Zoals reeds beargumenteerd, is de centrale boodschap en de verwerking van Everaerts eigen visie het moeilijkst te achterhalen in *Esbatement van Aerm in de Beurse*. Algemeen lijkt hij te willen wijzen op de uitblijvende stabiele vrede en het ongunstige economische klimaat als de hoofdoorzaken van het bestaan van armoede. Uiteindelijk lijkt hij de rijkere stedelingen te willen aanzetten tot het actief helpen van de armen en de bedelaars. Hij propageert arbeid, spaarzaamheid en liefdadigheid. Is het

toeval dat een spel over hulp aan de arme uitgerekend in Ieper werd opgevoerd, de eerste stad in Vlaanderen met een gecentraliseerde armenzorg (1525)? Wellicht niet.

Algemeen lijken enkele zaken in zijn spelen terug te komen: twijfelgevoelens in verband met het ophemelen van de vorst, het aanklagen van buitensporige hebzucht en gierigheid, de nadruk op arbeid als middel om uit de armoede op te klimmen, argumentatie uit de Bijbel die voor de arme niet altijd even gemakkelijk te aanvaarden is, het belang van het zielenheil van de schenker en de twijfel die Everaert hieromtrent lijkt te tonen, het belang van blijvende vrede, het volk dat de arme bedelaar voorstelt als bedrieger maar de uiteindelijke oproep hem toch te helpen, een oproep tot medeleven met de arme, een oproep tot actieve hulp van de arme medemens (*caritas*), de grofgebekte sinnekens, de vingerwijzingen naar de rijkere stedelingen die hun verantwoordelijkheid niet opnemen, de weigering tot het aanvaarden van passieve berusting en de groeiende teleurstelling over het uitblijven van constructieve oplossingen.

Bovendien kwam ik bij het bestuderen van de vier rederijkersspelen tot een gelijkaardige vaststelling als Samuel Mareel in zijn analyse van *dOnghelycke Munte* en *Van Groot Labuer en Sober Wasdom*.³¹⁸ Het is namelijk duidelijk dat Everaert steeds probeerde om zijn aanklachten en kritieken zodanig te verpakken dat ze er niet voor zorgden dat het spel voor opvoering verboden werd. Dankbaar hierbij waren de personages van de sinnekens. Ze stelden de slechte verleiders voor, dus zij konden perfect hun kritische stem laten horen. Zo bracht hij veel verschillende, onderling vaak sterk afwijkende of zelfs tegengestelde meningen en visies ten tonele. Opvallend is dat ieder stuk eindigde met een algemene bekering van de kritische stemmen, die schuld bekennen en hun fouten inzien. Dit mag echter niet gezien worden als het innemen van een laffe houding door Everaert die zijn kritiek niet zou hebben durven doortrekken.³¹⁹ Dit blijkt namelijk gewoon een vormvereiste te zijn. Zonder deze bekering werd het stuk wellicht verboden en konden er dus geen kritische stemmen worden gehoord. Bovendien lijkt die bekering niet van bijzonder groot belang te zijn. Het Brugse stadsbestuur vond in *Tspel van dOnghelyke Munte* namelijk genoeg redenen om het spel te verbieden terwijl er wel degelijk een bekering op het einde van het spel plaatsvond.³²⁰

Hoewel het helemaal niet bewezen is dat Everaert na 1538 werkelijk stopte met het schrijven van spelen, is het toch interessant dat er geen jongere spelen in zijn handschrift aanwezig zijn. Dat hij zelfs de verboden spelen opnam, lijkt nochtans te suggereren dat hij volledigheid probeerde na te

³¹⁸ Mareel (S.). *Voor Vorst en Stad: Rederijkersliteratuur en Vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant 1432-1561*. pp. 201- 203.

³¹⁹ Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert. Deel I*. p. 44

³²⁰ Mareel (S.). *Voor Vorst en Stad: Rederijkersliteratuur en Vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant 1432-1561*. pp. 201- 203.

streven. Zag hij, in de lijn van zijn uitspraken in *Tspel van dOnghelyke Munte* de nutteloosheid in van zijn pogingen om de ellende bij de Brugse bevolking aan te kaarten en te verhelpen? De Brugse armoede bleef namelijk welig tieren en de armenzorg bleef bijzonder gefragmenteerd. Werd hij overmand door onmacht en besliste hij er dan maar volledig mee op te houden? Het is een hypothese waar weinig concreet bewijs voor kan worden aangeleverd, maar ze meteen volledig verwerpen lijkt me toch fout.

Besluit: Everaert versus Vives?

Na de uitvoerige achtergrondschetsen en analyses is de tijd aangebroken waarop aanvaardbare antwoorden moeten worden geformuleerd op de vragen die in de probleemstelling werden opgeworpen.

De eerste onderzoeksvraag luidde of Cornelis Everaert en Juan Luis Vives dezelfde maatschappelijke ellende betreurden? In theorie is het antwoord op deze vraag “ja”: beiden kaartten de problematische situatie in Brugge tijdens de eerste decennia van de zeventiende eeuw aan: de economie kende een spectaculaire achteruitgang en de armenzorg binnen de stad was bijzonder gefragmenteerd en ontoereikend. Toch is er één groot verschil te bemerken, namelijk hun perspectief van schrijven. Vives, die van Brugge wel zijn uitvalsbasis maakte maar er vaak niet aanwezig was, verbleef tussen 1523 en 1528 vaak in Engeland. Het is dan ook daar dat hij de vraag kreeg zijn *De subventione pauperum* te schrijven. Wijst het feit dat hij het werk een “olifantendracht” noemde erop dat hij het af en toe moeilijk vond de Brugse situatie echt goed in te schatten? Bovendien moet er rekening mee gehouden worden dat hij zich onder de toenmalige (humanistische) elite begaf en dus vanuit dat standpunt schreef. Vives zal als populair geleerde niet in armoede hebben moeten leven. Cornelis Everaert daarentegen was als actief ambachtsman, klerk en rederijker lid van de stedelijke middengroepen. Hij was bijzonder actief binnen de zestiende-eeuwse stad en zal veel vaker rechtstreeks met armoede geconfronteerd geweest zijn dan Vives. Hij zal bovendien zelf ongetwijfeld de nadelen van de economische neergang van de stad gevoeld hebben. Hij was niet arm, maar wist als voller wel wat het was om hard te werken voor zijn geld. Everaert groeide op in de volle neergang van de Brugse economie na 1480. Dat hij een nostalgisch verlangen koesterde naar de periode waarin zijn vader naar Brugge trok, toen de Brugse textielnijverheid nog welig tierde, werd uit zijn spelen duidelijk. Hij behandelde in zijn spelen dan ook vooral de socio-economische malaise bij het werkvolk, de kleine ambachtsman. Bovendien lijkt hij soms specifiekere problemen aan te kaarten dan Vives, zoals de onstabiele muntwaarde in *Tspel van dOnghelyke Munte*. Vives lijkt een theoretische “top- down” versie van de toestanden te hebben geschetst, terwijl Everaert eerder een door de praktijk getekend “bottom- up” perspectief hanteerde.

Reikte Vives concrete oplossingen aan voor de problemen te Brugge, terwijl Everaert geen uitkomst zag en pleitte voor lijdzame berusting? Het eerste deel van deze vraag kan worden bevestigd, maar moet ook worden genuanceerd. Vives pende in *De subventione pauperum* wel degelijk zijn meningen en visies neer in verband met een gecoördineerde en doeltreffende armenzorg op grote schaal. Hij wees op het belang van onderwijs, ziekenzorg, armentelling, tewerkstelling en arbeid en haalde zelfs aan hoe dit gefinancierd kon worden. Door te wijzen op de grote rol die de stedelijke overheid hierin

moet vervullen, stapte hij af van de (middeleeuwse) organisatie van armenzorg op parochiaal niveau en stelde hij constructieve oplossingen voor. Toch kan ik me niet van de indruk ontdoen dat hij vooral in heel algemene en weinig concrete stellingen bleef steken. Heel veel nadruk werd gelegd op de volgens hem juiste (christelijke) motivatie tot armenzorg. Bovendien gaf hij geen praktijkvoorbeelden of noemde hij geen Brugse locaties waar de armen- en ziekenzorg verleend kon of moest worden. *De subventione pauperum* werd geschreven op vraag van, maar niet specifiek voor, het Brugse stadsbestuur. Wou hij ook andere stedelijke overheden en personen bereiken met zijn traktaat? De vele vertalingen ervan bewijzen allesbehalve het tegendeel. Het tweede deel van de vraag, of Everaert geen uitkomst zag en pleitte voor lijdzame berusting, moet nodig worden bijgesteld. In *Tspel van dOnghelyke Munte* distantieerde Everaert zich via het personage van Sulc Rethoricien (een rederijker, dus waarschijnlijk een personificatie van Everaert op het toneel) van de algemene oplossing die op het einde van het stuk wordt aangereikt, namelijk het lijdzaam berusten, liefde tot God tonen en caritas beoefenen om de hemel te verdienen. Uit de analyse van dit spel werd duidelijk dat hij vooral moeite leek te hebben met dat eerste, het lijdzaam berusten. Toch zijn ook de oplossingen die hij doorheen zijn spelen aanreikte weinig concreet: het belang van arbeid, blijvende vrede, medeleven tonen met de arme, actieve hulp verlenen aan de arme medemens, etc. Bovendien moet opgemerkt worden dat Everaert doorheen zijn carrière steeds pessimistischer lijkt te worden. Hij lijkt geleidelijk aan zijn hoop in een constructieve oplossing voor de Brugse malaise te verliezen, zoals in *Tspel dat ghespeilt was voor de Aragoenoysen* (1525) en *Tspel van dOnghelyke Munte* (1530) steeds duidelijker werd.

Vervolgens kan de bewering van Muller, dat Vives en Everaert elkaar beslist niet hebben gekend, kritisch worden benaderd. Drongen de inzichten van Vives en de andere humanisten de leefwereld van Everaert nog niet binnen? Gaapte tussen hen een enorme door renaissance en humanisme gegraven kloof, namelijk die tussen de geletterden en het volk? Op basis van het hier gevoerde onderzoek moeten we vaststellen dat Muller de bal hier volledig missloeg. Het is namelijk heel waarschijnlijk dat Everaert vooral als lid van beide Brugse rederijkerskamers een behoorlijk uitgebreide intellectuele opleiding genoot. Hij was beslist geen simpele ziel en beschikte over een uitgebreide kennis van onder meer de Bijbel en de geschriften van de kerkvaders. Bovendien kende hij waarschijnlijk Latijn en profiteerde hij van het groeiende intellectuele klimaat na de opkomst van de drukpers. Gedrukte (Latijnse en vertaalde) werken van de humanisten en klassieke auteurs circuleerden namelijk binnen de rederijkerskamers en andere corporatieve middengroepen. De inzichten van de humanisten drongen dus wel degelijk de leefwereld van Everaert binnen. Dat hij dus op de één of andere manier in aanraking kwam met *De subventione pauperum* of een ander geschrift van Vives, lijkt me zeer waarschijnlijk. Het tegendeel zou me verbazen. De vragen of beide heren

elkaar ooit eens in levende lijve ontmoet hebben en of Vives vertrouwd zou zijn geweest met het werk van Everaert, kunnen jammer genoeg niet beantwoord worden. Dat Vives een hogere opleiding genoot dan Everaert en meer in aanraking kwam met humanistische inzichten is evident. Toch lijkt Muller de belezenheid van de Brugse rederijker fel te hebben onderschat.

Het lijkt me, in de lijn van het hierboven beschreven inzicht dat Everaert waarschijnlijk in contact kwam met de humanistische traktaten uit zijn tijd, geoorloofd even terug te keren op de in de inleiding aangehaalde visies van Herman Pleij en Jan Dumolyn. Mijns inziens toont het geleverde onderzoek aan dat het idee van Pleij, dat rederijkerspelen een instrument waren van het elitair beschavingsoffensief, genuanceerd moet worden maar niet totaal van de pot gerukt is. Zijn stelling dat Everaert een vertegenwoordiger was van de conservatieve middeleeuwse elite die een behoudsgezind beschavingsoffensief opzette en de oude orde wou herstellen, kon wel zeer snel worden ontkracht. Het werd echter steeds duidelijker dat Vives wel een in elitaire kringen vertoevende humanist was. Zijn in opdracht van het Brugse stadsbestuur geschreven *De subventione pauperum* zou dan ook, in de geest van Pleij, kunnen opgevat worden als een voorbeeld van een poging tot een progressief en humanistisch beschavingsoffensief. Het traktaat werd bovendien vertaald in verschillende volkstalen zodat het voor het grote publiek toegankelijker werd. Zoals aangetoond konden zogenaamde humanistische beschavingsideeën via de uitvoerige studie van humanistische traktaten binnen de middengroepen in de spelen van de rederijkers binnensijpelen. Dat Everaert, zoals Dumolyn beargumenteerde, corporatieve waarden (zoals een moralistische kijk op arbeid, noties van broederliefde en liefdadigheid, een uitgesproken visie op politieke en sociale rechten en plichten, etc.) propageerde, werd uit de analyse van zijn spelen duidelijk. In de passages die behoudsgezind aandoen, trad Everaert dan ook op als vertegenwoordiger van de corporatieve middengroepen, wiens doel voornamelijk was hun levenssituatie van voor de grote Brugse crisis terug te winnen. Waar hij meer vooruitstrevende ideeën (zoals het belang van armenzorg voor de algemene welvaart binnen de stedelijke gemeenschap en de rol van de overheid daarbij) propageerde, kan gesteld worden dat hij optrad als een soort vertegenwoordiger van de humanistische elite. Everaert zorgde zelf, door een soort synthese van oude en nieuwe inzichten, gecombineerd met ervaringen uit het dagdagelijkse leven, voor een vrijwillige verspreiding van wat soms humanistische beschavingsideeën kunnen worden genoemd. Van een rechtstreeks en conservatief beschavingsoffensief was dus helemaal geen sprake. Dit voorbeeldje bewijst dat de visies van Dumolyn en Pleij elkaar niet noodzakelijk hoeven uit te sluiten, maar dat de moderne onderzoeker door een combinatie van beide tot nieuwe inzichten kan komen.

Was Vives een wereldburger, een vertegenwoordiger van de intellectuele elite, een christen-humanist en een vooruitstrevend man van de nieuwe tijd? Op het eerste deel van deze

onderzoeksvraag werd volgens mij reeds voldoende ingegaan: ja, Vives was duidelijk een wereldburger en een vertegenwoordiger van de intellectuele elite. Maar was hij ook een progressief denkende christen- humanist van de nieuwe tijd? Zoals uit de analyse van zijn *De subventione pauperum* duidelijk werd, stond Vives nog met één voet in de middeleeuwen. Hij beoogde een ultieme realisatie van het christelijke, middeleeuwse, caritasidee. Dit probeerde hij te doen door de armenzorg te rationaliseren, willekeur uit te schakelen, veel aandacht te schenken aan onderwijs en de stedelijke overheid veel verantwoordelijkheid toe te kennen. Het kan als middeleeuws opgevat worden dat hij het uiteindelijke lot van de weldoener (hier de stedelijke samenleving) centraal stelt. Collectieve en constructieve armenzorg zal de stedelijke gemeenschap ten goede komen. De genezing van de samenleving staat centraal, niet de verlichting van het ellendige lot van de hulpbehoevende. De stelling dat Vives in zijn traktaat definitief afrekenet met de middeleeuwse denkpatronen werd in dit werk dus genuanceerd. Hoewel armoede ook voor Vives het resultaat was van een verborgen Goddelijk plan, moest er volgens hem niet in dat plan worden berust. Vives propageerde geen nog nooit verkondigde visies, maar kan gezien worden als een bruggenbouwer tussen middeleeuwse en vroegmoderne denkpatronen rond armenzorg en liefdadigheid. Door te wijzen op het belang van opvoeding en onderwijs en niet te blijven steken in individuele liefdadigheid effende hij het pad voor een georganiseerde en doeltreffende armenzorg. Om de inzichten een soort houvast te bieden, moesten ze gekoppeld worden aan bestaande, christelijke opvattingen over liefdadigheid. Door de visies die hij wou overbrengen creatief in deze opvattingen te integreren, slaagde hij er in deze te populariseren. Inzichten die volledig losstaan van heersende populaire denkpatronen zouden hoogstwaarschijnlijk niet zo'n grote impact hebben gehad. Met andere woorden: indien Vives zijn standpunten niet verpakte in het christelijk caritasidee, waren ze waarschijnlijk nooit zo populair geworden.

Was Everaert als ambachtsman en rederijker een conservatief en christelijk kind van het volk dat nog met beide benen in de middeleeuwen staat? Op het eerste deel van deze onderzoeksvraag werd eerder in dit besluit al ingegaan: Everaert kon, als stem van de stedelijke middengroepen die hun welvaart wilden herstellen, inderdaad soms conservatief uit de hoek komen. Dat er echter ook soms progressieve, humanistisch geïnspireerde stemmen in zijn spelen te vallen op te merken, mag ook geen verrassing meer zijn. Over Everaerts geloofsovertuiging werd gedurende de hele twintigste eeuw duchtig gediscussieerd. Sommigen zagen in Everaert een figuur die Lutherse sympathieën ten toon spreidde, terwijl anderen hem dan weer bestempelden als een dichter van de contrareformatie. Algemeen wordt echter aanvaard dat Everaert waarschijnlijk omschreven moet worden als een overwegend katholiek denker die een grote Bijbelkennis had en er niet voor terugdeinsde kritiek te uiten op geestelijken en kerkelijke wantoestanden. Was Cornelis Everaert een kind van het volk?

Zoals reeds meermaals aangehaald stond hij als lid van de stedelijke middengroepen ongetwijfeld bijzonder dicht bij het volk en was hij duidelijk op de hoogte van wat er leefde (zoals in *Tspel van dOnghelyke Munte* geïllustreerd werd door Den Daghelicxschen Snaetere). Bovendien toonde hij dat hij ook goed op de hoogte was van de politieke en economische situatie (de politieke situatie in *Tspel dat ghespeilt was voor de Aragoenoyen* en de monetaire problematiek in *Tspel van dOnghelyke Munte*). De vaak gepropageerde opvatting dat Everaert met beide voeten nog volledig in de Middeleeuwen staat, lijkt op basis van het hier geleverde onderzoek fout. We moeten van Everaert geen revolutionair en baanbrekend denker maken, maar hij lijkt iemand geweest te zijn die allerlei elementen uit zijn leefwereld oppikte en in zijn stukken verwerkte. Dat hij open stond voor nieuwe kennis en visies, maakt van hem geen “traditionele middeleeuwer”, maar een behoorlijk ruimdenkende zestiende- eeuwse Bruggeling. Hij kwam zowel met de gedrukte theorieën rond armenzorg als met de situatie in de realiteit (de blijvende armoede, de praktisch onveranderde armenzorg,..) in contact. Op basis daarvan creëerde hij op een subtiele manier zijn eigen perceptie. Diepreligieuze en bijzonder kritische passages wisselden elkaar in zijn spelen af. Bovendien sprong hij uitermate creatief om met de beperkingen die hem als rederijker werden opgelegd. Binnen een strak keurslijf wist hij toch vaak enkele socio- economische problemen binnen zijn stad aan de kaak te stellen en kritieken erop te uiten. Hoewel zijn beperkte prijzenkast er misschien wel op wijst dat hij tijdens zijn leven niet super populair was, verdient Cornelis Everaert opwaardering. Hem omschrijven als een conservatief middeleeuws denker doet hem, naar mijn gevoel geen eer aan. Het lijkt me niet onwaarschijnlijk dat hij, net door zijn eclectische manier van werken en het expliciet tonen van zijn eigen mening en die van de mensen in zijn entourage, vaak buiten de prijzen viel. Hij was sterk op de realiteit gericht en zijn personages verkondigden vaak gewaagde meningen of kritieken, waardoor het niet ondenkbaar is dat zijn toeschouwers nadien vaak met een wrang gevoel naar hun woning terugkeerden. Door de verkondiging van meerdere visies binnen eenzelfde stuk zette hij zijn toeschouwers aan tot denken. Moest er bijvoorbeeld echt in het lijden berust worden, of had Sulc Rethoricien uit *Tspel van dOnghelyke Munte* toch ergens gelijk?

Ten slotte moet nog gewezen worden op eventuele belangrijke parallellen tussen de twee centrale figuren en hun visies. Eén van de belangrijkste parallellen tussen Everaert en Vives zie ik in hun manier van werken. Beide figuren slaagden erin hun visies aan de man te brengen door creatief om te springen met de media die ze voorhanden hadden. Everaert moest de wedstrijdreglementen absoluut volgen, anders kon hij zijn visies helemaal niet openbaar maken. Hoewel het ook soms mislukte (bv. bij *Tspel van dOnghelyke Munte* dat verboden werd), slaagde hij er meestal in scherpe kritieken of gewaagde visies ten tonele te brengen zonder de regels te overtreden. Hetzelfde kan gezegd worden over Juan Luis Vives. Hoewel de beperkingen waarmee hij te maken had niet zo

absoluut waren als bij Everaert, moest hij er toch rekening mee houden. Bestaande christelijke opvattingen over liefdadigheid werden gebruikt om zijn inzichten in *De subventione pauperum* op een aanvaardbare manier aan de man te brengen en de heersende maatschappelijke conventies niet te veel te schaden. Hoewel ze beiden geen letterlijke verwijzingen maakten naar elkaars werk, zijn er toch nog parallellen tussen de twee figuren of hun werken te vinden: door hun eclecticische manier van schrijven en samenbrengen van informatie wekten ze veel discussie op bij zowel tijdgenoten als hedendaagse onderzoekers (waren ze bijvoorbeeld protestants?), beiden hadden een uitgebreide kennis van de kerkvaders, de bijbel en de klassieken, ze propageerden een actief christelijk leven waar liefdadigheid deel van uitmaakt, ze legden in hun werken een grote nadruk op arbeidszin, propageerden een spaarzaam maar niet gierig leven, verfoeiden hebzucht, beklagden zich over mensen die de aardse deugden boven God verkozen en wezen op de taken van het (stads)bestuur in het oplossen van de socio- economische malaise. Bovendien zijn er bij beide figuren veel dezelfde tegenstrijdigheden te vinden. Bij Everaert vooral in zijn personages, bij Vives in de inhoud van zijn traktaat: ze schilderden bedelaars op gegeven momenten af als verfoeilijke en ondankbare bedriegers, terwijl ze later lijken te vragen iedereen ten hulp te staan; ze stellen armoede voor als het resultaat van een Goddelijk plan, maar geven ook de samenleving de schuld; armoede moet in het belang van de samenleving verdwijnen, maar ze roepen ook op gegeven momenten op tot medeleven met de gekwelde arme; op sommige momenten wordt op het belang van het zielenheil van de schenker gewezen, op andere momenten staat liefdadigheid in het belang van de samenleving centraal.

Kan ten slotte ook de centrale, overkoepelende onderzoeksvraag beantwoord worden? Zijn Cornelis Everaert en Juan Luis Vives nu werkelijk elkaars tegenpolen? De conclusie die uit dit onderzoek getrokken kan worden is duidelijk: hoewel beide figuren een duidelijk verschillende sociale achtergrond hebben, zijn er te veel gelijkenissen in hun visies en hun werkwijze om ze diametraal tegenover elkaar te kunnen plaatsen.

Dit uitvoerig besluit kan worden afgesloten met een blik op mogelijk verder onderzoek in de lijn van deze masterscriptie. Dat over Cornelis Everaert en zijn werk nog niet alles gezegd is, mag duidelijk wezen. Het onderzoek naar de figuur en zijn spelen blijft, ondanks zijn uitzonderlijk en toegankelijk gemaakt oeuvre, behoorlijk beperkt. Hij verdient als uniek vertegenwoordiger van de zeer belangrijke zestiende- eeuwse Brugse corporatieve middengroepen nog meer aandacht in historisch onderzoek. Zo kan de hier opgeworpen hypothese, dat Everaert en Vives geen tegenpolen van elkaar zijn, ongetwijfeld verder onderzocht worden. In dit onderzoek koos ik ervoor om uitgebreide en volgens mij noodzakelijke contexten en achtergronden te schetsen. Hierdoor konden slechts vier van Everaerts spelen grondig en kritisch geanalyseerd worden. Een uitbreiding van het onderzoeksveld is

dus zeker mogelijk. Volgende werken komen volgens mij zeker in aanmerking voor verdere analyse: *Tspel van de Wellecomme van den Predicaren* (IX, 1523), *Tspel van den Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn* (V, 1525), *Tspel van Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe* (XI, 1526), *Van Groot Labuer en Sober Wasdom* (XVI, 1530), *Tspil van den Wynghaert* (XXXII, 1534), *Tspil van den Pays* (XXXV, 1538), *Tspil van Ghemeene Neerrynghe* (XXVII, ?), *Tspel van den Crych* (XIII, ?) en *Esbatement van Scaemel Ghemeente ende van Trybulacie* (VIII, ?).

Bibliografie

Uitgegeven bronnen

Anoniem. *Der fielen rabauwen oft der Schalcken vocabulaer.* Antwerpen, Jan de Laet, 1563, 78 p.

Brant (S.) en Vandervoort (E.), vert. *Das Narreschiff*, Budel, Damon, 2007 (1494), 416 p.

De Dene (E.) *Testament Rhetoricael.* In: Waterschoot (W.), Coigneau (D.) en Van Elslander (A.), eds. *Eduard De Dene. Testament Rhetoricael. Deel 2.* In: *Jaarboek "De Fonteine"*, 28 (1976- 1977), 2, 291 p.

Everaert (C.).

III. Tspel van Een Sanders Welvaren. In: Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert: Opnieuw uitgegeven, van inleidingen, annotaties en woordverklaringen voorzien. Deel I.* Hilversum, Verloren, 2005, pp. 154- 197.

VII. Tspel dat ghespeilt was voor de Aragoenoysen. In: Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert: Opnieuw uitgegeven, van inleidingen, annotaties en woordverklaringen voorzien. Deel I.* Hilversum, Verloren, 2005, pp. 274- 299.

XV. Tspel van d'Onghelycke Munte. In: Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert: Opnieuw uitgegeven, van inleidingen, annotaties en woordverklaringen voorzien. Deel II.* Hilversum, Verloren, 2005, pp. 567- 591.

XVII. Esbatement van Aerm in de Buerse. In: Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert: Opnieuw uitgegeven, van inleidingen, annotaties en woordverklaringen voorzien. Deel II.* Hilversum, Verloren, 2005, pp. 567- 591.

Gesner (C.). *Bibliotheca Universalis.* Zürich, Christophorum Froschoverum, 1545, 1262 p.

Schott (A.). *Hispaniae Bibliotheca.* Frankfurt, Claudium Marnium, 1608, 645 p.

Vives (J. L.) en Debaene (R.), vert. *Over de hulp aan de armen.* Zoetermeer, Klement, 2015, 148 p.

Onuitgegeven literatuur

Mareel (S.). "Making a Room of One's Own: Place, Space, and Literary Performance in Sixteenth Century Bruges." onuitgegeven.

Naert (S.). *De bedelaarsfiguur in de vroegmoderne Nederlanden: beeldvorming in de prent- en schilderkunst (vijftiende en zestiende eeuw).* Gent (onuitgegeven bachelorproef Universiteit Gent), 2016, 32 p.

Stokx (J.) *Gender en Personificatie in het Toneel Van Cornelis Everaert.* Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 2015, 108 p. (promotor: Samuel Mareel).

Temmerman (K.). *Cornelis Everaerts maatschappelijke spelen: een speurtocht naar het sociale wereldbeeld van een laat- middeleeuws rederijker.* Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 1979, 250 p.

Van de Putte (D.). *Cornelis Everaert: Tspel Van Maria Gheleken Byden Throon Van Salomon Fol. 231r-fol. 245 R; Het Spel Van Ghemeene Neerrynghe Fol. 321v-fol. 329v : Tekstuitgave Met Inleiding, Aantekeningen En Glossarium.* 1982. Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 1982, s. p.

Van Linden (W.) *Cornelis Everaert: Tspel Van Maria Gehcompareirt Byde Stede Van Jherusalem In Glorien Gheresen (1527); Tspel Vander Nichte; Tspel Van Eender Jubile (1534) : Tekstuitgave Met Inleiding, Verklarende Aantekeningen En Glossarium.* Gent (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 1982, s. p.

Vermaut (J.) *De textielnijverheid in Brugge en op het platteland in Westelijk Vlaanderen voor 1800. Konjunktuurverloop, organisatie en sociale verhoudingen.* Gent (onuitgegeven doctoraatsverhandeling Universiteit Gent), 1974, 1180 p. (promotor: Charles Verlinden).

Uitgegeven literatuur

Balk- Smit Duyzentkunst (F.), Mathijssen- Verkooijen (M. T. C.) en Pleij (H.). “Kruyskamp- prijs 2006. Advies van de commissie van voordracht.” In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 2006, pp. 136- 137.

Blockmans (W.) en Prevenier (W.). *De Bourgondiërs: de Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530.* Amsterdam, Meulenhoff, 1997, 288 p.

Blondé (B.), Buylaert (F.), Dumolyn (J.), Hanus (J.) en Stabel (P.). “Samenleven in de stad: sociale relaties tussen ideaal en realiteit.” In: Van Bruaene (A. L.), Blondé (B.) en Boone (M.), eds. *Gouden Eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen (1100- 1600).* Gent, Academia Press, 2016, pp. 77-120.

Boele (A.). *Leden van één lichaam. Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300- 1650.* Hilversum, Verloren, 2013, 367 p.

Boone (M.) en Haemers (J.). “Bien Commun: bestuur, disciplineren en politieke cultuur.” In: Van Bruaene (A. L.), Blondé (B.) en Boone (M.), eds. *Gouden Eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen (1100- 1600).* Gent, Academia Press, 2016, pp.77- 120.

Brücker (J.). *Historia critica philosophiae. vol 3* Leipzig, Bernhard Christoph Breitkopf, 1742, 970 p.

Buitendijk (W. J C.). “Hoofdstuk II. Cornelis Everaert.” In: Buitendijk (W. J C.). *Zuidnederlandse literatuur der Contra- Reformatie. Groningen,* J. B. Wolters, 1942, pp. 100- 115.

De Munck (B.) en De Ridder- Symoens (H.). “Opleiding en kennis: theorie en praktijk in een stedelijke context.” In: Van Bruaene (A. L.), Blondé (B.) en Boone (M.), eds. *Gouden Eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen (1100- 1600).* Gent, Academia Press, 2016, pp. 287- 328.

Deneweth (H.). “De interactie tussen arbeidsmarktregulering, migratiebeleid en sociaal beleid. De textielnijverheid in zestiende- eeuws Brugge.” In: De Koster (M.), De Munck (B.), Greefs (H.), Willems (B.) en Winter (A.), eds. *Werken aan de stad: stedelijke actoren en structuren in de Zuidelijke Nederlanden, 1500-1900. Liber alumnorum Catharina Lis en Hugo Soly,* Brussel, VUB Press, pp. 103- 118.

De Vreese (W. L.). “De Spelen van Cornelis Everaert.” In: *Het Belfort,* 14 (1899), pp. 67- 71

Dewitte (A.). “J. L. Vives en Brugge 1512- 1540.” In: *Biekorf,* 90 (1990), pp. 362- 374.

Drewes (J. B.). “Het interpreteren van godsdienstige spelen van zinne.” In: *Jaarboek De Fonteyne,* 29 (1978), p. 66.

Dumolyn (J.). “Het corporatieve element in de Middelnederlandse letterkunde en de zogenaamde laatmiddeleeuwse Burgermoraal.” In: *Spiegel der Letteren,* 56 (2014), pp. 123- 154.

Ebbinge Wubben (S.). *Leven als doodverklaarden. Leproenzorg in Europa (500- 1800).* Zeist, Christoffor, 1993, 184 p.

Erné (B. H.) en Van Dis (L. M.), eds. *De Gentse Spelen Van 1539.* 's-Gravenhage, Nijhoff, 1982, 2 dln, 647 p.

Frederiks (J. G.) en Van den Branden (F. J.). “Cornelis Everaert.” In: Frederiks (J. G.) en Van den Branden (F. J.). *Biografisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde,* Amsterdam, L. J. Veen, 1891, p. 241.

Gaillard (J. J.). *De ambachten en neringen van Brugge, of beschrijving hunner opkoomst, bloei, werkzaamheden, gebruiken en voorregten*. Brugge, Gaillard, 1854, 196 p.

Geirnaert (D.). "De kamers van rhetorica te Brugge. Een blik op 400 jaar Brugse rederijersactiviteit." In: *Biekorf*, 95 (1995), pp. 234- 250.

Geirnaert (D.). "Een Brugse bruiloft met Everaert?" In: *Jaarboek De Fonteine*, 29- 30 (1987- 1988), pp. 9- 47.

Geremek (B.). *Het Kaïnsteken. Het beeld van de armen en vagebonden in de Europese literatuur van de 15e tot de 17e eeuw*. Baarn, Anthos, 1992, 536 p.

Geremek (B.). *Poverty: A History*. Oxford, Wiley, 1991, 288 p.

Goudriaan (K.). *Volmaakte levens. Modellen van christelijk leven en laatmiddeleeuwse maatschappij. Inaugurele rede*. Amsterdam, Vrije Universiteit, 2002, s.p.

Groot (V. S. D. S.). "Cornelis Everaert (plm. 1485- 1556, 14 Nov.). De heksluiter van een tijdperk." In: *Dietsche Warande en Belfort*, 28 (1928), pp. 183- 192.

Haemers (J.) en **Ryckbosch** (W.). "A Targeted Public: Public Services in Fifteenth-century Ghent and Bruges." In: *Urban History*, 37 (2010), pp. 203– 225.

Harrington (M.). *The Other America*. New York, Simon & Schuster, 1962, 231 p.

Hummelen (W. M. H.). "IX. De uitbeelding van de sinnekensrol in verband met de schrijver en met het genre van het spel." In: Hummelen (W. M. H.). *De sinnekens in het rederijersdrama*. Groningen, J. B. Wolters, 1958, pp. 272- 300.

Hüsken (W. N. M.). "Cornelis Everaert and the Community of Late Medieval Bruges." In: Hindlet (A.) ed. *Drama and Community. People and Plays in Medieval Europe*. Turnhout, Brepols, 1999, pp. 110- 125.

Hüsken (W. N. M.). "De gelegenheidsdichter Cornelis Everaert en zijn tafelspelen in enge en ruimere zin." In: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 1992, pp. 62- 78.

Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert: Opnieuw uitgegeven, van inleidingen, annotaties en woordverklaringen voorzien*. Hilversum, Verloren, 2005, 2 dln., 1039 p.

- Hüsken** (W. N. M.). "Kroniek van het toneel in Brugge (1468- 1556)." In: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 1996, pp. 24- 29.
- Hüsken** (W. N. M.). "Kruyskamp- prijs 2006. Dankwoord door Wim Hüsken." In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 2006, pp. 138- 141.
- Kalff** (G.). "Cornelis Everaert." In: Kalff (G.). *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde. Deel 3*. Groningen, J. B. Wolters, 1907, pp. 61- 69.
- Knuvelde** (G. P. M.). "Toneel." In: Knuvelde (G. P. M.). *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde. Deel 1*. Den Bosch, Malmberg, 1978, pp. 474- 514.
- Knuvelde** (G. P. M.). "Tweede tijdvak (1517- 1567)." In: Knuvelde (G. P. M.). *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde. Deel 1*. Den Bosch, Malmberg, 1978, pp. 427- 449.
- Kossmann- Putto** (J. A.). "Armen- en ziekenzorg in de Noordelijke Nederlanden." In: Blok (D. P.), e. a., eds. *Algemene geschiedenis van de Nederlanden 2*. Haarlem, Fibula van Dishoeck, 1982, pp. 254- 267.
- Kuijpers** (E.). *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e- eeuwse Amsterdam*. Amsterdam, Verloren, 2005, 447 p.
- Lis** (C.) en **Soly** (H.). *Armoede en kapitalisme in pre- industrieel Europa*. Antwerpen, Standaard, 1980, 293 p.
- Maréchal** (G.). "Armen en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden." In: Jansen (H. P. H.), ed. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden. Deel 2*. Haarlem, Fibula- van Dishoeck, 1982, pp. 268- 280.
- Maréchal** (G.). *De sociale en politieke gebondenheid van het Brugse hospitaalwezen in de Middeleeuwen*. Kortrijk, UGA, 1978, 372 p.
- Mareel** (S.). "Performing the Dutch Rederijker Lyric: Eduard de Dene and his testament rhetoricael (1562)." In: *Modern Language Review*, 108 (2013), pp. 1099- 1220.
- Mareel** (S.). "Urban literacy propaganda on the battle of Pavia. Cornelis Everaert's 'Tspel van den Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn'." In: *Queeste*, 13.2 (2006), pp. 97- 108.
- Mareel** (S.). "VII Tussen hemel en aarde. De socio- politieke spelen van Cornelis Everaert." In: Mareel (S.). *Voor Vorst en Stad: Rederijkersliteratuur en Vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant 1432- 1561*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2010, pp. 183- 207.

Mareel (S.). *Voor Vorst en Stad: Rederijersliteratuur en Vorstenfeest in Vlaanderen en Brabant 1432-1561*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2010, 340 p.

Mareel (S.). “‘You Serve Me Well’: Representations of Gossip, Newsmongering and Public Opinion in the Plays of Cornelis Everaert.” In: Bloemendal (J.), Van Dixhoorn (A.) en Strietman (E.), eds. *Literary Cultures and Public Opinion in the Low Countries, 1450-1650*. Leiden, Brill, 2011, pp. 37–53.

Marnef (G.) en **Van Bruaene** (A. L.). “Civic religion: gemeenschap, identiteit en religieuze vernieuwing.” In: Van Bruaene (A. L.), Blondé (B.) en Boone (M.), eds. *Gouden Eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen (1100- 1600)*. Gent, Academia Press, 2016, p. 187.

Michielse (H. C. M.). “Secours van den aermen. Jan Lois Vives, de hervorming van de armenzorg rond 1525 en de opkomst van een ‘andragogische’ technologie.” In: Tijdschrift voor agologie, 5 (1986), pp. 267- 287.

Moser (N.). “Cornelis Everaert in de eenentwintigste eeuw.” In: *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden*, 12 (2005), pp. 185- 187.

Moser (N.). “Maria verklaard. Everaert als exegeet in *Maria ghecompareirt byde claeheyte* (1511).” In: Van Dijk (H.) en Ramakers (B. A. M.), eds. *Spel en spektakel. Middeleeuws toneel in de Lage Landen*, Amsterdam, Prometheus, 2001, pp. 246- 262.

Moser (N.). “‘Rhetorica is als een bloeme bloeyende.’ De dichtkunst als plant in woord en beeld bij rederijers (circa 1450- 1620).” In: *Literatuur*, 15 (1998), pp. 144- 153.

Muller (J. W.). “Cornelis Everaerts spelen als spiegel van de maatschappelijke toestanden zijns tijds.” In: *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, 21 (1907), pp. 433-486.

Muller (J. W.). “Een rederijker uit den tijd der hervorming.” In: *Onze Eeuw*, 8 (1908), pp. 88- 124.

Muller (J. W.) en **Scharpé** (L.), eds. *Spelen Van Cornelis Everaert. Vanwege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Met inleiding en aantekeningen uitgegeven*. Leiden, Brill, 1920, LVIII + 662 p.

Namèche (A. J.). *Mémoire sur la vie et les écrits de Jean- Louis Vives*. Brussel, Académie Royale, 1841, 127 p.

Nichols (T.). *The Art of Poverty. Irony and Ideal in Sixteenth- century Beggar Imagery*. Manchester, Manchester University Press, 2007, 288 p.

Noreña (C. G.). *Juan Luis Vives*. Den Haag, Nijhoff, 1970, 346 p.

Parker (C. H.). "The pillars of a new community. Conflicts and cooperation over poor relief in post-Reformation Holland." In: van der Heijden (M.), e. a, eds. *Serving the urban community. The rise of public facilities in the Low Countries*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2009, pp. 155- 167.

Prevenier (W.) en **Blockmans** (W.). *De Bourgondische Nederlanden*. Antwerpen, Mercatorfonds, 1983, 404 p.

Prevenier (W.). "En marge de l'assistance aux pauvres: l'aumonerie des comtes de Flandres et des ducs de Bourgogne (13e – début 16e siècle)." In: *Liber amicorum Jan Buntinx*, Leuven, 10 (1981), pp. 97– 138.

Rowntree (B. S.). *Poverty and Progress: A Second Social Survey of York*. Londen, Longmans Green, 1942, 540 p.

Schepens (J.). "Cornelis Everaert." In: Bonneure (F.), Schepens (J.), Seys (R.) en Van Der Hoeven (J.), eds. *Lexicon van West- Vlaamse schrijvers, Deel 2*. Brugge, Vereniging van West- Vlaamse Schrijvers, 1985, p. 244.

Schouteet (A.). "Inventaris van het archief van de Brugse rederijdersgilden van de H. Geest, van de Drie Santinnen en van het H. Kruis op het stadsarchief van Brugge." In: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'émulation de Bruges*, 114 (1977), pp. 361- 385.

Simons (W.). *Cities of Ladies: Beguine Communities in the Medieval Low Countries, 1200–1565*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2003, 352 p.

Soly (H.). "Economische ontwikkeling en sociale politiek in Europa tijdens de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijden." In: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 88 (1975), pp. 584-597.

Spicker (P.) en **Vives** (J. L.). *The Origins of Modern Welfare: Juan Luis Vives, De Subventionem Pauperum, and City of Ypres, Forma Subventionis Pauperum*. Oxford, Peter Lang, 2010, 157 p.

Ter Laan (K.). "Cornelis Everaert." In: Ter Laan (K.). *Letterkundig woordenboek voor Noord en Zuid*, G. B. van Goor Zonen's Uitgeversmaatschappij, Den Haag, 1952, p. 150.

Te Winkel (J.). "IX. Rederijderskluchten en tafelspeelkens." In: te Winkel (J.). *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde. Deel 2: Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde van Middeleeuwen en Rederijkerstijd (2)*. Haarlem, De Erven F. Bohn, 1922, pp. 375- 389.

Tournoy (G.). "Towards the roots of social welfare. Joan Lluís Vivès's *De subventione pauperum.*" In: *City*, 8 (2004), pp. 266- 237.

Van Bruaene (A.-L.). *Om beters wille: Rederijerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650).* Amsterdam, Amsterdam University Press, 2008, 376 p.

Vandenbroeck (P.). *Over wilden en narren, boeren en bedelaars. Beeld van de andere, vertoog over het zelf.* Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, 1987, 213 p.

Van der Coelen (P.) en Lammertse (F.), eds. *De ontdekking van het dagelijks leven van Bosch tot Bruegel.* Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam, 2015, 287 p.

Van der Blom (N.). "Cornelis Everaert, *Spel vanden wynghaert* vss 310-312 en 26-27." In: *De Nieuwe Taalgids*, 74 (1981), pp. 490- 493.

Vandewalle (A.). "De handel tussen Vlaanderen en Spanje in de late middeleeuwen." In: *Vlaanderen*, 55 (2006), pp. 200- 203.

Vandewalle (A.) en Vandamme (L.). "Het Spaanse Brugge, 1490-1600." In: Ryckaert (M.), Vandewalle (L), e. a., eds. *Brugge. De geschiedenis van een Europese stad*, Tielt, Lannoo, 1999, pp. 113- 139.

Van Dixhoorn (A.). *Lustige Geesten. Rederijers in de Noordelijke Nederlanden (1480- 1650).* Amsterdam, Universtity Press, 2009, 441 p.

Van Eeghem (W.). "Bio-bibliographica: Brusselsche Rederijers op bezoek te Brugge 1515?" In: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 1941, pp. 548- 553.

Van Eeghem (W.). "Cornelis Everaert op het Landjuweel te Gent (1539)." In: *Toneelgids*, 25 (1938-1939), pp. 5- 6 en 15- 20.

Vanhemelryck (F.). *Marginalen in de geschiedenis. Over beulen, joden, hoeren, zigeuners en andere zondebokken.* Leuven, Davidsfonds, 2004, 302 p.

Van Houtte (J. A.), Devliegheer (L.) en Vandewalle (A.). *De geschiedenis van Brugge.* Tielt, Lannoo, 1982, 606 p.

Van Mierlo (J.). "Het didactisch toneel." In: Van Mierlo (J.). *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden. Deel 2. 's- Hertogenbosch*, Teulings' Uitgevers-maatschappij L.C.G. Malmberg, 1940, pp. 241- 254.

Van Vloten (J.). "'s Werelds bestaan. Zinnespel van Corn. Everaert, naar zijn onuitgegeven eigen handschrift." In: *Dietsche Warande*, 1 (1855), pp. 405- 429.

Van Zeir (P.). "De armenzorg te Brugge." In: *Biekorf*, 10b (1960), pp. 357- 378.

Van Zeir (P.). "De inrichting van de armendissen van de oude Brugse stadsparochies voor 1526." In: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 1960, pp. 104- 153.

Vor der Hake (J. A.). "Spelen van Cornelis Everaert. Met inleiding en aantekeningen uitgegeven door Dr. J.W. Muller en Dr. L. Scharpé." In: *De Nieuwe Taalgids*, 15 (1921), pp. 101- 104.

Wandel (L. P.). *Always among us. Images of the poor in Zwingli's Zurich*. Cambridge, University Press, 2003, 208 p.

Willems (J. F.). "Cornelis Everaert, toneeldichter van Brugge." In: *Belgisch Museum voor de Nederduitsche Tael- en Letterkunde en de Geschiedenis des Vaderlands*, 6 (1842), pp. 41- 51.

Willems (J. F.). "Esbatement van den Visscher." In: *Belgisch Museum voor de Nederduitsche Tael- en Letterkunde en de Geschiedenis des Vaderlands*, 6 (1842), pp. 52- 66.

Willemsen (G.). "La technique et l'organisation de la draperie à Bruges, à Gand et à Malines au milieu du XVIe siècle." In: *Annales de l'Académie Royale d'Archéologie de Belgique*, 69 (1921), pp. 5- 74.

Willemyns (R.). "De 'Verkeerde wereld' van Cornelis Everaert." In: *De Nieuwe Taalgids. Jaargang 72*, 72 (1979), pp. 200- 203.

Willemyns (R.). "Drank en spel bij Cornelis Everaert. Verklaring van enkele woorden en uitdrukkingen." In: *Biekorf*, 68 (1967), pp. 75- 84.

Catalogi

Padmos (T.) en Vanpaemel (G.), eds. *De Geleerde Wereld van Keizer Karel. Catalogus Tentoonstelling Wereldwijs. Wetenschappers rond Keizer Karel*. Leuven, University Press, 2000, 427 p.

Tournoy (G.), Roegiers (J.) en Coppens (C.), eds. *Vives te Leuven. Catalogus van de tentoonstelling in de Centrale Bibliotheek te Leuven, 28 juni – 20 augustus 1993*. Leuven, Leuven University Press, 1993, 292p.

Online

Van Bruaene (A.-L.). "De Drie Santinnen." In: *Repertorium van rederijerskamers in de Zuidelijke Nederlanden en Luik 1400- 1650*.

Via: <http://www.dbnl.org/tekst/brua002repe01_01/brua002repe01_01_0057.php>, laatst geraadpleegd op 13/06/2017.

Van Bruaene (A.-L.). "De Heilige Geest." In: *Repertorium van rederijerskamers in de Zuidelijke Nederlanden en Luik 1400- 1650*.

Via: <http://www.dbnl.org/tekst/brua002repe01_01/brua002repe01_01_0056.php>, laatst geraadpleegd op 12/06/2017.

Afbeeldingen

Afbeelding 2 Anoniem, *Blazoen van De Heilige Geest uit Brugge*.

Overgenomen uit Erné (B. H.) en Van Dis (L. M.), eds. *De Gentse Spelen Van 1539*. 's-Gravenhage, Nijhoff, 1982, 2 dln, p. 86.

Afbeelding 2 Anoniem, *Blazoen van De Drie Santinnen uit Brugge*.

Overgenomen uit Moser (N.). "Rhetorica is als een bloeme bloeyende' De dichtkunst als plant in woord en beeld bij rederijers (circa 1450- 1620)." In: *Literatuur*, 15 (1998), p. 147.

Tabel

Tabel 1 *De spelen van Cornelis Everaert : chronologie*.

Overgenomen uit Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert: Opnieuw uitgegeven, van inleidingen, annotaties en woordverklaringen voorzien. Deel II*. Hilversum, Verloren, 2005, p.1040.

Tabellen

Tabel 1 De spelen van Cornelis Everaert: chronologie.

Nummer in het handschrift	Titel van het spel	Jaar van vervaardiging	Plaats van opvoering
I	Tspel van Maria Hoedeken	1509-10	Brugge?
XXXI	Tspil van den Berch	1510?	Brugge?
XXIV	Tspel van Maria ghecompareirt by der Claerheyte	1511-12	Nieuwpoort
III	Tspel van een Sanders Welvaren	1512	Brugge?
II	Esbatement van tWesen	1512	Nieuwpoort
XXIII	Een Tafelspeilken van der Beke	1513	Brugge
VI	Esbatement van den Coopman die Vyf Pondt...	1513-1514	Brugge?
IX	Tspel van de Wellecomme van den Predicaren	1523	Brugge
XXIX	Tspil van Tilleghem	1523-36	Tilleghem?
V	Tspel van den Hooghen Wynt ende Zoeten Reyn	1525	Brugge
VII	Tspel dat ghespeilt was voor de Aragoenoysen	1525	Brugge
XI	Tspel van Ghewillich Labuer ende Volc van Neerrynghe	1526	Brugge
XIV	Esbatement van Boerdelick Pleghen ende Ghenoughelic V.	1526	Gistel
IV	Esbatement van der Vigelie	1526-1527	Brugge?
XXII	Tspel van Maria ghecompreirt by...Jherusalem	1527	Nieuwpoort
X	Esbatement van Stout ende Onbescaemt	1527-1528	Brugge?
XII	Esbatement van den Dryakelprouver	1528-1529	Brugge?
XVII	Esbatement van Aerm in de Buerse	1529	Ieper
XVIII	Tspel van Maria gheleken by den Throon van Salomon	1529	Ieper
XV	Tspel van dOnghelycke Munte	1530	[verboden]
XVI	Van Groot Labuer en Sober Wasdom	1530	Brugge
XX	Tspel van Maria ghecompareirt by den Scepe	1530	Wervik
XXI	Tspel van Sinte Pieter ghecompareirt by der Duve	1530-1531	Steenvoorde

XXV	Een Tafelspeilken up een Goedeken van Marye	1530-1531	Brugge?
XXVIII	Esbatement van de Zeven Bloetsturtynghen	1530-1531	Brugge?
XXXII	Tspil van den Wynghaert	1534	Brugge
XXXIII	Tspil van eender Jubile	1534-1535	Brugge
XXXV	Tspil van der Pays	1538	Brugge
VIII	Esbatement van Scamel Ghemeente ende Trybulacie	?	Brugge?
XIII	Tspel van den Crych	?	[verboden]
XIX	Esbatement van den Visscher	?	Brugge?
XXVI	Een spel van den Nyeuwen Priestere	?	Brugge?
XXVII	Spil van Ghemeene Neerrynghe	?	Brugge
XXX	Tspil van Joncheyt ende Redene	?	Brugge?
XXXIV	Tspil van der Nichte	?	Brugge?

Overgenomen uit: Hüsken (W. N. M.), ed. *De Spelen Van Cornelis Everaert: Opnieuw uitgegeven, van inleidingen, annotaties en woordverklaringen voorzien. Deel II.* Hilversum, Verloren, 2005, p.1040.

